

Олег Лозинський

**Основи
юридичної та
політичної
психології**

Навчальний посібник

ISBN

УДК 159:34 316.35: 316.66

ББК 88.5

Рекомендовано до друку

*Вченою радою Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.
Протокол № ____ від « ____ » _____ 2025 р.*

Рецензенти:

Рабінович Сергій Петрович, професор кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, професор

Карпенко Зіновія Степанівна, професор кафедри соціальної психології Прикарпатського НУ ім. Василя Стефаника, доктор психологічних наук, професор.

Лозинський Андрій Федорович, доцент кафедри соціальної роботи, управління та суспільних наук Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, кандидат історичних наук, доцент.

Лозинський О.М. Основи юридичної та політичної психології : навчальний посібник. Видання 5-те, доповнене / О.М.Лозинський. Львів: ЛДУБЖД, 2025. 284 с.

У виданні висвітлено етапи становлення, теоретичні підходи, ключові поняття та прикладні аспекти юридичної та політичної психології. Розкрито головні питання психології правосвідомості, психології злочинців та злочинних груп, громадянської непокори, терористичної діяльності, психології жертв (постраждалих), масової психології, психології політичного лідерства, психології бюрократії та корупції, політичної комунікації, психології політичних конфліктів.

Навчальний посібник містить додатки з словником понять, довідником персоналій, психодіагностичними інструментами, рольовими методиками для проведення практичних занять.

Навчальний посібник підготовлений для здобувачів вищої освіти рівня бакалавра психологічних, юридичних, політологічних спеціальностей.

Передрук тексту книги без посилання на її автора заборонений.

ISBN

© Олег Лозинський, 2025

Зміст

Частина 1. МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ СТАТУС ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ	5
Тема 1. Предмет, методи та історичні етапи становлення юридичної психології	5
Зв'язки юридичної психології з іншими науками	7
Екскурс в історію юридичної психології.....	8
Психологія правової свідомості	16
Тема 2. Злочини та злочинна поведінка.....	19
Злочин, злочинні наміри, злочинна поведінка, злочинні мотиви.....	19
Класифікація злочинів	24
Осудність та умови звільнення від кримінальної відповідальності	30
Тема 3. Психологія особи, яка вчинила злочин	32
Типологія злочинних осіб	33
Психологія осіб, що вчинили злочини	35
Тема 4. Психологія злочинних груп	45
Види злочинних груп.....	46
Психологічні особливості різновидів злочинних груп	49
Процеси в злочинних групах	52
Тема 5. Тероризм та психологія учасників терористичних груп	57
Теоретичні тлумачення терористичної діяльності.....	65
Рольові позиції осіб-терористів	69
Організаційна структура терористичних груп.....	74
Тема 6. Віктимологія: психологія «жертви» злочину	82
Розвиток та структура віктимології.....	83
Теорії жертви злочинів.....	86
Жертви домашнього насильства	92
Частина 2. ЛЮДИНА ТА ЇЇ БУТТЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ	95
Тема 7. Політична психологія в системі наук.....	95
Становлення політичної психології	95
Політико-психологічні установки	104
Тема 8. Психологічні чинники політичної соціалізації	113
Поняття політичної соціалізації	113
Концепції політичної соціалізації.....	117
Тема 9. Психологія масової поведінки	124
Поняття масової поведінки	124
Теорії масової психології	127
Громадськість та громадська думка	132
Тема 10. Ідентифікація, навіювання у політичних технологіях	138
Афіліація та ідентифікація у політичних технологіях	138
Партійна та ідеологічна ідентифікація	140
Тема 11. Особливості соціально-політичного мислення та пізнання	152
Соціально-політичне мислення та пізнання.....	154

Комуникативні стратегії у соціально-політичному пізнанні	161
Тема 12. Соціально-психологічні аспекти політичної комунікації та маніпулятивних технологій.....	164
Психологія політичної комунікації.....	164
Щаблі політичного спілкування	166
Психологія маніпулятивного впливу.....	172
Тема 13. Психологія політичної реклами та пропаганди	177
Формування громадської думки	181
Організаційні технології політичного впливу	182
Тема 14. Політичне лідерство та психологія соціальних груп.....	188
Теоретичні трактування лідерства.....	190
Лідерство та соціальні групи	196
Тема 15. Особливості діяльності формальних інституцій	201
Формальні групи та явище бюрократії.....	201
Психологія корупції та лобізму	207
Тема 16. Нестабільність та конфлікти у світлі психологічних підходів.....	215
Динаміка розвитку соціальних конфліктів	219
Провокація та дискредитація у конфліктах.....	223
Тема 17. Мирні та силові форми суспільно-політичного протистояння..	226
Соціально-психологічні аспекти громадянської непокори	226
Соціальні наслідки збройної конкуренції	231
Додатки	235
Методика дослідження соціальних установок «Ідеальний лідер»	235
Сценарії практичних занять	242
Довідник персоналій.....	255
Словник понять	262
Перелік рекомендованої літератури	279

Частина 1

МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ СТАТУС ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Тема 1

Предмет, методи та історичні етапи становлення юридичної психології

Людина народжується в реаліях того чи іншого суспільства з певними «правилами» та «нормами». З дитячих років батьки, вихователі, учителі привчають дітей поводитись належним чином, карають за порушення, винагороджують за дотримання вимог. У процесі соціалізації особистості відбувається взаємопроникнення соціального та індивідуального, розвивається самоконтроль, почуття «міри», почуття «сумління», «сорому», «відповідальності», уявлення про «гідні» та «негідні» вчинки у структурі Я-концепції. Звичайно, що кожна людина є фізіологічно-психологічно неповторною, а тому кожен індивідуально засвоює і проявляє себе, зважаючи на наявні в соціумі етичні та юридичні «правила».

Для дослідження психіки та поведінки людей у суспільстві виник окремий напрямок – юридична психологія як галузь соціальної психології, що взаємодіє з суміжними науками – правознавством, криміналістикою, історією та теорією держави і права.

Юридична психологія є галуззю психології, що досліджує особливості функціонування людської психіки у сфері правових відносин, а також психологічні передумови правомірної/неправомірної поведінки людей у суспільстві.

Об'єктами юридичної психології є:

- Особистість, що наділена свідомістю та раціональністю, а також може піддаватися підсвідомим та емоційним спонуканням, має певний соціальний статус і виконує соціальні ролі та функції в системі «людина-право».
- Соціальні групи, соціально-психологічні процеси в групах та соціальних середовищах – зокрема в групах злочинців, групах неповнолітніх правопорушників і т.п.

Предметом юридичної психології є психологічні особливості правового регулювання діяльності людей та груп:

- ставлення, установки, звички, стереотипи, табу;
- емоції, почуття щодо правових явищ;
- знання, досвід, навички щодо вирішення типових і нетипових правових ситуацій в різних галузях.
- методи впливу на особистість з метою корекції її установок, її індивідуального розвитку (дітей та підлітків, осіб, що відбувають покарання).

Характерною особливістю юридичної психології є те, що в ній домінуючою є увага, звернена на особистість як на суб'єкта діяльності. Тобто, якщо право виділяє в людині правопорушника, то юридична психологія досліджує людину в правопорушнику, у свідку чи потерпілому.

До структури юридичної психології належать такі питання:

- *Правова психологія*: правова соціалізація особистості; психологія правосвідомості і правотворчості; психологія правослухняної поведінки.
- *Кримінальна психологія*: причини злочинної поведінки; психологія особистості злочинця; психологія потерпілого (віктимність); психологія злочинних груп; психологія правопорушень неповнолітніх; психологія провини і відповідальності.
- *Психологія слідчої діяльності*: психологія виявлення, збирання, оцінки, систематизації слідів злочину; психологія допиту свідків та підозрюваного; формування гіпотез; перевірка версій; слідчий експеримент; психологія слідчого, прокурора.
- *Психологія учасників кримінального та цивільного судового процесу*: психологія судді, адвоката, прокурора; психологія судових дебатів; судово-психологічна експертиза; психологія нападу і захисту в цивільному процесі.
- *Виправна психологія*: психологічний вплив позбавлення волі та ув'язнення; психологія покарання, каяття; психологія засудженого; ресоціалізація; реабілітація звільнених і запобігання рецидиву.

У юридичній психології привертають увагу проблеми виникнення у людини злочинного наміру для скоєння протиправних діянь; зміна психічних особливостей особистості у процесі злочинної діяльності; зміна мотивації та боротьба мотивів людини в процесі підготовки злочинних дій; психологія уяви та планування способів вчинення злочину, засобів його приховування; аналіз особистості та психіки

свідка злочину та його свідчень під час розслідування та суду; умови формування особистості слідчого, адвоката, прокурора, судді; трансформація Я-концепції засудженого у процесі відбування покарання у виправних установах.

Становлення юридичної психології як самостійної галузі зумовлене тим, що коло її проблеми не знаходило належного розв'язання ні психологією, ні криміналістикою, ні іншими науковими напрямками. Потрібні були міждисциплінарні підходи їх вирішення на межі психології, психіатрії, права, соціології, криміналістики, педагогіки.

Зв'язки юридичної психології з іншими науками

Юридична психологія пов'язана з низкою наукових галузей:

- *З соціальної психології та соціології* залучається інформація про психологію соціальних груп, лідерства, конформізму, конкуренції, соціальні статуси та ролі, комунікації для дослідження суспільної та індивідуальної правосвідомості, особливостей вербування новобранців до злочинної поведінки.
- *З вікової та педагогічної психології* залучаються знання про закономірності психічного розвитку людини на різних вікових етапах. Це дозволяє більш точно підбирати засоби впливу на підозрюваного, свідка, потерпілого, методи навчання і перевиховання особи правопорушника з огляду на їх вік.
- *З психіатрії, патопсихології, фізіології, судової медицини* залучається інформація про різні форми психічних відхилень від «норми» – акцентуацій характеру, психічних труднощів та розладів правопорушників, специфіку їх мислення та поведінки; важливим є враховувати закономірності фізіології та психофізіології людини, що допомагає розуміти межі людських можливостей (зокрема людей з порушеннями мислення пам'яті, уваги, мислення в критичних ситуаціях, можливостей моторики людського тіла і т.п.), відкидати необґрунтовані гіпотези.
- *Від філософії, історії, теорії держави і права, логіки* юридична психологія черпає методологічну основу аналізу злочинності як соціального явища у розвитку, в історичному контексті, а також логічні закономірності людського мислення в процесі розслідування злочинів. Врахування законів і категорій діалектики дозволяє пізнавати психіку і світогляд людей в різноманітних проявах з огляду на цілком реальні умови, ситуації, місце та час.

Поєднання та взаємозбагачення здобутками інших галузей наукового знання сприяє ефективності юридичної психології як

інтелектуального засобу підвищення ефективності правоохоронної діяльності.

Методи дослідження юридичної психології

Методи дослідження впливають на ступінь вірогідності одержуваних результатів і охоплюють загальнонаукові методи і юридично-психологічні методи. До юридично-психологічних методів належать: спостереження, анкетування, тестування, бесіда, інтерв'ювання, природний експеримент, лабораторний експеримент, біографічний метод, метод аналізу продуктів життєдіяльності, метод незалежних джерел інформації, метод експертних оцінок декількома експертами, метод узагальнення судово-слідчої практики, перевірка на поліграфі тощо.

Екскурс в історію юридичної психології

Виділяють декілька етапів розвитку юридичної психології:

- описовий етап — з давнини до початку XIX ст.;
- порівняльно-аналітичний етап — XIX ст.;
- природничо-науковий етап — перша половина XX ст.;
- сучасний етап — від 60-х років XX ст.

Описовий етап пов'язаний із застосуванням психологічних знань з метою забезпечення ефективності правосуддя й відомий з античності. Доказом провини підозрюваного у вчиненні злочину вважалось його *особисте зізнання*, що добувалось зокрема із використанням *катувань*. Щоб примусити людину зізнатися – свідчити проти себе – нерідко використовувались методи фізичного і психологічного впливу, або випробування (ордалії), що ґрунтувались на емпіричних знаннях про психофізіологічні закономірності людського організму в ситуаціях стресу та внутрішніх конфліктів. Наприклад:

- Підозрюваний мав набрати в рот сухий рис і слухати звинувачення. Якщо після цього рис залишався сухим, то провина підозрюваного вважалась доведеною (у кримінальному судочинстві в Стародавньому Китаї).
- Підозрюваного примушували взяти рукою розпечений на вогні металічний предмет. Після цього руку перев'язували, а пов'язку знімали через певний час і якщо опік був сильним і рана не загоювалась, робився висновок, що людина винна, оскільки, перебуваючи у стані емоційного напруження і підвищеного потовиділення долонь, отримує глибші опіки, що перешкоджає загоюванню ран (у кримінальному судочинстві в Європі).

У середньовіччі поряд із особистим зізнанням підозрюваного в умовах гласності важливого значення набувають свідчення свідків.

Методи *випробувань – ордалії* («суд Богів») — ґрунтувалися на вірі в людську долю, якою керують Боги, тому результат випробувань відображає вирок «надприродних сил» — гарантів торжества права. Випробування передбачали ризик для життя підозрюваної людини, але не мали каральної мети. Способів ордалій було багато, зокрема:

- Випробування ворожінням – наприклад, дві сторони конфлікту отримували однакові свічки, правим ставав той, кого свічка горіла довше.
- Фізичне випробування – різноманітні випробування вогнем, водою, отрутами, або погрозою заподіяння завдання каліцтв (біблійний суд Соломона щодо двох жінок, що сперечалися за дитину)
- Випробування боем – переможцем ритуальної дуелі стає сторона, бо перемагає не власною силою, а завдяки втручання надприродних сил, які захищають правду. Дуелі в англійському праві були заборонені лише після 1819 р.

Витіснення ордалій відбувалося під впливом римського права. На зміну *середньовічному інквізиційному процесу* в Новий час із зростанням сили третього стану (буржуазії) приходить *гласний змагальний судовий процес*.

У другій половині XVIII–початку XIX ст. Просвітництво змінило суспільне ставлення (зокрема в аристократичних колах) щодо системи виконання покарань. Публічні жорстокі катування і страти на центральних площах міст крім залякування і озлоблення у більшості вимушених глядачів вже не мали належного виховного ефекту. Набули популярності ліберальні погляди, спонукаючи переоцінити засоби фізичного насилля щодо осіб, яких було засуджено за кримінальні злочини і шукати альтернативні методи покарання (обмеження волі, ув'язнення), аналізувати як те-чи-інше покарання сприймається засудженою людиною та іншими членами суспільства.

Здійснюється перегляд засобів одержання доказів. Катування підозрюваного або підсудного для отримання зізнань почало трактуватись як незаконне, що знищує правдивість отриманих свідчень. У змагальному судочинстві вимогою стало забезпечити *добровільність зізнання*. Зростає значення свідчень свідків, більшої уваги надається отриманню відомостей про особистість підсудного, потерпілого.

Проект пенітенціарного закладу «Паноптикон»
Дж. Бентама. Джеремі Бентам (1748-1832) – англійський філософ, правознавець, ідеолог лібералізму, засновник утилітаризму запропонував гуманізувати систему покарань і створити в'язниці нового типу «Паноптикон» (Bentham J. *Panopticon; or, The Inspection House*. London, 1791).

У 1786–87 рр., перебуваючи в Російській імперії в маєтку графа Потьомкіна (де управителем працював його брат Самуель), у Дж. Бентама зародилася ідея побудови Паноптикону за аналогією облаштування простору мануфактури: за працівниками спостерігали з центрального спостережного пункту, навколо розташовувались майстерні з метою контролювати кріпосних некваліфікованих робітників, а також британських майстрів.

Дж.Бентам описував Паноптикон як «млин, що перемелює злодіїв на чесних людей»: засуджені ніколи не могли бути впевнені, що їх не бачать, а тому змушені були постійно поводитись так, ніби за ними наглядають. З часом функція стороннього контролю, на думку Дж.Бентама, переросла у самоконтроль.

Принцип Паноптикону відображав ідею всевідаючого Бога («Всезнаючий Інший» – Big Brother), отримав матеріалізацію в абсолютистській моделі монархічної влади, а в ХХ ст. застосовувався тоталітарними режимами (тюрми, табори ГУЛАГУ).

Завдяки сучасним інформаційним технологіям, нагляд і збір даних про людей розвинув ідею Паноптикону: анонімний спостерігач при цьому залишається непомітним.

Проект Паноптикону Дж.Бентама охоплював інші мотиватори добропорядної поведінки засуджених осіб:

- ув'язненим за роботу після відбуття покарання мали виплачувати чверть заробітку від в'язничних робіт, решту грошей мали отримати жертви як компенсацію за заподіяну шкоду;
- дозволено укласти шлюби;
- тримання до 5-8 ув'язнених в одній камері з урахуванням статі, віку, характеру, навичок та здібностей засуджених;
- недопущення каторжної праці, безпідставних обмежень та утисків засуджених, надання їм медичної допомоги для збереження здоров'я, підтримання гігієни;
- навчання неповнолітніх, наявність недільних шкіл, релігійного виховання задля виправлення злочинців, для осіб, що мали музичні, вокальні або інші здібності – хор, майстерні;

- після звільнення забезпечення роботою у військових або комунальних службах, за наявності поручителів або опікунів.

У XIX ст. завдяки розвитку медицини, психіатрії, психології формується простір *юридичної психології* як окремого наукового напрямку. Цьому сприяли дослідження І.М. Сеченова, В.М. Бехтерева, С. С. Корсакова, А. Ф. Коні та ін. Змінюється ставлення до застосування жорстоких тілесних методів допиту і покарання за злочини, дискутується заміна смертної кари на тривалі терміни ув'язнення, залучення осіб позбавлених волі до *виправних робіт*, можливість дострокового звільнення злочинця у випадку щирого каюття.

Виникає так званий *антропологічний підхід* до кримінології, започаткований італійським судовим психіатром *Чезаре Ломброзо* (1835-1909), що обґрунтовував теорію «злочинця від народження», що у силу своїх природних особливостей не може бути виправлений (книга «Злочинна людина і її співвідношення з антропологією, юриспруденцією та ученнями про пенітенціарні заклади», 1876).

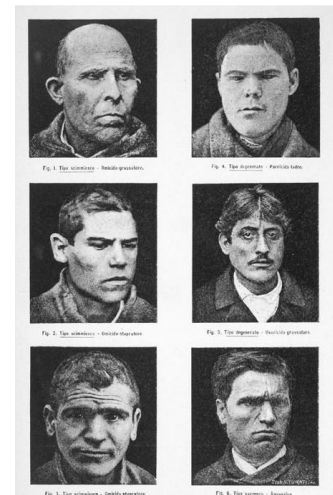
Ломброзо відкинув вчення класичної школи (консервативної ідеології) про те, що схильність до злочинів є рисою природи усіх людей. Замість цього він запропонував антропологічну кримінологію, яка вказує на криміногенну спадковість окремих людей – «злочинців від народження», яких можна розпізнати за фізичними особливостями (стигматами), а також психологічними характеристиками (жорстокість), які є наслідком сімейної спадковості.

На думку Ломброзо, «стигматами» спадкового злочинця є: великі щелепи, виступ нижньої щелепи уперед, низьке чоло, високі вилиці, клаповухість, сплющений або соколоподібний ніс, м'ясисті губи, дуже верткі очі, скупа борода, лисина, нечутливість до болю, довгі руки.

Водночас Ч.Ломброзо був проти застосування тортур щодо вроджених злочинців, по суті був їх захисником, виступав за людяне ставлення до них.

Ідеї Ч. Ломброзо були розвинуті в працях його учнів *Енріко Феррі* («Кримінальна соціологія», 1881) і *Рафаеля Гарофало* («Кримінологія», 1885).

Наприкінці XIX — початку XX ст. виходять праці французьких, австрійських, німецьких учених, що ґрунтувалися на експериментальних дослідженнях.

Гюстав Лебон (1841-1931) – французький психолог, соціолог, антрополог, історик. Досліджував злочинну поведінку людей у натовпі, поведінку ватажків натовпу, національні риси. Фундаментом соціальної еволюції розглядав не раціональний розум, а ірраціональну емоційно-вольову сферу психічного життя (масові почуття та вірування). Усіма здобутками, на думку Г. Лебона, цивілізація завдячує діяльності найкращих представників націй (еліти). Вказав, що з кінця XIX ст. настала «ера мас», що спричинить занепад цивілізації і прихід тоталітарних режимів з усіма жахіттями – масовими репресіями, нечуваною кількістю військових злочинів під час війн.

Ганс Гросс (1847-1915) – австрійський юрист, засновник австрійської кримінологічної школи та криміналістики, кримінальної психології («Порадник для судових слідчих, поліцейських чиновників, жандармів», 1893, «Кримінальна психологія», 1905).

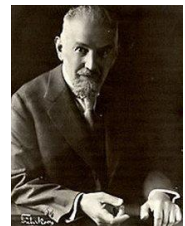
Впродовж 1899–1902 рр. працював професором австрійського карного права Чернівецького університету. Наполягав на вимозі слідства шукати речові докази, якими можна доказати провину обвинуваченого або підозрюваного.

У вивченні психології розслідування злочинів вагомий крок було зроблено завдяки застосуванню експериментальних методів, піонером яких став французький психолог Альфред Біне (1857-1911).

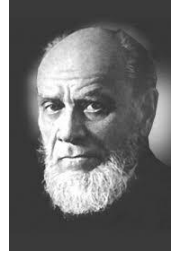
Він першим експериментально вивчав психологію помилкових свідчень дітей про злочин. З метою правильної оцінки свідчень у протоколах судових допитів свідків слід докладно фіксувати запитання, і відповіді на них.

В 1902 р. експерименти з визначення ступеня вірогідності свідчих показань провадив Вільям Штерн (1876-1938) – німецький психолог, один з піонерів диференціальної психології та психології особистості, автор персоналістичної концепції пам'яті, розробник концепції інтелектуального коефіцієнта (IQ).

Стверджував, що показання свідків принципово недостовірні, спотворені, оскільки «забування — є неминучим, спогади є перекрученими на догоду егоїстичним інтересам особистості, а чіткі і правдиві спогади — швидше є винятком», про це доповідав на засіданні Берлінського психологічного товариства, і привернув відсутний інтерес у юридичних колах.

Однак необхідно зазначити, що далеко не всі юристи й психологи поозділяли такі категорично негативні оцінки людської пам'яті і відповідно свідчень свідків. Серед опонентів В.Штерна був російський юрист *Анатолій Кіні* (1844-1927):

«Не можна приховувати, що дослідження Штерна вкрай однобічні, не можна також приховувати й той факт, що в сутності ці висновки діють проти свідків, суддів й особливо присяжних засідателів».

Такі ж позиції займали М. О. Лазарєв, В. І. Валицький, котрі вказували на те, що ідеї не будуть мати значення для судової практики, бо найбільша вада свідчень свідків — *не мимовільні помилки, а свідомо неправда свідків*, що поширена більш, ніж прийнято вважати: майже три чверті свідків свідомо говорять неправду.

З'явилися також праці, присвячені навіюванню і гіпнозу, можливостям їх використання в судочинстві. На етапі становлення юридичної психології з метою діагностики особи злочинців спостерігалися спроби застосування антинаукових теорій — фізіогноміки, графології, френології та ін.

Діагностика кримінальних типів за рисами зовнішності, формою обличчя, наявністю зморшок, особливостями почерку відображає примітивізм і спрощений підхід до складних наукових та прикладних проблем.

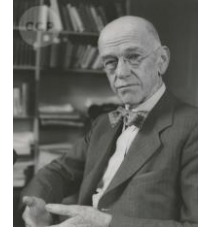
Значним досягненням у розробці психологічного інструментарію є створення методики *асоціативного експерименту*, який дозволяв виявляти правдивість/неправду у свідченнях злочинців (Карл Густав Юнг, В. Штерн, М. Вертгейнер, А. Адлер).

У 1920—30-х рр. вчені стали активно впроваджувати в практику правового регулювання методичні відкриття таких шкіл психології, як *психоаналіз, біхевіоризм, психотехніка*. Було виявлено роль неусвідомлюваної сфери особистості в злочинній поведінці, а також виявлено, що злочинні наміри й особливості девіантної поведінки можуть бути наслідком *ранньої психічної травматизації*, механізмом психологічного захисту й життєвого стилю, дефектом у таких підструктурах особистості, як «Супер-его» і «Его».

Одним із засновників *психотехніки* став *Гуго Мюнстерберг* (1863-1916) — психолог німецького походження, автор перших робіт з визначення професійної придатності, розробник психодіагностичних методів професійного відбору співробітників правоохоронних органів (професіограм).

Американський дослідник проблем організаційної поведінки та управління Джордж Елтон Мейо (1880–1949) у 1924–1932 рр. керував Готорнськими експериментами (Hawthorne effect), метою яких було перевірити, чи відбуваються позитивні зміни у поведінці людей (передовсім, малокваліфікованих працівників або осіб, які скоїли злочини) внаслідок доброзичливої уваги засобами спостереження. На основі експериментальних висновків Дж. Мейо виникла теорія менеджменту «людських відносин» (у трудових колективах та виправних установах).

Готорнські експерименти проводились у Чикаго (США) на Готорнських підприємствах телефонів Вестерн Електрикс (Western Electric). Вивчались впливи різних факторів (організація праці, температура і освітленість приміщень, тривалість роботи, наявність перерв, заробітна плата, міжособистісні відносини, стиль керівництва, засоби дистанційного спостереження за виробничими приміщеннями) на підвищення продуктивності праці працівників.

На **першому етапі** експерименту було виявлено збільшення продуктивності праці. Однак на **другому етапі** дослідження виявлено, що через звикання продуктивність поверталась до початкового рівня. Натомість починали впливати соціальні чинники –орієнтація на групові норми (не робити більше, ніж може зробити сусід по конвеєру тощо), або покращення продуктивності праці відбувалося у тих працівників, яким робота була цікавою, або яким керівництво приділяло персональну увагу, або які мали відчуття власної причетності до якоїсь особливої справи.

«Готорнський ефект» виявив те, що соціально-психологічні чинники справляють сильніший вплив на поведінку (продуктивність праці, законослухняність) людей, ніж фізичні фактори, при ефективній організації роботи.

Для пояснення причин злочинності й особистості злочинця у 1930–1970-х р. було запропоновано низку психологічних теорій: психоаналітичні теорії; теорії рис особистості (Айзенк); теорії емоційних проблем (Дж. Уілсон); теорії соціально-когнітивного навчання (Ж.Піаже); теорії Я-концепції; теорії інформаційного соціального контролю; теорії соціопатичної особистості; теорії розумових моделей та ін.

На початку 1960-х р. був проведений так званий «експеримент Мілгрема» («ефект Мілгрема»), який посів важливе місце в соціальній та кримінальній психології щодо вивчення явища конформізму, готовності людей підкорятись наказам «формального керівника», якщо його накази – злочинні і суперечать совісті виконавців. Експеримент був

організований політологом, соціальним психологом Єльського університету Стенлі Мілгредом (1933-1984).

Експеримент ставив за мету перевірити припущення, що виконавці голокосту діяли з власної волі та переконань, а тому їх усіх слід визнавати військовими злочинцями. Поштовхом для початку експерименту став суд над нацистським військовим злочинцем Адольфом Ейхманом в Єрусалимі (1961). Мілгред шукав відповідь на питання: чи Ейхман та багато інших нацистських співвиконавців знищували євреїв в концтраційних таборах з ідеологічних переконань, з власної волі, чи лише виконували накази начальників? Хоча до «експерименту Мілгрема» було дуже багато претензій, однак він засвідчив, що до 40-60% пересічних «нормальних» дорослих людей виявили високу готовність виконувати злочинні накази формальних військових керівників.

У другій половині ХХ ст. активізувались дослідження з віктимології, а також дослідження для: аналізу «системи злочинної поведінки», групового способу життя злочинців, їх субкультур; аналізу ефективності різних виправних програм правопорушників на основі спостережень результатів їх ресоціалізації, зниження рецидивів.

Ідеї лібералізації системи покарань Мішеля Фуко.

Поль-Мішель Фуко (1926—1984) — французький філософ, дослідник соціальних інституцій, каральної психіатрії, системи тюрем. Автор книги «Наглядати і карати: народження в'язниці» (1975), в якій описав механізми впливу в'язниці на людину засобами авторитарної влади і

її контролю над тілом засуджених. Проаналізував зміни, які відбулися у системі покарань в західних країнах у модерну епоху (тіло перестало бути головною мішенню карних утисків, пом'якшення суворості, менше жорстокості, менше страждань, більше милосердя, більше поваги, більше людяності, однак покарання стало найприхованішою частиною кримінального процесу, ефективність покарання стали вимірювати його неминучістю). Піддав аналізу поширення ідеї «паноптикону» Дж. Бентама на освітні установи, заклади (каральної) психіатрії, військові структури.

У 1971 р. М.Фуко організував «Групи інформації про в'язниці», щоб дозволити в'язням повідомляти про умови ув'язнення, добився, щоб у в'язницях стали доступні газети і радіо.

Фуко окреслив декілька правил, на яких зафіксувалась нова «семіотична техніка влади здійснювати покарання», одним з

найголовніших стало, що: покарання повинно здійснювати найбільший вплив на тих, хто ще не здійснив злочин.

Психологія правової свідомості

Правова свідомість — форма суспільної свідомості, що містить в собі сукупність поглядів, почуттів, емоцій, ідей, теорій та концепцій, а також уявлень і настанов, які характеризують відношення особи, суспільної групи, суспільства до чинного чи бажаного права, а також до всього, що охоплюється правовим регулюванням.

Охоплює: правову психологію; правову ідеологію; правову поведінку.

Правова свідомість ...

- є однією з форм суспільної свідомості і разом з політичною, моральною, філософською формами свідомості відображає суспільне буття;
- містить в собі поняття, уявлення, судження, почуття, емоції, концепції, теорії, програми;
- зумовлена соціально-економічним устроєм конкретного суспільства, рівнем розвитку його загальної культури;
- ідеологічні елементи правосвідомості виступають як головні елементи правової культури та правового виховання.

Правова психологія — це неусвідомлене або не до кінця продумане ставлення індивіда до права. Походить з повсякденної практики у процесі зіткнення з конкретними юридичними ситуаціями, а тому формується здебільшого стихійно, спорадично, безсистемно, не осмислена теоретично, не упорядкована логічно. В ній провідним елементом є емоції, а не понятійні форми відображення правової дійсності.

Правова психологія охоплює :

- правові емоції, почуття, настрої;
- настрої, почуття, переживання;
- правові звички, традиції;
- правові емпіричні знання, уявлення, погляди.

Правова ідеологія — це система правових принципів, ідей, теорій, концепцій, що відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення в сутність правових явищ.

Це концептуально оформлена, логічно систематизована, теоретично і науково осмислена правосвідомість. Інтелект є провідним елементом правової ідеології. У структурі правової ідеології розрізняють:

- правові ідеї, теорії, переконання;
- правові поняття, правові категорії;
- правові принципи.

На відміну від правової психології, що формується стихійно, правова ідеологія формується в результаті наукового, теоретичного дослідження суспільної реальності, на основі узагальнення і розвитку найбільш відомих і значущих державно-правових теорій функціонування держави та права.

Правова психологія і правова ідеологія можуть містити в собі інтелектуальні та емоційні елементи, але в різних пропорціях, а також як істинні, так і помилкові (міфологізовані) знання про правову дійсність.

Було б невірним принижувати значення емоцій і почуттів (правову психологію) порівняно з інтелектом (правовою ідеологією). Емоції та почуття — необхідне тло, на якому формуються, проявляються, реалізуються правові погляди, ідеї, теорії.

Правова поведінка — вольовий бік правосвідомості, який є процесом переведення правових норм у реальну правову поведінку людини. Складається із *мотивів* правової поведінки, *правових настанов*.

Поведінка синтезує в собі раціональні та емоційні сторони правосвідомості. Проявляється у формі дій або бездіяльності (вчинків). Поведінковий аспект правосвідомості охоплює: мотиви; установки. Вони відображають не тільки готовність до певної правової поведінки, а й схильність до певних уявлень, оцінки правових явищ.

«Природне» і «позитивне» право

Впродовж європейської історії відбувалась і досі триває непримиренна суперечка між прихильниками так званого «позитивного» та «природного» права. «Позитивне» право (санкціоноване державними інституціями) протиставляється теоретичній концепції «природного» права, як права, визначеного самою природою.

Природне право — теоретична доктрина в теорії права, згідно з якою головним джерелом права є *природа* (природні закони, закони світоустрою, божественні закони), а не воля законодавця (держави, її уряду чи парламенту, які ухвалюють закони).

Право тут визначається природою, кожна людина певні права отримує від народження, ці права закладені в самій її сутності й однакові для всіх, ніхто (зокрема держава або злочинці) не має права позбавляти (забирати) у людини ці її природні права.

Сократ, Платон, Арістотель, Цицерон, Святий Августин, Фома Аквінський, Г. Гроцій, Гоббс заклали основи теорії природного права.

Концепція «природного права» була завершена в Загальній декларації прав людини і затверджена Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй у 1948 році.

Позитивне право — це право, виражене в законах та інших джерелах, визначене законодавством у рамках конкретної правової системи, чинне в даному суспільстві.

Позитивне право є штучним правом, що виходить від держави і суспільства, виражене в писаних нормах, міститься в нормативно-правових документах: законах, судових прецедентах, актах виконавчої влади. Позитивне право відповідає волі певної частини суспільства, соціальної групи (партії, партійної коаліції), які впроваджують в парламенті і уряді свої інтереси через таке штучне формоутворення, яким є держава з її апаратом примусу.

Для позитивного права характерні такі риси:

- значною мірою створюється представниками суспільних груп – законодавцями, судами і т.д., є результатом їхньої творчості, цілеспрямованої вольової діяльності;
- існує у вигляді законів, урядових ухвал (указів, постанов).

Запитання для самоконтролю

- Розкрийте поняття «Правова свідомість» та її складові – правову психологію; правову ідеологію; правову поведінку.
- Які особливості «природного права» та «позитивного права» ?
- Охарактеризуйте завдання правової, кримінальної, судової, пенітенціарної галузей юридичної психології.
- Розкрийте зв'язки юридичної психології з соціальною, віковою психологією, патопсихологією, психіатрією.
- Охарактеризуйте методи особистого зізнання і доказування вини/невинності – метод випробувань (ордалії) в античному і середньовічному юридичному процесі.
- Соціальні зміни заміни середньовічного кримінального процесу на змагальний процес (буржуазний) з початку 19 ст.
- Методологія антропологічної школи в криміналістиці Чезаре Ломброзо.

Тема 2

Злочини та злочинна поведінка

Злочин, злочинні наміри, злочинна поведінка, злочинні мотиви

Злочином є вчинок особи, який завдав шкоду особі або суспільству, складає суспільну небезпеку і передбачений кримінальним кодексом.

Протидія злочинності можлива за умови глибокого дослідження психологічних механізмів учинення злочину, що надає можливість слідчому спрямувати розслідування у правильному напрямі, встановити істину у конкретній справі. Відтак питання механізму вчинення злочину є актуальне і очевидне із потреб практики.

До структури злочину входять: суб'єкти злочинної діяльності, засоби учинення злочину, предмет злочинної діяльності, сліди злочинної діяльності.

Злочинна поведінка є процесом, що розгортається у просторі та часі і включає не лише самі дії, але й попередній вплив на особистість, психологічні явища та процеси, які визначають появу протиправного вчинку.

Психологічна структура злочинної поведінки за формою має такі ж компоненти, як законослухняна, але їх зміст інший. Із чотирьох зазначених вище етапів:

- формування особистості з антизаконною спрямованістю;
- мотивація антизаконного вчинку;
- прийняття конкретного рішення про його здійснення;
- реалізація протиправного рішення, включаючи сам вчинок;
- настання наслідків злочину.

Злочинною поведінкою є лише два завершальні етапи, коли злочин реалізується назовні і набуває юридичної значущості.

Оскільки інтерес привертають психологічні передумови злочинної поведінки, необхідно розглядати й попередні етапи, тим більше, що їх розподіл достатньо умовний: усі компоненти поведінкового акту динамічні, причому окремі з них можуть немов не відображатися в свідомості особи.

Особистість, реалізуючи той чи інший вид діяльності (злочинної діяльності), в цій діяльності формується і розвивається.

У злочинних діях особистість виступає як складна біосоціальна система: всі структурні компоненти її особистості так чи інакше впливають на процес формування злочинної поведінки.

Наприклад, тип нервової системи (успадкований тип темпераменту) значною мірою визначає протиправні установки: кишеньковим злодіям притаманні висока чутливість, прискорена обробка інформації й прийняття рішення, що визначає успішність їх злочинної діяльності (холерики та сангвініки). З іншого боку, неадекватно завищена самооцінка (соціальна властивість) хулігана зумовлює відповідну спрямованість його насильницьких дій.

Людина активно поводить себе тільки відносно того, що є для неї певною цінністю. Цінності злочинця є індивідуальними, і вони не збігаються з загальноприйнятими цінностями, а також мають не позитивну, а соціально негативну спрямованість. Соціальна небезпека злочинця визначається не якимось особливими його потребами і цінностями, а несприйняттям ним системи існуючих соціальних цінностей (заборон, обмежень, меж).

У процесі становлення особистості велике значення має спосіб життя відповідних прошарків, соціальних груп, суспільства в цілому.

Поняття «спосіб життя» включає такі чинники: матеріальне середовище, в якому зростає і живе особа; система суспільних стосунків і зв'язків; соціально-психологічна атмосфера, що сприяє виникненню та закріпленню позитивних чи негативних рис особистості та відповідних форм поведінки.

Дефектність навіть одного з чинників способу життя створює передумови для формування антисуспільних установок та антисуспільної спрямованості – відсутність переживання емпатії та соціально-психологічної спільності при повному матеріальному статку; матеріальні труднощі в поєднанні зі сприятливими психологічними відносинами тощо.

Поведінка, у тому числі злочинна, складається з низки вчинків, що перебувають під контролем свідомості (світобачення); завжди пов'язана з системою соціальних зв'язків і відносин з іншими людьми, суспільством, державою у цілому, в яких індивід проявляє себе як особистість.

Усвідомлене прагнення діяти так або інакше здійснюється під контролем свідомості людини, є похідним від її соціальних властивостей (характеру, бажань, волі), що складають ядро особистості, спрямованості (світорозуміння, переконань, поглядів), ціннісних орієнтацій, соціальних установок, провідних мотивів поведінки, притаманних цій особі.

Мотиви людських вчинків, у тому числі злочинних, як правило, не обов'язково цілком усвідомлюються дійовими особами. Мотив

цілеспрямованої злочинної поведінки усвідомлюється особою в тій мірі, в якій усвідомлюється *мета*.

Мотив злочину є спонуканням, рушійною силою злочинного вчинку людини. Розуміння того, яким був мотив злочину дозволяє виявити хто з підозрюваних міг вчинити його, визначити, чому особа вчинила його.

Мотив або мета злочину є уявленням про бажаний результат, якого прагне досягнути особа, вони визначають спрямованість її зусиль, поведінки, вчинків.

Мотиви можуть бути: *низькі* (насолюди, користі, помсти, хуліганства і т.п.); *високі* (співчуття, прагнення допомогти іншим тощо).

Суспільні та індивідуальні причини скоєння злочинів

Є різні причини, які спонукають злочинців до вчинення злочинів.

Причини макрорівня:

- *політичні чинники* – відсутність розвинутої демократії, тоталітаризм, корумпованість;
- *соціально-культурні чинники* – криза культури, засилля культу насильства, пропаганда антигуманних ідей за допомогою засобів масової інформації;
- *інформаційні чинники* – інформаційна перенасиченість, негативний вплив реклами;
- *економічні чинники* – спад економіки, зростання тінізації в економічній сфері;
- *соціальні чинники* – нестабільність суспільства, несприятлива соціально-психологічна атмосфера у ньому, соціальна незахищеність;
- *соціально-технічні чинники* – виникнення нових професій, технізація виробництва, необхідність освоєння передової техніки;
- *соціально-демографічні чинники* – проблеми в сім'ях, «вимирання» сіл;
- *організаційно-управлінські чинники* – помилкові владні рішення, відсутність зв'язку органів влади і управління з населенням;
- *соціально-правові чинники* – правові прогалини, відсутність урегульованості суспільних відносин;
- *кримінальні чинники* – існування кримінальних інститутів, кримінальної субкультури.

Причини мікрорівня:

- соціально-виховні чинники – відсутність виховної роботи;
- соціально-побутові чинники – незадоволеність побутовим обслуговуванням, відсутність житла, майна;
- ідеологічні чинники – відсутність ідейності, бездуховність;
- моральні чинники – аморальність, поширеність алкоголізму, наркоманії, люмпенізація суспільства.

Більшість злочинців вибудовують задля свого виправдання систему аргументів (психологічні захисти), що нейтралізують табу, межі, моральні перешкоди, котрі з'являються на шляху досягнення їх намірів, цілей, створюючи для себе психологічний комфорт, душевну рівновагу.

Більш психологічно вигідно пояснювати причини власної злочинної поведінки в зовнішніх обставинах, поведінці інших людей – зокрема жертви злочину, а не в своїх негативних якостях.

Вчинення злочину, як правило, визначається високою самооцінкою та низьким рівнем самокритичності.

Причиною обрання злочинного способу життя може стати соціальне відкидання людини іншими людьми. Будучи знехтуваним законослухняною соціальною групою, майбутній злочинець стає членом неформальної соціальної групи з злочинним способом життя.

Невдоволеність людини її фактичною соціальною роллю, що не відповідає її рівню домагань спричиняє особистісний конфлікт. Це невдоволення може перенестись у звинуваченні соціального оточення, визначення навколишніх людей як аморальних, зверхніх, байдужих, що з моральної точки зору заслуговують на помсту, завдання їм шкоди, вчинення щодо них злочинів.

Таке сприйняття соціальної реальності переростає в *антисуспільну поведінку*.

Цими причинами пояснюють безпідставність уявлень про біологічну наслідувану схильність до вчинення злочинів дітей, батьки яких були злочинцями: причина тут у своєрідному негативному світогляді - звичках, традиціях, способі життя батьків таких малолітніх злочинців (наслідування, навіювання та ін.).

Основою поведінки людини є, насамперед, її потреби, що в подальшому визначають механізм формування мотивів. Значна частка потреб має біологічну природу (напр., у харчуванні, продовженні роду, самозбереженні та ін.), але методи і засоби їх задоволення у людей залежать від соціалізації. Решта потреб (у спілкуванні, самоствердженні, визнанні й повазі) – мають соціальний характер, їх задоволення можливе тільки в соціальному середовищі.

Загалом потреби злочинця відрізняються за такими ознаками:

- нерозвиненість соціально-необхідних потреб;
- матеріально-утилітарний тип спрямованості інтересів;
- перебільшення власних потреб, виправдання правомірності їх задоволення.

Важливо наголосити, що ніяких власне антисуспільних, злочинних потреб не існує. У злочинців є ті ж загальнолюдські потреби, але деформовані за своєю спрямованістю та інтенсивністю.

Дослідження свідчать, що в осіб, які вчинили важкі насильницькі злочини, потреби видозмінилися таким чином:

- потреба у спілкуванні переродилася у в насильство над оточуючими;
- потреба у самоствердженні переродилася у прагнення домінувати, застосовувати силу, принижувати іншу людину;
- потреба у визнанні переродилася в егоцентризм;
- потреба у повазі переродилася у демонстрацію своєї переваги будь-яким чином.

Це свідчить про наявність у носіїв зазначених потреб таких особливостей особистості, як *брутальність, примітивізм, жорстокість* тощо. Поза ситуацією вчинення злочину ці характеристики можуть сприйматися досить буденно, хоча й не вважатися привабливими.

Перелік «перероджених» потреб зовсім не означає, що конкретний злочин вчинено виключно для їх задоволення або ж що вони характерні для кожного злочинця. Але середовище, котре мало зневажливе чи вороже ставлення до інших людей, до суспільства в цілому сприяло переродженню звичайних потреб у їх злочинні видозміни.

Вибір того чи іншого варіанта злочинної поведінки залежить переважно від специфіки взаємовідносин із оточуючими та самого соціального середовища. Не стільки індивідуальні риси злочинця, а саме *ситуація, соціальні обставини* сприяють проявленню саме кримінальної поведінки

Багато дослідників все ж переконані, що не існує *вродженої агресивності, вродженої схильності до злочинності*, навіть якщо злочинець учинив мало мотивовану чи зовсім немотивовану, на перший погляд, агресивну дію.

Соціальне походження злочинної поведінки продемонстрував «Стенфордський тюремний експеримент».

Один з експериментів був проведений американськими вченими у Стенфордській тюрмі з метою визначити, як будуть поводитися люди, раніше законослухняні, коли вони переберуть на себе роль злочинця чи працівника тюрми (наглядача, вихователя). Кандидатів

відбирали серед фізично та психічно здорових студентів юридичних навчальних закладів і не мали кримінальних ексцесів у минулому.

Результати експерименту здивували: «в'язні» швидко стали звичайними учасниками специфічного тюремного мікросередовища. Вони сприйняли правила й установки ув'язнених, їх стиль спілкування один із одним та ставлення до адміністрації.

«Наглядачі» також швидко призвичаїлися: вони з презирством ставилися до в'язнів, застосовували лайку та рукоприкладство, знущання. У раніше спокійних, мирних людей розвинулись риси агресивності, приниження та пригноблення ув'язнених. Соціальні умови існування мали у цьому випадку вирішальне значення для появи та ескалації агресивності.

Класифікація злочинів

Відповідно до ст. 12 КК України, критеріями у класифікації злочинів є *ступінь тяжкості*, а також *тривалість* (поодинокі, триваючі, які продовжуються і т.п.). Залежно від ступеня тяжкості злочини поділяються на кримінальні проступки, нетяжкі злочини, тяжкі та особливо тяжкі злочини.

- *кримінальний проступок* – передбачено штраф не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (51000₴), або покарання, м'якше за позбавлення волі;
- *нетяжким є злочин*, за який максимальний термін покарання — не більше 5 років позбавлення волі або не більше десяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (170000₴) штрафу;
- *тяжким є злочин*, за який передбачене покарання у виді позбавлення волі на строк не більше 10 років, а також у виді штрафу у розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (425000₴);
- *особливо тяжким є злочин*, за який максимальне покарання — позбавлення волі на строк понад 10 років, або довічне позбавлення волі, або штраф у розмірі понад двадцять п'ять тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (понад 425000₴).

Видами значної шкоди є:

- *значна шкода здоров'ю* (пункт (б) частини 1 статті 1.3.4 Кримінального кодексу);
- *значна майнова шкода* (пункт (б) частини 1 статті 1.3.3 Кримінального кодексу);
- *значне порушення прав і основоположних свобод людини чи громадянина*, гарантованих Конституцією України та міжнародними договорами,

згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, якщо така шкода не визначена у Кримінальному кодексі як тяжка шкода;

- значне порушення громадського порядку, моральності;
- порушення інтересів публічної служби, правосуддя, військового чи міжнародного правопорядку, якщо така шкода не визначена у Кримінальному кодексі як тяжка шкода.

Крім «поодиноких» злочинів розглядають так звані «триваючі злочини» – злочини, які безперервно вчиняються протягом достатньо тривалого проміжку часу, а також «злочини які продовжуються» – злочини, які складаються з декількох злочинних діянь, що характеризуються єдністю умислу.

Такі злочини є особливо небезпечними, оскільки злочинець, вчинивши один із них відволікає увагу від своїх більш тяжких злочинів, які вчиняє напередодні, або після. Також перший злочин може бути лише підготуванням до головного злочину.

Прикладом є незаконне придбання зброї, що послужить знаряддям убивства. Або крадіжка матеріальних цінностей чи інформаційних ресурсів з державної чи комерційної установи, після чого вчиняється підпал приміщення для знищення слів злочину.

Злочинні рецидиви є різновидом триваючих злочинів, особливістю є те, що їх вчиняє злочинець, який мав судимість за умисний злочин. Вчинення нового злочину протягом строку судимості називається легальним рецидивом.

Види злочинів у Кримінальному законодавстві

- злочини проти основ національної безпеки України (ст. 109-114-1);
- злочини проти життя та здоров'я особи (ст. 115-145);
- злочини проти волі, честі та гідності особи (ст. 146-151);
- злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (ст. 152-156);
- злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина (ст. 157-184);
- злочини проти власності (ст. 185-198);
- злочини у сфері господарської діяльності (ст. 199-233);
- злочини проти довкілля (ст. 236-254);
- злочини проти громадської безпеки (ст. 255-270-1);
- злочини проти безпеки виробництва (ст. 271-275);

- злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту (ст. 276-292);
- злочини проти громадського порядку та моральності (ст. 293-304);
- злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення (ст. 305-327);
- злочини у сфері охорони державної таємниці, недоторканності державних кордонів, забезпечення призову та мобілізації (ст. 328-337);
- злочини проти авторитету органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян та злочини проти журналістів (ст. 338-360);
- злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку (ст. 361-363-1);
- злочини у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг (ст. 364-370);
- злочини проти правосуддя (ст. 371-400-1);
- злочини проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини) (ст. 401-435);
- злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку (ст. 436-447).

Воєнні злочини

Війна є оголошеною збройною боротьбою між державами, що намагаються досягти своїх політичних цілей насильницькими засобами.

Стан війни в XX-XIX ст. регулюється трьома групами норм міжнародного права:

- оголошення війни, воюючих сторін, збройних сил, припинення війни;
- заборона застосовувати хімічну і бактеріологічну зброю;
- обмеження свобод мирних громадян, захист життєво важливих прав цивільного населення, поранених, хворих, військовополонених, правовий режим військової окупації, заходи із захисту культурних цінностей.

Початок війни змінює ставлення інших держав до учасників конфлікту. Одні можуть стати на сторону тієї чи іншої воюючої

держави, решта дотримуються «нейтралітету». Стан війни між сторонами може тимчасово бути розряджений *перемир'ям* або *капітуляцією* (складання зброї без всяких умов). За таких умов держава (держави), яка виграла війну перебирає владу на ворожій території.

Воєнні злочини – свідоме грубе порушення законів та звичаїв війни, які сформульовані в Статуті Міжнародного військового трибуналу (1945 р.) для суду над головними військовими злочинцями нацистської Німеччини.

Уперше правила регламентування та обмеження методів ведення бойових дій з'явилися ще в III тисячолітті до н. е. в Єгипті, а надалі і в інших державах. Цей термін почав вживатися у другій половині XIX сторіччя, а саме у 1864 році, коли було прийнято Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених і хворих воїнів в діючих арміях, та ряд інших документів, що регламентували правила ведення бойових дій.

Виникнення поняття воєнних злочинів пов'язано із гуманізацією війни шляхом формування законів та звичаїв війни — обмеження способів та методів її ведення через заборону певних видів зброї та набоїв, які завдавали непотрібних страждань, обмеження кола осіб та об'єктів, які могли бути об'єктом нападу. Зверталася також особлива увага на поводження із самими військовими, особливо тими, які вже не могли брати участь у воєнних діях (полонені, поранені).

Поштовхом для значного розвитку поняття воєнних злочинів стала Друга світова війна. У статті 6 Статуту Міжнародного воєнного трибуналу (8 серпня 1945 р.), перелічено міжнародно-правові злочини:

- злочини проти миру,
- воєнні злочини,
- злочини проти людяності.

Перелік воєнних злочинів в Кримінальному кодексі України та міжнародному праві

Українське законодавство наводить перелік «воєнних злочинів»:

- насильство над населенням у районі воєнних дій (ст. 433 ККУ);
- погане поводження з військовополоненими (ст. 434 ККУ);
- незаконне використання символіки Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, Червоного Кристала та зловживання ними (ст. 435 ККУ);
- мародерство (ст. 432 ККУ).

За українським законом **мародерство** це — викрадення на полі бою речей, що знаходяться при вбитих чи поранених, тоді як відповідно до Римського статуту мародерство це заволодіння будь-яким майном без

згоди його власника для особистого користування.

Відповідно до ст. 438 ККУ «Порушення законів та звичаїв війни» вважається злочином :

- жорстоке поводження з військовополоненими або цивільним населенням;
- вигнання цивільного населення для примусових робіт;
- розграбування національних цінностей на окупованій території;
- застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом.

Відповідно до Римського статуту воєнними злочинами є:

Грубі порушення Женевських конвенцій (12 серпня 1949 р.) – дії проти осіб чи майна, що користуються міжнародним захистом, які застосовуються до міжнародних збройних конфліктів:

- умисне вбивство;
- тортури чи нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; умисне заподіяння важких тілесних ушкоджень;
- незаконне, безглузде та значне за обсягами знищення чи привласнення майна, що не викликане воєнною необхідністю;
- примушування військовополоненого чи іншої особи, яка користується міжнародним захистом, служити у збройних силах ворожої сторони;
- умисне позбавлення військовополоненого чи іншої особи, яка користується міжнародним захистом, права на справедливий та звичайний судовий процес;
- незаконне обмеження свободи;
- взяття заручників.

Серйозні порушення законів та звичаїв війни, що застосовуються до міжнародних збройних конфліктів (перелік не повний):

- умисний цілеспрямований напад на цивільне населення чи окремих цивільних осіб, які не беруть безпосередньої участі у воєнних діях;
- умисний напад на цивільні об'єкти, тобто об'єкти, які не є воєнними цілями;
- цілеспрямоване завдання ударів по персоналу, об'єктам, матеріалам, підрозділам чи транспортним засобам, задіяним у наданні гуманітарної допомоги чи місії з підтримання миру відповідно до Статуту ООН, поки вони мають право на захист, яким користуються цивільні особи чи цивільні об'єкти за міжнародним правом збройних конфліктів;

- напад на незахищені та такі, що не є воєнними цілями, міста, села, житлові приміщення чи будівлі чи їх обстріл із застосуванням будь-яких засобів;
- вбивство чи поранення комбатанта, який склавши зброю чи не маючи більше засобів захисту, здався у полон;
- неналежне використання прапора тимчасового перемир'я або переговорів (білого прапора), національного прапора чи військових відзнак та форми ворожої сторони чи ООН, а також емблем, передбачених Женевськими конвенціями, що призвело до загибелі людей чи завдання їм тяжких тілесних ушкоджень;
- пряме або непряме переміщення окупаційною державою частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію, чи депортація або переміщення частини чи всього населення окупованої території як в межах відповідної території, так і за її межі;
- умисне завдання ударів по будівлях, що мають релігійне, освітнє, культурне, наукове чи благодійне призначення, історичним пам'яткам, госпіталях та місцях зосередження хворих та поранених, за умови, що вони не є воєнними цілями;
- заява про те, що пощади нікому не буде;
- знищення або захоплення ворожого майна за винятком випадків, коли таке знищення або захоплення викликане воєнною необхідністю;
- пограбування міста чи населеного пункту навіть, якщо він захоплений штурмом;
- застосування отрути чи отруєної зброї;
- застосування куль, які легко розриваються чи сплюснюються в тілі людини, таких, як оболончасті кулі, тверда оболонка яких не покриває всю серцевину чи має надрізи;
- застосування зброї, боєприпасів та техніки, а також використання таких методів ведення війни, які спричиняють надмірні пошкодження чи непотрібні страждання, чи мають не вибіркову дію, що порушує норми міжнародного права збройних конфліктів, за умови, що така зброя, боєприпаси, техніка та методи ведення війни є забороненими;
- зазіхання на людську гідність, в тому числі ставлення, що ображає чи принижує людську гідність;
- зґвалтування, наVERTання в сексуальне рабство, примушування до проституції, примусова вагітність, примусова стерилізація та будь-які інші види сексуального насильства, що є грубими порушеннями

Женевських конвенцій;

- використання присутності цивільної особи чи іншої особи, яка користується міжнародним захистом, для захисту від воєнних дій певних пунктів, районів чи збройних сил;
- умисне завдання ударів по будівлях, матеріалах, медичних закладах та транспортних засобах, а також персоналу, який використовує відповідно до міжнародного права відзнаки, встановлені Женевськими конвенціями;
- умисне вчинення дій, які піддають цивільне населення голоду, як способу ведення війни шляхом позбавлення його предметів, необхідних для виживання, включаючи умисне створення завад для допомоги, як це передбачено Женевськими конвенціями;
- набір чи вербування дітей віком до п'ятнадцяти років до складу національних збройних сил чи їх використання для активної участі у збройних діях.

Осудність та умови звільнення від кримінальної відповідальності

Осудність – це психічний стан особи, що передбачає її здатність з огляду на стан психічного здоров'я, на рівень соціально-психологічного розвитку (вік) та соціалізації *усвідомлювати* зміст і суспільну небезпеку свого вчинку, а тому несе кримінальну відповідальність за скоєне. Особа у момент скоєння злочину свідомо керувала собою.

Оскільки будь-яка людина, яка усвідомлює свої дії та свідомо поводить, є особистістю, тому особистістю визнається і злочинець – осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності та визнана винною у вчиненні суспільно небезпечного діяння.

Умови звільнення від кримінальної відповідальності

Особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду, яка (стаття 46 Кримінального кодексу України):

- вперше вчинила кримінальний проступок або необережний нетяжкий злочин,
- крім корупційних кримінальних правопорушень, кримінальних правопорушень, пов'язаних з корупцією, порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керували транспортними засобами у стані алкогольного, наркотичного чи

іншого сп'яніння або перебували під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції.

Підставою цього виду звільнення особи від кримінальної відповідальності є обов'язкова сукупність таких умов, як:

- особа вчинила кримінальне правопорушення вперше;
- кримінальне правопорушення належить до кримінальних проступків або нетяжких злочинів у випадку вчинення злочину з необережності;
- особа, яка вчинила такий злочин, примирилася з потерпілим;
- особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду.

Запитання для самоперевірки

- Перелічіть підстави (умови) звільнення особи від кримінальної відповідальності.
- Розкрийте зміст і висновки так званого «Стенфордського тюремного експерименту».
- Особливості воєнних злочинів.

Тема 3

Психологія особи, яка вчинила злочин

Злочинець – фізична осудна особа віком 16-ти і більше років, яка чинила злочин – антисоціальний вчинок, що заборонений кримінальним законодавством.

Без вивчення особистості злочинця неможливо визначити причини злочинності, методи її протидії. Особу, яка вчинила злочин, характеризує низка ознак і властивостей, однак в кримінальному кодексі закріплено лише – *здатність особи усвідомлювати свої суспільно небезпечні дії (бездіяльність) і керувати ними*, а отже, нести кримінальну відповідальність за вчинений злочин.

Про людину як злочинця можна висловлюватись лише тоді, коли особа вчинила кримінальну дію й це підтверджено чинним вироком суду.

Не припиняється полеміка, одна частина дослідників заперечує поняття особи злочинця і те, що вона має певні специфічні особливості та властивості.

Інша частина дослідників вважає, що особа злочинця не лише існує, вона потребує дослідження оскільки така особа свідомо порушила кримінальний закон, є автором злочину, що перетворює її на злочинця.

Про особу злочинця можливо говорити у тому випадку, коли справа стосується певної системи злочинних дій (підготовка і здійснення злочину), під їх впливом формується злочинна особистість: своєрідні нахили, установки, вміння, навички, звикання (характер), емоційні та вольові особливості, «злочинний» почерк переконання. Вчинення повторно особою злочинів певним способом породжує злочинну професіоналізацію.

Виявлення особливостей способів професійної злочинної діяльності може допомогти у виявленні винних осіб.

Аналіз структури психології особи злочинця охоплює соціально-демографічні, соціально-психологічні, індивідуально-психологічні ознаки, ситуативних реакцій людини.

Соціально-демографічні ознаки:

- стать, вік;
- соціальне походження, соціальний статус;
- сімейний стан, склад сім'ї;
- місце та умови проживання, матеріальне становище, найближче

побутове оточення, знайомства;

- освіта, професія, рід занять, трудовий стаж, характеристика у колективі.

Соціально-психологічні ознаки:

- темперамент, сила і швидкість реакцій, ступінь емоційного збудження;
- рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід;
- спрямованість, ціннісні орієнтації, домінуючі мотиви, інтереси;
- світогляд, моральні якості;
- цілеспрямованість, самовладання, рішучість.

У особи злочинця формуються певні особливості рис характеру – аномалії ціннісних орієнтацій, патології сфери потреб, нахилів переконань, жорстокість, озлобленість, жадібність, боягузтво, соціально-правовий інфантилізм, правова непоінформованість.

Типологія злочинних осіб

Є спроби типологізації злочинців:

- *кримінально-інструментальний тип особистості* (рецидивісти, з непогашеною судимістю) – з антисоціальними установками, суспільно-небезпечні, вчиняють умисні або замовні вбивства, розбої, терористичні акти;
- *для корисливого типу особистості* зброя є засобом отримання матеріальної вигоди – вчиняють комерційні, «чорні археологи»;
- *нігілістичні типи особистості* завдяки володінню зброєю відчують силу, упевненість, безпеку, високий соціальний статус (колишні правоохоронці, військовослужбовці, волонтери), реалізують емоції «гострих» відчуттів, азарту в полюванні, спортивній стрільбі;
- *для «колекціонерів»* інтерес до зброї, бажання володіти колекцією є основним кінцевим мотивом.

Незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами рідко вчиняють особи з алко- або наркозалежностями.

Внаслідок протиправних вчинків формуються: а) насильницький, б) корисливий, в) «білокомірцевий» типи осіб злочинців. Можна говорити про вбивць-маніяків, хуліганів, шахраїв, хабарників та ін.

Насильницький тип злочинця

Найбільш суспільно небезпечним є *насильницький тип злочинців* (хуліган, гвалтівник, вбивця) з типовими притаманними їм рисами:

- *егоїзм, егоцентризм* – поведінка підкоряється лише їх інтересам, бажанням, потягам, примітивно-анархічна позиція: «роблю те, що хочу»;
- *зверхність*, зневага до інтересів інших людей;
- *беземпатійність* – відсутність жалю до жертви, жорстокість, емоційна тупість;
- *домінування афектів у поведінці*, імпульсивність, категоричність щодо негайної реалізації власних домагань будь-яким (зокрема злочинним) шляхом;
- *агресивність* – зухвале заподіяння фізичної чи психічної шкоди включно з убивством людини, ворожість, ненависть, прагнення руйнування, прагнення розв'язувати конфлікти шляхом застосування фізичної сили, жорстокості;
- *зневага до загально визнаних цінностей* – життя, здоров'я, гідності, прав людини, чужих та громадських речей, природи, живих істот.

Насильницький тип злочинців зумовлений маргінальністю свідомості такої особи, її соціальним відчуженням, низьким рівнем освіченості та загальної культури.

Особливий різновид тут — *убивці*: «випадкові», сексуальні, хулігани, терористи, найманці (кілери) та ін.

Психологія убивць на замовлення характеризується складним ланцюгом взаємодій: замовник—виконавець, або замовник—посередник—виконавець, або замовник—декілька посередників—виконавець.

Найманих вбивць-професіоналів диференціюють на:

- *соціопатів* – особи з психічними відхиленнями;
- *з інфернальним досвідом* — ветерани бойових дій, колишні засуджені з маргінальним статусом.

Убивця-професіонал (чоловік або жінка) має високі професійні навички, виконує замовлення, якщо переконаний в гарантії власної безпеки, залишається непоміченим, використовує найсучасніші технічні засоби (спостереження, радіозв'язок, зброя), професійно вивчає жертву, місце убивства, підбирає зброю, засоби власного відходу та знищення слідів злочину.

До насильницького типу злочинців слід зарахувати *хуліганську поведінку*, що руйнує громадський порядок. Такі особи прагнуть

продемонструвати свою владу у своєму соціальному середовищі, відчують насолоду від безкарності (*самостверджуються*). Їх агресивні вчинки невідповідні наявному приводу. Причиною може ставати стан алкогольного або наркотичного сп'яніння. Вуличне хуліганство здебільшого вчиняють групи молодих чоловіків. Наслідками є знищення громадського майна, приватної власності, *вандалізм* — безглузде жорстоке пошкодження історичних пам'яток, культурних цінностей, будинків, автівок і т.п.

Корисливий тип злочинця (зłodії, шахраї)

Зłodії займаються крадіжками. Зłodійські середовища є доволі стабільними і мають зłodійські традиції, «закони», «правила поведінки». Зłodії спеціалізуються на квартирних, автомобільних, готівкових кражах.

Від зłodійства слід відрізнити *клетоманію* — імпульсивно виникаюче (нездоланне) прагнення взяти ту чи іншу річ без корисливої мети.

Більшість *шахраїв* мають добру спостережливість та уяву, уміння привертати до себе потенційних жертв, практичні психологічні знання застосовують для навіювання, переконування, швидко реагують на зміни ситуацій, хитрі, віроломні, вміють фальшувати документи. Використовують солідний або спокусливий зовнішній вигляд. Вміють перевтілюватись і «подати» себе, встановити контакт із людьми різних типів, обираючи відповідну манеру поведінки.

Шахраї спеціалізуються на:

- махінаціях на знанні механізмів ринкових відносин, кредитно-банківських операцій, створенні фіктивних фірм;
- постійних змінах місць вчинення злочинних діянь, переїздах і постійних переховуваннях;
- азартних іграх;
- одноосібних та групових шахрайствах із розподілом ролей.

Психологія осіб, що вчинили злочини

Спроби дослідити соціально-психологічні типи злочинців здійснювались неодноразово. Одну з спроб їх класифікувати зробив італійський психіатр *Чезаре Ломброзо* (1870–80-х р.), розрізняючи:

- природжених злочинців (можна розпізнати за специфічними фізичними і психічними ознаками тіла та поведінки);
- психічно неповносправних, «злочинців унаслідок божевілля»,

психопатів, які страждають на психічні аномалії;

- злочинців із пристрасті;
- випадкових.

Сергій Познишев (1970-1943) злочинців запропонував поділяти на *октогенних* та *екзогенних*:

- *октогенний тип злочинців* — відкидають норми моралі та емпатію;
- *екзогенний тип злочинців* — вчиняють протиправні діяння під впливом зовнішніх умов (з недостатньо розвинутими правовими почуттями, піддаються навіюванню, легковажні, безхарактерні).

З огляду на рівень культурного розвитку є типології правопорушників:

- «*культурно-примітивні злочинці*» (педагогічно занедбані) та «*культурно-непримітивні злочинці*»;
- з *корисливою спрямованістю* (зłodії, шахраї), з *корисливо-насильницькою спрямованістю* (зłodії, шахраї, що вчиняють насильство над жертвою); з *агресивною спрямованістю* (садистичні щодо життя, здоров'я, особистої гідності жерви);
- *антисоціальний тип злочинця* (злісний, неодноразово здійснювали корисливі чи насильницькі злочини), *асоціальний тип злочинця* (злочини вчинили вперше), *ситуативний тип злочинця* (з дефектами психічної саморегуляції, злочинна недбалість, бездіяльність, надмірна самовпевненість, в стані сильного душевного хвилювання).

Демографічні чинники особистості злочинця

У кримінології, юридичної психології, попри теорію Ч.Ломброзо, ставлення до біологічних причин злочинності неоднозначне. Все ж дотримуються поміркованої думки, що злочинцями не народжуються, а злочинцями стають внаслідок соціальних, життєвих обставин, через виховання, навчання, вплив соціального середовища. Водночас не слід ігнорувати значення *біологічних* характеристик (вік, стать, тіло) у формуванні соціальних якостей особистості.

Вікові характеристики впливають на те, як одні й ті ж життєві ситуації відгукуються у душі світогляді незрілої або навченої життєвим досвідом людини. Багатий життєвий досвід, знання допомагають вибрати морально бажану поведінку навіть у складних ситуаціях.

Статеві-гендерні особливості значною мірою впливають на світосприйняття чоловіків і жінок, зокрема на манеру їх злочинної поведінки.

Фізичні особливості – тілесні недоліки людини, стан її здоров'я можуть чинити в певних умовах несприятливий вплив на формування життєвих поглядів і звичок.

Статистична інформація Офісу Генерального прокурора України (за 2016-2022 рр.) щодо незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами подає такі вікові категорії злочинців: від 16 до 17 років – 0,5%, від 18 до 28 років – 18,3%; від 29 до 39 років – 33,8%; від 40 до 54 років – 34,4%; від 55 до 59 років – 6,7%, більше 60 років – 6,2%.

До кримінальної відповідальності за незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами та вибуховими речовинами в період 2016-2022 рр. притягались переважно чоловіки - 97,3%, жінки - 2,7%. Невеликий відсоток учинення жінками злочинів, пов'язаних зі зброєю, пояснюють тим, що для поводження з такими предметами мають бути певні навички, вміння, а також фізичні зусилля, що притаманне переважно чоловікам.

Освітні особливості – протиправна поведінка певним чином залежить від освітнього рівня особи.

Переважна більшість осіб, які вчиняють незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами, має повну загальну середню та базову загальну середню освіту – 63,8%, особи з професійно-технічною освітою – 24,9%, особи з повною вищою та базовою вищою освітою – 10%, особи з початковою загальною освітою або без освіти – 1,3%.

Факт, що лише 10% таких злочинів вчиняють особи з базовою вищою освітою свідчить про те, що більш освічені люди мають сприятливіші умови для адаптування в сучасному суспільстві.

За соціально-демографічними характеристиками (які стосуються фізичних даних) неможливо вичерпно ідентифікувати особу злочинця та його поведінку. З огляду на це слід зважати на поведінкові, психологічні властивості особистості.

Імпульсивні чинники особистості злочинця

Фізіологи та психіатри вказали, що попри усвідомлену, вольову, контрольовану поведінку особа може вчинити злочин імпульсивно (рефлекторно):

- у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння;
- у стані афекту;
- у хворобливому або втомленому стані (з необережності).

Імпульсивні злочини не цілком досліджені, бо знань недостатньо щодо скоєних тверезими, психічно здоровими людьми, але з особливою жорстокістю, садизмом, без явної мотивації.

Імпульсивні злочини можуть бути наслідком *психопатії*.

Психопатія є аномальними, вродженими та набутими емоційно-вольовими та ціннісними компонентами характеру особи, з афективним мисленням, позбавлених емпатії, схильних брехати, красти, чинити шкоду, маніпулювати іншими, нехтувати законами, суспільними правилами та моральними нормами.

Психопатів важко соціалізувати, оскільки вони не відчують провини за скоєне, не мають совісті, не відчують страху. Психопатична особа сприймає навколишніх людей лише як ресурс для досягнення власних цілей, вважає себе носієм істини, а тому має право контролювати і карати інших. Її життя – гра на публіку, всі емоції її не справжні, а удавані.

Виокремлюють кілька варіантів психопатій: збудливого, істеричного, параноїдного, гальмівного, шизоїдного, нестійкого типу. Психопатія може стати причиною протиправних та імпульсивних злочинних вчинків. Психопати зберігають усвідомлення та управління своїх злочинних дій, однак їхня «логіка» цілком позбавлена моральних обмежень.

Психопатія не є причиною неосудності злочинця.

Психопатії притаманні злочинцям, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини (вбивства, зґвалтування та ін.), рецидивістам, що ведуть аномальний спосіб життя.

Психологічні чинники особистості злочинця

Психологічна схильність до злочинних дій здебільшого формується задовго до скоєння злочину. Антисуспільні установки та кримінальні якості формуються у людини внаслідок специфічної соціалізації, адаптації до соціального середовища та життєвих ситуацій, у сім'ї, під час навчання, роботи, спостерігаючи за вчинками інших людей, або з телебачення, кіно.

Наступним етапом після появи протиправних установок є формування конкретного *мотиву* – оскільки будь-які дії особа вчиняє при наявності спрямованості – потреб, бажань, спонукань, інтересів, усвідомлених індивідом. Розвиток мотивації проходить крізь етапи:

- о емоційне переживання депривації (незадоволення) певної потреби;

- усвідомлення проблеми;
- виявлення перешкод;
- боротьба мотивів;
- пошуки шляхів досягнення бажаного;
- ухвалення рішення;
- вчинення кроків до реалізації задуму.

Концентрація спрямованості уваги та свідомості на аморальному або кримінальному мотиві передбачає, що в свідомості подолано альтернативні спонукання – сором, страх, відповідальність, дотримання правил чи зобов'язань, поміркованості, самообмеження і т.п. Людина дотримується обраного рішення тривалий час, в різних ситуаціях, які могли б її заохотити відмовитись від злочину. Однак мотив забезпечує стабільну протиправну установку, що врешті закінчується практичним здійсненням злочинного задуму в реальних діях особи, досягнення нею поставленої мети.

Скоєння злочину має свої специфічні психологічні наслідки не лише на потерпілого, очевидців, але й на особу, що його здійснила. Цей вплив буває різним залежно від конкретних протиправних дії, а також від рівня розвитку психіки особистості злочинця. Відбувається:

- посилення злочинної спрямованості, заохочення й надалі вчиняти злочини;
- повернення інтересів, поглядів, потягів, бажань особи до соціально схваленого способу життя в майбутньому завдяки самоосуду, самокритичності.

Після здійснення злочину психічна напруга може не спадати, а навпаки, посилюватись. Сприйняття злочинцем результатів злочину здебільшого супроводжується сплеском емоцій – жаги помсти, люті, зневаги, огиди, тривалий страх перед ймовірним викриттям. Скоєний злочин, загроза покарання формують домінанту та зміни в особистості злочинця зважаючи на такі чинники:

- чи злочин був ситуативним, імпульсивним чи свідомо спланованим;
- якими були способи, знаряддя учинення;
- чи цей злочин повністю усунув «проблему», чи ж це лише одна ланка в довгому ланцюгу протиправного плану.

Сила емоційного впливу (напруження, стан тривоги) вища у початківців або коли виникла «нештатна» ситуація та необхідність у діях, які не планувалися.

Поява *почуття провини* або *сорому* в особи не згасатиме у випадку, коли тривалий час зберігатиметься можливість її викриття, що

спричинить осуд друзів, родичів, колег, знайомих, втрату кола спілкування та особистих зв'язків. Під впливом таких обставин індивід може спробувати відмовитись від притаманної до цього часу злочинної спрямованості.

Натомість на *рецидивістів* ретельно спланований, підготований та здійснений ними злочин справляє незначний емоційний вплив оскільки формується певний «поріг» несприйняття негативних емоцій, які супроводжують вчинене. Формуються «захисні механізми», аби компенсувати негативне ставлення до себе з боку суспільства самонавіюванням власної винятковості, що дає право порушувати соціальні норми поведінки.

Посткримінальні психічні стани можуть спричинити загальмованість розумових процесів, втрату спонтанності, зміну манери спілкування з навколишніми (дратівливість, замкнутість), втрату продуманості дій, метушливість, неадекватність реакцій на ситуації. Ці зміни стаються внаслідок підсвідомого прагнення зняти психічне напруження, переключити увагу, думки і емоції на іншу діяльність. Проявляються у зловживаннях тютюнопалінням, вживанні алкоголю чи наркотиків.

Усвідомлення можливого покарання за здійснене спонукає злочинця *знищувати сліди злочину*, вигадувати і створювати власне алібі, що допоможе довести його непричетність: злочинець повертається на місце події, «замітає» можливі сліди своєї присутності, підкидає сліди, які скерують слідчих у фіктивному напрямку, проявляє підвищений інтерес до слідства.

У випадку не розкриття, у злочинця виникне переконання у своїй безкарності, скептичне ставлення до правових норм та морально-етичних обмежень. Це зробить можливим вчинення подібного беззаконня у майбутньому.

Різноманітні психологічні властивості і стани особистості можуть впливати на прояв асоціальності особистості, здатність свідомо регулювати поведінку, зокрема:

- особливості нервової системи – темперамент, сила, швидкість, рухливість нервових процесів;
- здібності та навики – педагогічна занедбаність, ступінь розвитку творчих, комунікативних, організаційних, математичних та інших навиків;
- характер особистості – акцентуації характеру, ставлення до суспільства, до людей, до праці;
- самооцінка – самоставлення, я-концепція;

- емоційно-вольові властивості – самоконтроль, відвага, непохитність;
- перцептивно-інтелектуальні характеристики – властивості відчуттів, сприймання, уваги, пам'яті, мислення, уяви, рівень розумового розвитку, обсяг знань, життєвий досвід, широта поглядів, зміст і різноманітність інтересів;
- ціннісні орієнтації – потреби, рівень домагань, мотиви, мета, спосіб життя;
- світогляд, рівень морального розвитку, ідейно-політичні погляди, переконання;
- ступінь конфліктності та ін.

Кожна людина є індивідуальною та неповторною. Згадані психологічні чинники можуть поєднуватись між собою в різноманітних комбінаціях, а тому як вони впливають на поведінку та життєві стратегії людини передбачити непросто. Окремі психологічні чинники не можуть трактуватись причиною злочинної поведінки, але в певних обставинах вони здатні сформуванати злочинну установку особистості.

У наукових публікаціях знаходимо інформацію, що злочини із незаконним поводженням зі зброєю скоюють здебільшого *раціональні, цілеспрямовані, сміливі та рішучі*, а не імпульсивні люди.

Саме такі особи незаконно купують, зберігають вогнепальну зброю, бойові припаси, виготовляють холодну зброю. Їм притаманна недовіра до державної правоохоронної системи, а тому вони довіряють свою безпеку лише власним можливостям, переконані, що необхідно мати зброю для самозахисту про всяк випадок. Незаконне поводження зі зброєю вчиняють люди з рішучим характером.

Для ціннісних орієнтацій людей, що вчиняють злочини з незаконного поводження зі зброєю, характерне негативне ставлення до праці (є працездатного віку, однак не працюють), соціальні потреби у таких осіб не розвинуті. Незаконне володіння вогнепальною зброєю зрештою переростає у вчинення тяжких, корисливо-насильницьких злочинів.

Окремі риси характеру особистості можуть бути передумовою вчинення злочинів, зокрема, такою рисою є *конфліктність* – підвищена схильність людини потрапляти або створювати міжособистісні сварки, скандали, бійки, напруження з людьми. Психологічних причин конфліктності є багато, наприклад:

- безпідставне сприйняття особою життєвих ситуацій загрозливими для себе, що штовхає її влаштовувати суперечки, з'ясовувати відносини і т.п.;
- егоїзм, впертість, авторитарність породжує ілюзію, що особа має

законне право нав'язувати іншим свої цінності чи власний спосіб життя.

Конфліктність, схильність до девіантної, злочинної поведінки може бути наслідком запропонованих Карлом Леонгардом акцентуацій характеру людини:

- *Гіпертимна, збудлива, циклоїдна акцентуації* – особа недисциплінована, схильна до аморальних вчинків, безвідповідальна, конфліктність зростає у період підйому настрою.
- *Застрагаюча акцентуація* – особа образлива, підозріла, ревнива, мстива, виступає ініціатором конфліктів.

Виникнення конфліктів, як правило, пов'язане з різноманіттям людських потреб, особливо вони проявляються, якщо особистість має посадову владу і можливість приймати рішення.

Злочинна скерованість – це протиправна система потреб, спонукань, мотивів, інтересів, переконань, ідеалів, світогляду особистості, що є передумовою скоєння нею злочинів.

Розуміючи якою є скерованість людей (підозрюваного у вчиненні злочину, потенційної жертви, свідків і т.п.), стає можливим пояснити причини їхніх дій або бездіяльності у конкретних обставинах, в конфліктних ситуаціях.

Однією з основних складових скерованості є *потреби особистості* – усвідомлений нею дефіцит ресурсів або благ, що спонукає її до активних дій. Різноманітні потреби поділяються на:

- *первинні* – вітальні, необхідні для фізіологічного виживання (кисень, світло, їжа, вода, сон, тепло, одяг, простір, можливість фізично рухатись, житло тощо);
- *вторинні* – потреби, які виникають у процесі самопізнання й пізнання світу, набуття життєвого досвіду (потреби у спілкуванні, самореалізації, досягненні успіху, поваги, влади, і т.п.).

Найбільш відомі теорії потреб приписують А.Маслоу, Ф.Герцбергу. «Піраміда» потреб Абрахама Маслоу (1908-1970) охоплює: *фізіологічні потреби; потреби у безпеці; соціальні потреби; потреби у повазі; потреби самореалізації*. У кожний момент часу в людини актуалізуються певні потреби, які є для неї важливішими.

Не менш значущим для розуміння поведінки в конфліктних ситуаціях є усвідомлення поняття *інтересів* – те, що є цікавим та цінним для людини. В кожного є власні неповторні інтереси (від культури, музики, спорту, техніки, природи до майна, влади тощо). Визначення основних інтересів сторін конфлікту вкрай важливе завдання для

адекватного розуміння суті конфлікту, вибору форм впливу на опонентів.

Слід поглиблено аналізувати не лише мотиви, потреби та інтереси особи, що спричинили до скоєння злочину, але також уважно звертати увагу на «боротьбу мотивів», «мотиваційні конфлікти», «рольові конфлікти», «когнітивні дисонанси», котрі переживає особистість, плануючи, готуючи або здійснюючи злочин – крадіжку, убивство, шахрайство, злочини у сфері службової діяльності і т.п. Їх у психології називають «внутрішньо особистісними конфліктами», оскільки вони переживаються як боротьба суперечностей внутрішнього світу людини, супроводжуються сильною емоційною напруженістю, ступором, шокним станом.

Особливістю «внутрішніх, мотиваційних конфліктів» для особистості є те, що: а) немає очевидних зовнішніх загрозливих суб'єктів, а турбує несумісність її ж окремих спонукань, бажань, інтересів, ідей, або відсутність знань; б) виникають гострі негативні душевні переживання – страх, розгубленість, неспокій, розпач, апатія, відчай; в) гостра суперечність є прихованою від сторонніх спостерігачів, і людина соромиться або боїться просити допомогу в інших людей.

Мотиваційні конфлікти проявляються у боротьбі мотивів - бажань, які одночасно здійснити важко, або ці бажання є взаємо заперечними.

Відповідно до Зігмунда Фрейда, Курта Левін та інших, внутрішньо особистісні конфлікти є наслідком зіткнення різних психологічних Я-підструктур: Ід («принцип насолоди»), Его («принцип реального»), Супер-Его («принцип належного»), коли є два і більше позитивні бажання, або кожен позитивний варіант тягне за собою негативні наслідки, коли доводиться обирати лише з негативних варіантів.

Когнітивний дисонанс породжується суперечностями у думках, або недостатністю знань, щоб розв'язати важливу для людини ситуацію.

Зустріч людини з проблемною ситуацією провокує подив, стурбованість, занепокоєння. Виникають фрази: «щось не так», «нові проблеми».

Причиною злочинної скерованості може стати так зване *нігілістичне світобачення* людини (від лат. – ніщо) – песимістичний світогляд, що містить елементи заперечення, свавілля, відчаю, розчарування, недовіри до наявних цінностей та суспільних інститутів. Нігілізм з'являвся на різних історичних етапах і набував різних форм атеїзму, скептицизму :

- у стародавній Греції та Римі проявився у філософії софістів,

кіренаїків, кініків, епікурейців, скептиків;

- у Середньовіччі набув форм альтернативних (єретичних) християнських учень;
- у добу Відродження проявився у абсолютизації індивідуалістичної творчої особистості, звільненої від схоластичного догматизму;
- у 17–18 ст. в добу Просвітництва виявився у матеріалістичній, механіцистській філософії, надміру оптимістичній вірі у можливості людського розуму і здатності змінити світ за раціональними принципами;
- у 19 ст. – початку 20 ст. спричинив появу не лише ірраціонально-песимістичних філософських учень філософії «волі до життя», філософії абсурду, екзистенціалізму (А. Шопенгауер, С. К'єркегор, Ф. Ніцше та ін.), але й радикально-анархічні та ультра-ліві політичні теорії (анархізм, комунізм, більшовизм), що відкидали суспільний устрій, легітимізували тероризм, масовий терор як методи політичної боротьби.

Теорії Зігмунда Фрейда, Альфреда Адлера, Еріха Фромма – нігілістичні квазінаукові доктрини цього періоду, що редукували внутрішній світ людини та процесів у суспільстві до конфлікту лише двох протилежних інстинктів – *еросу* (сексуальний інстинкт, інстинкт життя і самозбереження) і *танатосу* (інстинкт смерті, агресії, деструкції і руйнування), що проявляється у боротьбі, амбівалентності людських почуттів, думок, появи невротичних станів, комплексів неповноцінності або маній величчя та садистичної жорстокості.

Нігілістичний світогляд абсолютно заперечує наявні загальноприйняті цінності, ідеали, норми моралі, культуру, правила, суспільні інститути, усуваючи усі «бар'єри», що досі зупиняли людину від жаги до тотальної руйнації, вчинення насильницьких та корисливих злочинів, самогубства, редукцію до профанного.

Запитання для самоконтролю

- Охарактеризуйте «антисоціальний», «асоціальний», «ситуативний», «імпульсивний» типи злочинців.
- Охарактеризуйте «насильницький» тип злочинця.
- Чим характерний «насильницький» тип злочинця – убивства на замовлення, насильницьке хуліганство.
- Чим характерний «корисливий» тип злочинця – злодії, шахраї.
- Розкрийте психологічні джерела скоєння злочинів в рамках теорії особистості Зігмунда Фрейда, Альфреда Адлера.

Тема 4

Психологія злочинних груп

Соціальна група – це декілька людей, які мають спільні інтереси або цілі, в процесі спільної діяльності в якій формуються міжособистісні відносини.

Групи класифікують за: а) чисельністю (мала, велика), б) ступенем згуртованості (реальна / умовна, неформальна / формальна); в) ступенем розвитку сумісної діяльності (дифузна, асоціація, колектив).

В структурі груп проявляються явища соціальної психології, зокрема такі як: лідерство, конкуренція, конформізм/нонконформізм, групова культура. Альфред Адлер увів у науковий обіг психіатричне за сутністю поняття «невротичних лідерських мотивацій», коли прагнення особи до влади в групі є віддзеркаленням її заниженої самооцінки. Завдяки впливу на інших особа намагається підвищити свій престиж і подолати відчуття власної неповноцінності. Карен Хорні розмежувала здорові і невротичні соціальні мотивації. Здорове прагнення індивіда впливати на інших людей виникає з відчуття самоефективності, компетентності, соціальний вплив лідер скеровує на користь колективу та справі. Натомість невротичне жадання влади є захисною реакцією індивіда на відчуття власної слабкості.

Невротична особистість боїться, щоб інші побачили її слабкі сторони, а тому демонструє зверхність, впертість, заздрість щодо тих, хто не кориться її примхам.

Еріх Фромм пов'язав мотивацію до влади з боязким прагненням людини уникати ізоляції, самотності. Психологічно «незрілий» квазі-лідер потребує залежних від нього людей (це додає йому відчуття переваги, сили, значущості), боїться залишитись покинутим. Це спонукає його вдаватись до авторитарних, садистичних стратегій для усунення більш компетентних, незалежних і отримати максимальну покору.

Кримінальна психологія намагається досліджувати структуру злочинних груп, ступінь згуртованості, типи керівництва та комунікації, особливості управління та контролю, статус членів групи, фактичну участь членів групи в конкретному злочині, зокрема: групи рецидивістів, крадіїв, корупціонерів, неповнолітніх, молоді.

Мотиви об'єднання у злочинні групи

Є багато причин об'єднання людей в злочинні групи, серед них те, що: самотужки неможливо вчинити злочин, він є надто складним для одноосібної реалізації; в одного чи декількох осіб є протизаконна спрямованість; між членами групи склались особисті неформальні зв'язки.

Єдність та цілісність злочинних груп забезпечує: *ізоляція* і протиставлення до інших людей та груп; *страх* перед викриттям, кримінальним покаранням або розправою з боку конкуруючих злочинних груп; *крутова порука*; *страх* перед розправою за недотримання злочинних правил.

Суспільна небезпека групових злочинів значно вища, ніж індивідуальних, оскільки: зростають збитки від скоєного злочину; члени передають один одному знання, досвід, психологічну підтримку (зростає відчуття впевненості членів групи); доступними стають більш складні завдання, більш витонченими стають способи вчинення злочинів; зростають можливості приховати сліди і знаряддя злочинів.

Нерідко злочинні групи виникають з неформальних об'єднань людей за місцем проживання, завдяки симпатії, спільності поглядів та інтересів. Зберігаються ознаки неформального спілкування в таких групах, однак з плином часу спілкування поступово змінюється на «ділове», злочинне.

Злочинні групи можуть створюватися особами з антисуспільною спрямованістю, з злочинним або тюремним досвідом. Довірливі стосунки у таких групах ґрунтуються на спільному відбуванні покарання, вчинених у минулому злочинах та ін.

Види злочинних груп

Злочинні групи намагаються класифікувати за певними критеріями, для прикладу за етнічними, культурними, історичними зв'язками; за провідною спеціалізацією в злочинній діяльності; за тривалістю існування і т.п.

Відомими є «російські», «китайські», «африканські», «італійські», «латиноамериканські» злочинні групи і асоціації та ін.

За ступенем організації розрізняють:

- випадкові (ситуативні) злочинні групи;
- злочинні групи за попередньою змовою (компанії);
- організовані злочинні групи;
- злочинні співтовариства, асоціації, синдикати.

Ситуативні злочинні групи

У випадкові злочинні групи входять особи, які ситуативно, одноразово об'єдналися для скоєння групового злочину.

Тут ще немає психологічної згуртованості та чіткої функціональної структури. Загально визнаного лідера також немає, рішення приймаються усіма учасниками у силу появи нових обставин, немає наперед розробленого сценарію дій, учасники діють ірраціонально, під впливом емоцій та ситуацій.

Такі випадкові злочинці спільними силами вчиняють злочин якщо з'явилась нагода, або внаслідок емоційного збудження.

Випадкові злочинні групи складаються з 2-х і більше виконавців, злочин скоюють без попередньої домовленості, без розподілу обов'язків, гуртом (скопом), нерідко на заклик одного-декількох осіб (наприклад: «наших б'ють»). Після скоєння злочину, не маючи спільних цілей чи залежності, учасники розходяться. У ході розслідування не проявляють взаємної підтримки.

Розповсюджені серед молоді, психопатичних осіб, часто без кримінального досвіду, при здійсненні актів хуліганства, вандалізму, погромів, убивств, зґвалтувань.

Злочинні групи за попередньою змовою

Групи-компанії за попередньою змовою мають ситуативного лідера-координатора та більш раціональний спосіб підготовки і вчинення злочину.

Змова стосується об'єкта злочину, місця, часу, способу його вчинення. У групі виділяються члени, які ведуть лідерську координацію дій, водночас ієрархія ще не жорстка, тому думка членів колективу є вагомою.

Групи виникають напередодні скоєння злочину з осіб, які є знайомими, зокрема через попередні спільні справи. Ще немає остаточно визнаного ватажка, проте є керівне ядро з найбільш активних учасників. Між учасниками групи є більш-менш тривала комунікація, розвиваються взаємостосунки, є спільні спогади і спільні колишні справи, що емоційно пов'язує людей.

Такі злочинні групи можуть спільно готувати складні злочини – пограбування, розбій, шахрайські, посадові та корупційні злочини і т.п., а також доволі ефективно протистояти конкуруючим злочинним групам.

У ході розслідування співучасники проявляють більшу згуртованість, діють за попередньо визначеною лідерами «легендою» щодо свого алібі, беруть відповідальність повністю лише на себе, не розголошують конфіденційну інформацію про учасників, скоєні групою злочини. Проте згуртованість членів таких груп ще не надто висока, деколи вдається подолати «кругову поруку» і добитись впійманих на «гарячому» правдивих показів.

Організовані злочинні групи

Організованими злочинними групами є внутрішньо стійкі об'єднання більше 3-ох людей за попередньою змовою для вчинення складних злочинів, що потребують ретельної довготривалої підготовки, відповідних засобів і ресурсів.

Такі групи охоплюють стале коло людей, що мають розподілені ролі та статуси. В групі є загальновизнаний лідер, керівне ядро (декілька осіб), усталена ієрархічна структура та правила. Співучасниками групи можуть бути посадові особи в правоохоронних та інших державних органах.

Злочин детально планують: ретельно збирають інформацію, скуповують технічні засоби та інструменти, делегують повноваження та ролі, передбачають способи покинення місця злочину, докладають зусиль для знищення слідів. Задля безпеки та успіху злочинних дій в групі визнаються спільні «правила», система покарання за непослух чи зраду. Керівник має повноваження планувати злочин, розподіляти завдання та ролі між учасниками. За учасниками закріплюється професіоналізація злочинної діяльності: одні займаються розвідкою, інші забезпечують технічними засобами та зв'язком, забезпечують доступ до квартир для переховування чи зберігання, безпосередні виконавці вміють долати дверні чи автомобільні замки, коди доступу, уміють влучно стріляти з різних видів зброї, володіють прийомami рукопашного бою, забезпечують транспортування і відхід з місця злочину та ін.

Організовані групи можуть тривалий час триматись на злочинному ринку, здійснюючи заборонені види бізнесу: контрабанду, рекет (вимагання), проституцію, крадіжки транспортних засобів, та іншого майна, створюють для цього фіктивні фірми. Керівники за для виживання групи намагаються шукати «своїх людей» в правоохоронних, митних, податкових та інших державних органах,

Прикладом організованої злочинної групи є «банда» – озброєне об'єднання для здійснення нападу на громадян або організації.

Злочинні спільноти (співтовариства, асоціації)

Злочинна спільнота – це об'єднання двох чи більше злочинних організацій.

Злочинні співтовариства об'єднують злочинні групи для здійснення тяжких або особливо тяжких злочинів. Вони перебувають на вершині організованої злочинності, мають в багатьох країнах приховані можливості для політичного лобіювання, вагомого корупційного впливу на політичних осіб та політичні партії.

Для злочинного співтовариства характерне розширення масштабів злочинної діяльності, залучення до неї все більшого кола людей, їх «спеціалізація» в певних видах діяльності, створення своїх аналітичних структур, розвідки, «служби безпеки», господарського забезпечення і т.п.

Керівники злочинних груп та асоціацій «заводять» своїх дітей, родичів та учасників злочинного співтовариства до державних та громадських структур, до легального бізнесу, до уряду, партій. Організуються фірми для «легалізації» доходів, отриманих злочинним шляхом. Вкладаються гроші в купівлю нерухомості, акціонерних товариств у прибуткових сферах бізнесу, фінансово-банківських установ.

Психологічні особливості різновидів злочинних груп

Злочинні групи для вчинення насильницьких злочинів

Ці групи культивують жорсткі правила і традиції, підтримують насильство як «фірмовий бренд». Контингент учасників тут відповідний, злочини вчиняються переважно ситуативно. Члени знайомі між собою не один рік, спільно проводять час, мають схожі погляди і антисуспільну спрямованість. Залучають новобранців з молодіжних маргінальних середовищ шляхом вербування до скоєння злочинів, даючи можливість швидко отримати гроші, аби емоційно «заразити» і мотиваційно «прив'язати» до групи, ідентифікувати себе з її харизматичним ватажком. Рання співучасть в злочинних акціях підживлюється молодіжною романтизацією насильницьких витівок, навіяних масовою культурою та романтичними образами героїв кінофільмів в стилі «екшн». Наслідком є деформація уявлень про норми моралі і закону, втрачається почуття міри та самообмеження, ігнорується відповідальності за скоєне. Спосіб життя в злочинній групі

може пов'язуватися зі спиртними напоями, тютюнопалінням, вживанням наркотиків. Належність до групи підкреслюється афективно-імпульсивними формами поведінки – груповим сленгом, лайкою, злочинними обрядами, розгнuzданістю, влаштуванням оргій, що створюють емоційний фон, котрий полегшує прийняття рішення про вчинення насильницьких злочинів.

Злочинні групи для пограбування та розбійних нападів

Психологічною специфікою тут є добре знайомство їх учасників між собою, високий професіоналізм їхньої спеціалізації та володіння засобами та інструментами для вчинення злочину. Для цього потрібний достатньо тривалий час для злагодження (більше 2-х місяців), уміння виконувати досить складні операції, ретельна розвідка, планування стратегії і тактики дій, підбір або виготовлення потрібних технічних знарядь, тренування до автоматизму необхідних умінь. Такі обставини сприяють згуртуванню групи, стабільності стосунків її учасників. Підтримуються кримінальні традиції і правила поведінки, зберігається жорстка ієрархія ролей та статусів, що залежить від внеску кожного учасника для досягнення результату, застосовуються санкції за порушення правил та помилки. Важливим є дотримання конспірації та маскуванню.

Корумповані групи службових осіб

Особливістю таких груп є їх функціонування в державних, комунальних установах, у правоохоронних, митних, податкових та інших легально діючих органах. Переплетення виробничо-функціональної і корупційної діяльності, зловживання службовим становищем надає таким групам значних переваг.

Їх учасники обіймають посади в таких структурах і ведуть подвійний спосіб життя: є керівниками та службовими особами, а попри це – пов'язані між собою корупційними зв'язками. Корупційну групу створює досвідчена в бюрократично-апаратних справах посадова особа, з вищою освітою, посадовими повноваженнями. Такий керівник приймає на посади керівників структурних підрозділів, а згодом залучає до корупційних оборудок (зловживань, спотворення звітності, привласнення бюджетних коштів та ресурсів і т.п.) переважно добре знайомих та «надійних» з попередніх місць роботи осіб. Корумповані групи швидко налагоджують діяльність, оскільки перебування на державних посадах є доволі швидкоплинним (від 2 до 5-7 років).

Стосунки спочатку емоційно-довірливі, однак швидко заміщуються на функціонально-ділові.

Для втягування «виконавців» у корупційну схему використовується обман, різноманітні маніпуляції: «прохання про послугу», підкуп, створення обставин матеріальної залежності, створення труднощів у роботі в поєднанні з обіцянкою допомоги, погрози звільненням, шантаж компрометації, використання службової чи іншої залежності.

Відмова «виконавців» від подальшої участі в корупційній діяльності не спричиняє жорстких санкцій – переважно це звільнення з установи, або дискредитація, створення проблем при влаштуванні на іншу роботу.

Характерною для учасників є подвійна система цінностей та переконань: вони не вважають себе злочинцями, водночас ігнорують соціальні заборони, акцентують на особистому добробуті. Є прагматиками і циніками: грають на амбівалентності ставлення суспільства до зловживань посадовими повноваженнями, до маніпуляцій бюджетними ресурсами та комунальною власністю, які хоч і законодавчо кваліфіковані як злочини, однак толеруються значною часткою громадян.

Злочинні групи неповнолітніх і молоді

Одноосібне вчинення злочинів підлітками та юнаками є доволі нетиповим явищем. Більшість злочинів неповнолітні вчиняють під впливом членів групи з антисоціальною спрямованістю – неформальних груп, груп дозвілля. Це пов'язане зі схильністю до навіювання та наслідування, з несформованістю світогляду та емоційно-вольової сфери, конформізмом, важливістю потреб у спілкуванні, самовиявленні, самоствердженні в середовищі однолітків, недостатньої самокритичності та ін.

За даними досліджень молодіжна антисуспільна спрямованість зумовлена обмеженістю їх інтересів, невмінням організувати вільний час, проблемами у самовиявленні в групах з соціально-корисними цілями, підвищеній емоційності, нестриманості, брутальності. Такі підлітки та юнаки мають невисоку успішність у школі чи освітньо-професійному закладі, наявні також конфлікти у сім'ях та школі, проявляються риси жорстокості, агресивності, нахабства.

Внаслідок переростання антисуспільної групи неповнолітніх і молоді у злочинну в ній відбуваються зміни: зменшується кількість учасників, підвищується ступінь ідентифікації з групою; зростає відсоток осіб із негативними соціально-моральними характеристиками; зростає тривалість перебування в андеграундному середовищі; стиль керівництва групою переважно авторитарний.

Злочинні групи раніше засуджених

Такі групи створюються для тривалої злочинної діяльності з ініціативи авторитетного лідера з кримінальним минулим, складаються з учасників із злочинним досвідом, раніше засуджених або злочинців, що unikнули покарання. Група діє доволі професійно, опираючись на знання і досвід конспірації кваліфікованих злочинців, враховуючи специфіку методів оперативно-розшукової діяльності правоохоронних органів, що робить проблематичним її викриття.

Ці злочинні групи є малочисельні (2-5 осіб), безпеку діяльності ставлять на найважливіший рівень. До групи не допускають новобранців, працюють лише із добре знайомими людьми за попередніми злочинами чи за відбуванням покарання. «Новачків» залучають лише як разових спеціалістів, без яких неможливо обійтись (водій, токар, лікар, комп'ютерний спеціаліст тощо), по можливості без розуміння ними суті діяльності і з мінімумом інформації.

Стосунки між учасниками – максимально ділові, скеровані на безпомилкову злочинну діяльність, за правилами кримінального середовища. Може проявлятись афективно-імпульсивна поведінка окремих учасників (брутальність, зухвалість, гульбища і т.п.), що проявляє прагнення їх самоствердження, зневагу до морально-соціальних норм. У членів групи може бути неадекватна самооцінка, акцентуйовані та психопатологічні риси характеру, емоційна нестійкість, висока тривожність, імпульсивність, демонстративність.

Процеси в злочинних групах

Слід звернути увагу на соціально-психологічні явища та процеси, які існують в злочинних об'єднаннях людей. Вже зазначалось, що важливими процесами є формування спеціалізації та ієрархічних стосунків: відбувається боротьба за лідерство в групі, перерозподіл повноважень, ролей та впливу на ухвалення рішень. Важливим є забезпечення підпорядкування, рекрутинг новобранців, розправа за порушення правил, невиконання наказів, або за спроби покинути злочинну діяльність.

В організованих групах здебільшого запроваджена авторитарна система відносин, що єдино можлива для її виживання в жорсткій системі взаємодії з правоохоронними органами та іншими злочинними групами. Насилля за порушення правил її членами дисциплінує решту учасників, оскільки вихід за встановлені «межі» окремого учасника ставить групу у вкрай вразливе становище, чітко фіксується контррозвідкою і не проходить без наслідків.

Бонусом для лояльності членів є *кругова порука*, її мета – взаємна підтримка, взаємодопомога, порятунк у випадку арешту поліцією, якщо той не видав інших, в першу чергу організаторів злочинної групи.

У процесі тривалого часу спільної діяльності та під впливом організаційно-ієрархічних відносин формується *згуртованість* учасників злочинної організації. Вона полягає у дотриманні учасниками правил конспірації, захисних заходів (контррозвідки), розподілу повноважень та спеціалізації на розвідників, охоронців, бойовиків, технічних спеціалістів, системи підкупу та корумпування «своїх людей» в державних правоохоронних структурах, формування значної суми грошей, інших матеріальних цінностей (нерухомості, транспортних засобів, зброї і т.п.). Поряд з цими зовнішніми параметрами згуртованості розвиваються психологічні її механізми – завдяки особистим емоційним контактам, взаємним особистим симпатіям. Однак неформальні відносини поступово витісняються діловими стосунками щодо досягнення кримінальних інтересів.

Учасники злочинної групи дотримуються *конспірації* – ретельно приховують місце та час зустрічей, імена учасників, зв'язки з посадовими особами в держструктурах, засоби зміни зовнішності, каналів купівлі зброї, прикривають злочинну діяльність легальними фірмами.

Ватажки організованих злочинних груп з часом відокремлюються від решти учасників, контактують лише з вузьким колом найбільш наближених осіб («авторитетів»), формують «свій кабінет» (олігархію), рядові члени групи можуть не здогадуватись про їх існування.

В організованій злочинній групі здобуті доходи концентруються в руках керівників, безпосередньо розподіляючи злочинні прибутки між її членами залежно від статусу учасників, забирають певну частку в спеціальний грошовий фонд групи («общак»), яким розпоряджається ватажок.

Ознакою організованих злочинних груп є їх *відособленість* від інших людей та соціального середовища. Чим вищий рівень організованості та небезпечною є діяльність, тим сильніше дистанціювання учасників від навколишніх громадян. Цьому сприяють вимоги *конспірації* (*маскування*) *злочинної діяльності*. Керівництво злочинної групи на порядок глибше законспіроване, бо здійснює приховане стеження не лише за об'єктами, на які готується злочинна атака, але й за окремими членами (передовсім новобранцями та «опозиціонерами») для перевірки їх відданості, надійності, лояльності. Контррозвідка перетворюється на важливий напрям роботи: виявляє ненадійних,

здійснює покарання – жорсткі санкції (включно з фізичним знищенням) за порушення «правил» та допущені помилки. Такі дії також ретельно конспіруються, підсилюючи відособленість учасників від суспільства.

Співвиконавці можуть підтримувати досить тісні стосунки між собою, їм важливо знати, що їх напарники професійні у своїй галузі та надійні. Однак в організованих злочинних групах рядові учасники можуть з «керівництвом» вкрай рідко комунікувати безпосередньо, інформація до них щодо планів або завдань спускається через «зв'язкових» (кураторів). Особисті контакти між виконавцями і «керівництвом» з часом повністю усуваються. Формується складна «мережева» система майже ізольованих мікрогруп виконавців різної спеціалізації, керівництво діями реалізується через «зв'язкових». Окрема ланка виконавців може не знати загального плану злочину, робить в певний визначений час свою частину роботи і «виходить з гри». Подальшу частину дії виконує нова ланка виконавців, передаючи естафету наступній. Провал і арешт злочинців такої мікрогрупи (ланки) не загрожує безпеці решти злочинної структури, бо арештовані не знають законспірованих керівників і не можуть «здати» їх правоохоронним органам.

Розвиток злочинних груп змушує їх *територіально поширювати злочинну діяльність*: зі свого мікрорайону намагатись охопити район, потім ціле місто, згодом діяти в межах області та регіону і т.д. Зрозуміло, що таке територіальне поширення означає, що доводиться зустрічати нових суперників – серед злочинних груп, правоохоронних органів, які там «господарюють». Доводиться або конфліктувати, або домовлятися про перерозподіл сфер впливу та співіснування.

Найбільш критичним для існування злочинних організованих груп є їх розвал, знищення. У виняткових випадках розвиток групи може призупинитися чи зупинитися зовсім. Ймовірність саморозпуску злочинної групи є вкрай низькою, безпечний «вихід» з групи її учасника (або кількох осіб) часто є неможливим, ухилянтів чекає помста, фізична розправа. Причинами такого критичного сценарію може бути знищення або ув'язнення лідера, арешт найважливіших професійних учасників, розгром групи конкурентами.

Вербування в злочинні групи

Вербування є цілеспрямованим впливом людини або групи осіб на іншу новобранця з метою схиляння до співробітництва або примусу до здійснення будь-яких дій. Для досягнення своїх цілей вербувальники

використовують прийоми маніпуляції задля досягнення бажаного психологічного стану людини.

Виділяють основні способи (мотиватори) вербування:

Ідейні (морально-психологічні) мотиватори вербування є найбільш надійними, використовуються у випадках, коли новобранець сам готовий співпрацювати заради престижу, помсти, ненависті, любові, ностальгії, симпатії до вербувальника, уникнення викриття за скоєний злочин.

Наприклад, особа мала конфлікти, зазнала утисків і приниження від особи, яку визначено як об'єкт злочину, на яку злочинна група шукає компромат. Через це пропозиція «новобранцю» збирати компрометуючу інформацію і передавати її швидше за все буде позитивно сприйнята.

Матеріально-фінансові мотиватори вербування також є вагомими. Пропозиція «співпрацювати» зі злочинною групою за грошову винагороду, або з перспективою кар'єрного зростання (для корумпованих груп) матиме позитивний відгук.

Більш готовими до співробітництва за відчутну грошову компенсацію є люди в кризових ситуаціях, наприклад, при важких захворюваннях родичів (дружини, дітей, матері), з незадоволеними базовими або вищими потребами. Подібні обставини штовхатимуть позитивно сприйняти вербування.

Мотиватори шантажем і фізичним примусом використовуються в ситуаціях, коли на особу, яку намагаються завербувати є компромат, а отже є можливість, застосувавши шантаж, чинити тиск на неї.

Наприклад, можуть погрожувати відкриттям кримінальної справи, проблемами на роботі. За допомогою тиску змушують підписати фіктивні документи, після чого ці документи використовують як компромат для тиску, шантажу.

Поступове залучення до співробітництва «втемну» є поширеним серед корумпованих груп, бізнес-шпіонажу, іноземних спецслужб для пошуку потенційних зрадників серед громадян або співробітників фірм-конкурентів. Перший контакт із вербувальником може відбуватися у соціальних мережах чи в телефонній розмові начебто з співробітником газової чи електрослужби, релігійної організації або закладу культури і т.п.

Вербувальник подає себе за «бажаного іншого», за патріота, представляє з себе відому заслужену персону. Намагаються експлуатувати людські почуття, сподівання, слабкості. Для початку просять співрозмовника допомогти в незначних «дрібничках», а згодом крок за кроком беруться до вербування, пропонують співпрацю, підбурюють до злочинних дій. Непідготовлена людина не завжди розпізнає у контактері

вербувальника.

При знайомстві обирається соціально *симетрична* (рівність сторін за віком, статусом та ін.) або *харизматична* (нерівні позиції) схема вербування. Бажаний результат досягається належним підбором власного іміджу, стилю поведінки та ситуації знайомства і підтримання зав'язків. Вербувальник використовує такі прийоми «знайомства» з «клієнтом»:

- звернення до «клієнта» надати допомогу або «випадкове» надання «клієнту» допомоги;
- «випадкове» знайомство у транспорті, у чергах, на масових заходах (у кіно, концерті, лекції, стадіоні), завдяки хобі (спорт, тварини, подорожі), вихованню дітей (у дитячих садках, секціях позашкільного виховання);
- використання для знайомства спільних знайомих.

Запитання для самоконтролю

- Охарактеризуйте мотиви об'єднання у злочинні групи.
- Яка специфіка злочинів, скоєних ситуативними злочинними групами?
- Яка специфіка злочинів, скоєних злочинними групами за попередньою змовою та організованими злочинними групами?
- Злочинні спільноти Злочинні групи для вчинення насильницьких злочинів
- Які психологічні особливості функціонування злочинних груп для пограбування та розбійних нападів?
- Які психологічні особливості функціонування корумпованих груп службових осіб?
- Які психологічні особливості функціонування злочинних груп неповнолітніх і молоді?
- Які психологічні особливості функціонування злочинних груп раніше засуджених?
- Дайте характеристику кругової поруки в злочинних групах.
- Дайте характеристику конспірації та відособленості в злочинних групах.
- Дайте характеристику основних мотиваторів вербування до злочинних груп.

Тема 5

Тероризм та психологія учасників терористичних груп

Той, хто впевнений в отриманні всього, не стане задовольнятися половиною.

Гай Юлій Цезар (100–44 рр. до н.е.).

Поняття тероризму. Досі не існує загальноприйнятого тлумачення радикальних дій, що носять назву «терористичних». Ця невизначеність дає можливість використовувати поняття «тероризм» з огляду на політичні, релігійні та інші інтереси. Нерідко осіб, причетних до радикальних політичних організацій, називають не «терористами», а «борцями за свободу».

Терористичні методи використовувались багатьма політичними організаціями, релігійними групами і державними структурами впродовж відомої історії цивілізації, однак слово «тероризм» увійшло у масовий вжиток після Великої Французької революції (1789–1794 рр.), після організованого якобінцями «революційного терору».

У 1992 р. експерти ООН запропонували вважати актами тероризму всі напади на невійськові об'єкти. При цьому до терористичних актів передбачалося віднести захоплення заручників, цивільних літаків, убивство полонених тощо. Тероризмом було запропоновано назвати «військові злочини, здійснені у мирний час». З 1999 року ООН використовує таке визначення тероризму:

Всі кримінальні акти, спрямовані безпосередньо проти держави, з метою або розрахунком спровокувати стан жаху в душах звичайних громадян або соціальних груп, або суспільства загалом, за обставин, що не мають виправдання, з огляду на політичні, філософські, ідеологічні, расові, етнічні, релігійні або інші ідеї, що покликані виправдати насилля.

Поняття «тероризм» має негативне значення, бо описує дії, які загрожують життю переважно невинних людей. До таких радикальних дій вдаються політично вмотивовані соціальні групи (часто нелегальні), які не можуть досягти легального рівня для впливу на державну політику. У випадках, коли радикальні дії здійснюються задля мети, що має широке суспільне схвалення (як-от партизанська боротьба проти окупаційного уряду), тоді це поняття не вживають, замінюючи його більш позитивними словами – «боротьба за свободу, незалежність».

Існує поняття «підтримуваний державою тероризм», який застосовують для характеристики таємних дій урядів, які полягають у

безпосередній або опосередкованій організації насильницьких дій на території іншої держави. На практиці ця підбивна діяльність є своєрідною формою неоголошеної, млявої війни між окремими державами.

Правова кваліфікація тероризму

Законодавство кваліфікує тероризм як суспільно небезпечну діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров'я не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення політичних цілей.

Дамо тлумачення терористичного акту згідно з Кримінальним кодексом України (ст. 258):

- Терористичний акт, тобто застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків, якщо такі дії були вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту, міжнародного ускладнення, або з метою впливу на прийняття рішень, чи вчинення або не вчинення дій органами державної влади чи органами місцевого самоврядування, службовими особами цих органів, об'єднаннями громадян, юридичними особами, або привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших поглядів винного (терориста), а також погроза вчинення зазначених дій з тією самою метою.
- Ті самі дії, вчинені повторно або за попередньою змовою групою осіб, або якщо вони призвели до заподіяння значної майнової шкоди чи інших тяжких наслідків.
- Створення терористичної групи чи терористичної організації, керівництво такою групою чи організацією або участь у ній, а так само матеріальне, організаційне чи інше сприяння створенню або діяльності терористичної групи чи терористичної організації.

Звільняється від кримінальної відповідальності за діяння, передбачене в частині четвертій цієї статті, особа, крім організатора і керівника, яка добровільно повідомила про нього правоохоронний орган і сприяла припиненню існування або діяльності терористичної групи чи організації, або розкриттю злочинів, вчинених у зв'язку із

створенням або діяльністю такої групи чи організації, якщо в її діях немає складу іншого злочину.

Види дій, кваліфіковані як терористичні

Терористична діяльність є складним видом злочинної діяльності, вона передбачає широку систему заходів, умов, дій, а також осіб, що відіграють різноманітні ролі та функції. З огляду на це карна відповідальність за терористичну діяльність настає для осіб за:

- планування, організацію, підготовку та реалізацію терористичних актів;
- підбурювання до вчинення терористичних актів, насильства над фізичними особами або організаціями, знищення матеріальних об'єктів з терористичною метою;
- організацію незаконних збройних формувань, злочинних угруповань (злочинних організацій), організованих злочинних груп для вчинення терористичних актів, участь у таких актах;
- вербування, озброєння, підготовку терористів;
- пропагування і поширення ідеології тероризму;
- фінансування терористичних груп або інше сприяння їм.

Ознаки тероризму. Деякі злочини мають схожі прояви, тому для того, щоб визначити, який саме злочин вчинено, слід чітко знати його особливості. Тероризм як різновид насильства має такі суттєві ознаки:

- це організоване насильство, здійснене раптово, несподівано, публічно та демонстративно, що ускладнює протидію йому з боку громадськості та силових структур;
- терористи нехтують правилами поведінки стосовно жертв – чоловіків, жінок, дітей, осіб похилого віку;
- злочинці (організатори, виконавці) висувають в ультимативній формі політичні вимоги; невиконання вимог спричиняє реалізацію погроз та ескалацію насильства;
- жертвами терористів є випадкові люди, які стають засобом морально-психологічного тиску на громадськість та владу;
- насилля має за мету примусити більш широкі соціальні групи (ніж безпосередні жертви насильства) до певної поведінки – примусити уряд до певних дій або бездіяльності.

Об'єкти, суб'єкти, мотиви тероризму

Для ініціаторів терористичних дій акти насильства мають особливий сенс. Терористи не здійснюють насилля «просто так» – через «обнародування» своїх дій вони намагаються чинити психологічний тиск на громадськість або владні структури.

Тероризм слід віднести до тієї категорії складних злочинів, у яких посягання на *безпосередній об'єкт* (громадян, матеріальні цінності, суспільну безпеку) є способом завдати шкоду іншому – *основному об'єкту* (змінити політику влади, домогтися від влади певних поступок).

Терористичне насилля щодо небезпеки загибелі людей та інших тяжких наслідків здебільшого спрямоване на досягнення цієї більш важливої мети.

Основними об'єктами тероризму можуть бути:

- вплив на діяльність політика, органу державної влади, органу місцевого самоврядування;
- вплив на діяльність міжнародної організації або їх представників;
- вплив на діяльність фізичної або юридичної особи або групи осіб.

Тероризм як складний вид діяльності охоплює низку подій (актів поведінки людей, груп), кожна з яких, узята ізольовано, не має особливого сенсу, але через їх внутрішню єдність і нерозривний зв'язок отримує важливе суспільно-політичне значення.

Особа як суб'єкт тероризму. Звинуватити особу у вчиненні терористичних дій, як і будь-якого злочину, правомірно лише тоді, коли вона вчинила злочин свідомо, маючи умисел.

Особа повинна усвідомлювати, що вона здійснює незаконні дії і створює загрозу іншим людям. Суб'єктом терористичного злочину слід визнати лише таку *фізичну особу*, яка здатна усвідомлювати фактичні обставини і суспільну небезпеку своїх дій і керувати ними, тобто бути *осудною особою*. Винність особи виключається, коли у момент здійснення суспільно небезпечного діяння через свій психічний стан вона була нездатна адекватно сприймати навколишню дійсність і належним чином реагувати на життєві ситуації.

Особа також має усвідомлювати, що, роблячи замах на *безпосередній об'єкт* (людей, матеріальні цінності, суспільну безпеку), вона цим самим впливає на *основний об'єкт* (владу), заподіює або може заподіяти реальну шкоду і свідомо прагне до цього.

Мотиви та мета вчинення актів тероризму

Окрім ознак, тероризм відрізняється від інших споріднених, суміжних злочинів *мотивами* його вчинення. **Мотиви** здійснення тероризму – психологічні спонуки особи, спрямовані на досягнення на даний час важкодосяжних цілей. Це можуть бути політичні, релігійні, кримінальні та інші мотиви, як-от:

- фундаменталістські, релігійні, сектантські, пов'язані зі специфічними ідеями віровчення;
- великодержавні шовіністичні;
- національно-визвольні;
- радикальної соціальної перебудови;
- провокування політичної дестабілізації;
- помсти політичним супротивникам;
- самоствердження, самоуславлення;
- молодіжної романтики та героїки;
- психопатичні, мотиви некрофільї;
- кримінальні (вбивство на замовлення).

Дії терористів мотивовані бажанням, щоб їх дії стали відомими широкій громадськості і породили стани соціально-психологічного страху та суспільної напруги. Саме ці стани терористи використовують під час висунення вимог, наполягаючи на їх задоволенні.

Слід чітко відмежовувати **мотив** і **мотивацію** вчинення терористичного акту.

Мотивація здійснення терористичного акту включає, крім психологічно-світоглядних спонукань, ще й зовнішні чинники (обставини), які штовхають особу саме тепер і саме за цих обставин до радикальних, заборонених законом дій.

Мотивація тероризму – охоплює мінливі соціальні умови, які спонукають індивіда до раціоналізації (виправдання, обґрунтування) своїх терористичних дій – бідність, несправедлива політика держави. Мотивувати особу-терориста до вчинення насилля можуть накази керівників терористичної групи, провокативні дії влади і таке ін.

Зрозуміти мотиваційні процеси, які штовхають особу на ризиковані антисуспільні вчинки, можна, якщо враховувати такі особливості тероризму:

- Головну роль відіграють вищого рівня мотиви, які виправдовують скоєння конкретного терористичного акту.

Тероризм здійснюється під впливом вагомих політичних мотивів, які часто освячені національними, релігійними та іншими ідеалами.

- Мотивація формується тривалий час: не слід вважати, що особа стала готовою до насилля безпосередньо перед вчиненням конкретного терористичного акту.

Тероризм базується не на епізодичних, а на стійких почуттях, їх формування охоплює значні проміжки часу.

- Мотивація тероризму виникає не внаслідок розбіжності особистих і суспільних інтересів, як це характерно для звичайних видів злочинності.

Тероризм мотивується «конфліктом» суспільних інтересів різного рівня, при цьому перемагають інтереси суспільної групи, до якої належать терористи.

- Політизоване світорозуміння (ідеологія) екстремістського руху, до якого належить терорист, обґрунтовує особистий мотив вчинення суспільного насилля.

У структурі мотивації тероризму важливе місце посідає ідеал, як ключова складова світогляду. Заради цього ідеалу варто не лише пожертвувати безпекою ймовірних жертв терористичного акту, але також наражати себе особисто на значний ризик, а також потрапити до ув'язнення, терпіти фізичні страждання, чи втратити життя. Терористична ідеологія повинна переконати людину, що не існує на даний час інших способів впливу на суспільне життя, що лише шляхом насильницьких дій можна добитися суспільно важливих цілей.

Завдання і цілі вчинення актів тероризму. Мета, ціль дій – це передбачення особою того результату, на досягнення якого спрямовані його зусилля та діяльність.

У тероризмі як складній груповій діяльності можна виокремити тактичні завдання та стратегічні цілі.

Тактичні завдання тероризму є інструментальними (проміжними, допоміжними) і спрямовані на привернення уваги влади, населення та міжнародної громадськості до суспільних протиріч й покликані допомогти досягти більш важливих цілей.

Стратегічна (головна) ціль тероризму – це обґрунтована ідеологією суспільна трансформація, яку намагається здійснити радикальна група.

Стратегічні цілі тероризму. У рамках «традиційного» (класичного) підходу більшість терористичних організацій декларують політичні цілі, яких мають намір добиватися за допомогою захоплення заручників, вибухів бомб і вбивств. У рамках «новітнього» підходу терористичні групи приховують свої цілі.

Стратегічні цілі терористичних дій – це здебільшого:

- Повалення або кардинальна зміна правлячого режиму в державі.

Цієї мети прагнули досягти ліворадикальні і праворадикальні

терористи. Такі терористичні дії можуть підтримувати політичне керівництво та спецслужби ворожої держави.

- **Вирішення територіальних проблем.**

Свобода, незалежність, автономія певних територій або цілковита державна незалежність. Її прагнуть сепаратистські та національно-визвольні групи.

- **Провокування влади (політичних груп, політичного діяча) до дій або бездіяльності.**

Завдяки вчиненню терористичного злочину зацікавлені політичні групи штовхають владу до вчинення помилкових в політичному сенсі дій (масових арештів, жорстокості або ліквідації опозиційних осіб) з тим щоб звинуватити режим в авторитаризмі тощо. Це дозволяє привернути симпатії і радикалізувати мирних жителів.

- **Змушення влади змінити політичний курс.**

Зміна політичного курсу може полягати, наприклад, у зміні суспільних відносин, перегляді внутрішньої або зовнішньої політики уряду.

- **Забезпечення контролю над суспільством.**

Контроль над суспільством намагаються отримати радикальні групи, які за допомогою насильства демонструють, що в державі є ще один центр політичного впливу (поряд з легально діючою владою), який має вагомий вплив на суспільний процес.

- **Зберегти статус-кво, тобто унеможливити будь-які зміни.**

Збереження існуючого стану справ – мета багатьох терористичних структур. Стабільність і незмінний стан справ дозволяє терористичним групам без особливих внутрішніх трансформацій зберігати свій контроль над суспільством.

У багатьох випадках терористи мають декілька цілей.

Тактичними завданнями терористичних дій здебільшого є конкретні силові дії, вчинення яких підтримує суспільну напруженість, дестабілізацію, що допомагають радикальним силам добиватися своєї стратегічної мети. Тактичними цілями вчинення терористичного насилля може бути:

- **Привернення уваги громадськості, міжнародної спільноти до гострих суспільних проблем, до тієї справи, за яку ведуть боротьбу терористи.**
- **Підвищення статусу.** У процесі переговорів (або до їх початку) терористи змушують владу погодитися з їх умовами. Силовими діями намагаються обґрунтувати серйозність намірів терористів.
- **Залякування.** Залякування – для «зміни» симпатій населення чи певних груп. Громадяни повинні розуміти, що радикальні групи достатньо могутні, тому поряд з офіційною владою слід рахуватися і

з ними.

- *Помста.* Помста застосовується для того, щоб продемонструвати, що терористи здатні зробити відплатні дії на усі утиски влади.
- *Руйнування.* Руйнування – для створення «зон випаленої землі» і для того, щоб унеможливити мирне розв'язання тієї чи іншої проблеми.
- *Отримання поступок,* наприклад, звільнення засуджених членів радикальної групи.

Види тероризму та їх особливості

Світські терористичні структури здійснюють замаху так, щоб зменшити ймовірність жертв серед пересічних громадян і тому спрямовують агресивні дії на політиків, керівників силових відомств, дипломатів, членів їх родин, відомих бізнесменів тощо. Такі радикальні угруповання атакують символічні об'єкти – урядові установи, дипломатичні установи, банки, штаб-квартири корпорацій, авіакомпанії, символи державної влади, пам'ятники. Це робиться, зокрема, для зменшення кількості жертв серед цивільного населення. Світські терористи практично не підривають вибухівку на овочевих ринках, на транспорті і т.ін., до чого схильні релігійні терористи.

Релігійні терористи спеціалізуються на знищенні релігійних діячів, релігійних символів, пам'яток, споруд. Теракти тут здійснюють, зважаючи на святкові дні у календарі, часто на релігійні свята.

Великодержавні шовіністичні терористичні організації часто атакують об'єкти в роковини певних історичних подій, вибирають об'єктом насилля відомих діячів визвольного руху та культури ворожих національних груп.

Самогубний тероризм більше притаманний для держав з демократичним устроєм, де існують вільні засоби масової інформації. Він практично не торкнувся країн, де при владі перебувають тоталітарні і авторитарні режими. Значною мірою це пояснюється більшою сприйнятливістю ЗМІ і громадської думки демократичних держав до висвітлення подібних радикальних актів.

Розрізняють так званий «традиційний» та «новітній» тероризм.

Для ***«традиційного» тероризму*** було характерне те, що насильницькі дії не мали за мету вразити максимальну кількість жертв, а завдяки насильству радикальні групи намагалися привернути увагу громадськості до своїх вимог та мети, які здебільшого були раціонально обґрунтованими. Насилля здійснювалося з певним почуттям «міри».

«Новітній» тероризм датують 90-ми рокам XX століття (була вчинена невдала спроба підірвати Світовий торговельний Центр в Нью-

Йорку). Він має інше походження. Його вчиняють «нігілістично» налаштовані організації та самогубці, які керуються фанатичними політичними чи релігійними переконаннями. Ідеологія «новітнього» тероризму висуває недсяжні цілі, які практично неможливо реалізувати в найближчому майбутньому. При цьому самогубці вчиняють насильство, не попереджаючи, не висуваючи вимог, не йдуть на переговори, не шукають компромісних рішень. За масові вбивства людей терористичні групи часто не беруть відповідальності.

Теоретичні тлумачення терористичної діяльності

Терористична діяльність – складне соціальне явище, що має широке коло передумов, причин та цілей здійснення. Досі не вдається дати вичерпне тлумачення тероризму, тому дослідники намагаються вивчити його локальні прояви й охарактеризувати соціально-психологічні чинники, що штовхають людей до таких радикальних методів впливу на владу.

Тероризм як наслідок психічних розладів

Одним з важливих є *невротичний підхід* до тлумачення тероризму, що ґрунтується на теоретичних постулатах З. Фрейда, К. Хорні, А. Адлера, і який вказує на те, що схильність до терористичної поведінки закладена у підсвідомості особи-терориста. Така схильність може бути наслідком психологічної травми, яка спричинила невротичні зміни у структурі психіки людини. Психологічна травма з боку батьків, родичів, наставників, особливо, коли особа її пережила в дитинстві, на думку дослідників, закладає в психіці індивіда глибинну недовіру та ворожість до суб'єктів влади та носіїв будь-якого формального авторитету. Невротична особистість болісно реагує на ситуації, в яких може проявитися її слабкість, залежність, необізнаність, некомпетентність, непотрібність іншим тощо. Щоб не допустити такого «приниження», людина з юних років вибудовує життєву стратегію, спрямовану на соціальне домінування. Влада дає невротичній особі заспокоєння і відчуття безпеки.

У межах названого підходу, людям-невротикам, які схильні до тероризму, через неврівноваженість свого «Я» важко адаптуватись у соціальне середовище прийнятними способами. Підсвідомо захищаючи свою психічну цілісність (самототожність), невротизований індивід свій психологічний дискомфорт проектує на діяльність чинної влади, займає опозиційну та агресивну позицію щодо неї, вбачаючи в ній свого конкурента. Радикально налаштовані люди, звинувачуючи владу в аморальності чи жорстокості, водночас ототожнюють себе з

авторитетом влади, стають дзеркальним її відображенням, переймають її найжорсткіші якості.

Представники цього підходу вважають, що ототожнення з жорстоким образом влади дозволяє терористам здійснювати важкі злочини, не відчуючи особистої моральної відповідальності. Невротична особа, шукаючи «самовиправдання», приписує відповідальність за вчинені нею насильницькі дії аморальній владі. Для того, щоб зняти невротичну напругу і підняти рівень власної самооцінки, невротичний індивід (потенційний радикал, терорист) прагне потрапити в групу людей, що потерпають від схожого психологічного дискомфорту.

Тероризм як психічно нормальна поведінка

Іншим важливим підходом до тлумачення тероризму є *соціально-рефлексивний*. Він протистоїть викладеним вище невротичним тлумаченням тероризму і стверджує, що терорист є психічно нормальною людиною, яка поводить себе цілком адекватно й нічим не відрізняється від звичайних людей. У рамках цього підходу тероризм є раціональною життєвою стратегією людини, що ґрунтується на переконаннях про те, що силові методи є прийнятним, ефективним і морально виправданим способом досягнення політичних цілей. Особа (потенційний терорист) стає на радикальний шлях під впливом специфічних соціально-психологічних впливів (стимулів). По-перше, це можуть бути зовнішні соціальні фактори, наприклад, незаслужене покарання або знищення членів сім'ї, конфіскація майна тощо. По-друге, в особи терориста за таких несприятливих умов можуть сформуватись індивідуально-психологічні стимули – мотиви або цілі, які підштовхують її до політичних злочинів (наприклад, бажання здійснювати політичний вплив; ненависть до існуючої влади; жага помсти тощо).

До радикальних політичних поглядів людину може спонукати її особистий негативний досвід взаємодії з представниками влади. Зустрівшись віч-на-віч з приниженням з боку влади через своє расове, національне чи соціальне походження, з економічним визиском, беззаконням влади, розгулом кримінальних форм у суспільних відносинах, людина врешті-решт може втратити віру, що законотворчими діями вона спроможна забезпечити собі простір для життєдіяльності. Люди, які отримали такий негативний соціальний досвід, мають більше шансів стати потенційними прихильниками радикальних політичних ідей, опинитися у лавах партій чи нелегальних терористичних угруповань, які прагнуть усунути існуючий уряд.

У рамках теорії соціальних умовних рефлексів звертають увагу на дії («стимули») урядової політики, яка спонукає ті чи інші групи громадян до протиправних форм поведінки («реакцій»). Влада у цьому випадку своїми провокативними діями підштовхує населення до радикальних форм опору.

Соціально-когнітивний підхід ґрунтується на теоретичних підходах гештальтпсихології і теорії Курта Левіна. У рамках цього підходу тероризм розглядається як травматичне інформаційне джерело, що впливає на громадську думку (суспільну свідомість) в середовищі інших інформаційних повідомлень ЗМІ. Репортажі в ЗМІ про вчинені терористами насильницькі дії, в рамках цього підходу, можуть викликати в масовій свідомості стан страху, розгубленості, паніки або ж викликати співчуття до дій терористів, готовність допомагати їм, спричиняти недовіру та ворожість до політики чинної влади. Центром уваги в такому випадку стають зміни в масовій психології. Вивчаються, по-перше, соціально-психологічні наслідки, спричинені демонстрацією в ЗМІ фото- і відеокadrів про терористичний акт (документальна зйомка обставин захоплення заручників, показ понівечених тіл жертв тероризму, коментарів схвилюваних свідків трагедії тощо); по-друге, як змінюватиметься громадська думка в разі поширення в ЗМІ вимог терористів, обґрунтування різними коментаторами причин вчинення силової атаки, якого роду чутки та настрої будуть поширюватися серед населення.

У рамках соціально-когнітивного аналізу тероризму звертають увагу, зокрема на те: а) чи офіційні повідомлення викликають довіру до дій влади, чи, навпаки, породжують все більшу недовіру до неї; б) якими пропагандистськими засобами змінити суспільну думку до терористів, завдяки яким методам зменшити співчуття громадян до цілей їх діяльності (завдяки цілеспрямованому спотворенню інформації; блокуванню інформаційного зв'язку між терористами та громадськістю тощо).

Заслуговує уваги **структуралістичний підхід** до тлумачення тероризму. Він акцентує увагу на аналізі цілей терористичних атак. Відомо, що для досягнення пропагандистських цілей терористичні групи намагаються вразити «сакральне тіло» ворожої держави – її символи, національні та релігійні святині, пам'ятки архітектури, культури і т.п. Символи держави і народу є досяжними для атак терористів, тому демонстративне їх руйнування породжує в населення відчуття фрустрації – тривоги, розгубленості, подавленості, страху, чи агресії, жаги помсти (Ж. Лакан, К. Леві-Строс, С. Жижек та ін.).

Терористи намагаються знищити здебільшого не конкретних людей, а носіїв «ворожої ідеї», «ворожої ідентичності», атакують «образ

ворога», який функціонує в колективній фантазії. Акт руйнування ворожих символів демонструє спроможність терористичної групи до агресивної діяльності, утверджує віру учасників у їх владі над ситуацією у суспільстві.

Моральні збитки, завдані суспільству терористичними актами, за певних обставин можуть стати аргументом для відплатних акцій влади, політики «закручування гайок», урізання демократичних прав і свобод громадян.

Прагматичні підходи до тлумачення тероризму

Спартанський цар Леонід у відповідь на чиїсь слова, що він веде в бій надто мало людей, відповів: «Надто багато – вони ж усі приречені на загибель.

Плутарх (бл. 46–127 рр. н.е.). «Про підступність Геродота».

Особливе місце у тлумаченні тероризму посідають **прагматичні підходи**. Вони доводять, що тероризм має прагматично-політичні, прагматично-кримінальні передумови.

У **прагматично-політичних підходах** тероризм розглядається як один із «незаконних» методів ведення війни. Відмінність між діями терористичних груп і армійських формувань полягає в тому, що терористична організація не є суб'єктом міжнародного права (таким статусом наділені держави), вона не має доступу до відповідних озброєнь, з огляду на що у неї не вистачає сил перемогти владного супротивника. Асиметричність можливостей конкуруючих суб'єктів спонукає терористичні групи вдаватися до «диверсійних», «підбивних», «партизанських» методів ведення війни, стратегій шантажу і несподіваних нападів на ворога.

Цей підхід пояснює причини підтримки спецслужбами терористичних груп на території держав-конкурентів.. Тероризм, в цьому тлумаченні, є однією з «незаконних» форм ведення війни для досягнення далекосяжних цілей міжнародної політики.

У **прагматично-кримінальних підходах** тероризм розглядають як одну з форм кримінального бізнесу. Дослідники, які вивчають економічні основи існування терористичних груп (М. Марков, Д. Ольшанський та ін.), зазначають, що фінансування терористичних бойових підрозділів має кримінальний характер.

Наявність бойових підрозділів у структурі радикальної організації ставить її поза конкуренцією в кримінальному середовищі. Радикальні організації підпорядковують своїм інтересам менші кримінальні групи, змушуючи їх фінансувати їх діяльність. Політичне керівництво терористичних організацій може взяти під контроль такі незаконні

форми діяльності, як: виготовлення та збут наркотичних речовин; добування і торгівлю коштовним камінням; незаконну торгівлю зброєю; контроль над гральним бізнесом, проституцією, нелегальною міграцією, контрабандою.

Спорідненим з попередніми є *постмодерністський підхід* до тлумачення тероризму. В епоху постмодернізму, що умовно розпочалася після Другої світової війни, тероризм зазнав суттєвих змін. «Традиційний» (модерний) тероризм спрямував свою агресію на державні інститути та державних персон (зокрема, на монархів, президентів, членів їх родин, членів уряду, чільних керівників силових структур, дипломатичних представників держав тощо). Для тієї епохи був притаманний «позитивний» образ терориста, що втілював у собі ідею жертвовності заради суспільно значимої мети (захист вітчизни, національно-визвольні цілі, соціальна справедливість і т. ін.). В епоху глобалізації тероризм втрачає ворога в образі конкретної держави з тієї причини, що на міжнародну арену поряд з державами вийшли інші впливові міжнародні гравці – транснаціональні фінансові структури, корпорації, військово-політичні об'єднання.

Сучасний тероризм виходить за національні рамки і перетворюється в транснаціональний тероризм, який є наслідком накладання інтересів гравців геополітики, спецслужб тих чи інших держав, суб'єктів нелегальних міжнародних економічних процесів (наркоторгівля, торгівля людьми, незаконний продаж зброї тощо). У рамках такого підходу терористичні атаки все більше спрямовуються на дестабілізацію міжнародних відносин, руйнування міжнародних домовленостей, з'ясування стосунків між прихованими (латентними) транснаціональними структурами.

Кращих вела любов до вітчизни, багатьох підштовхувала надія отримати награбоване, деякі розраховували поправити своє матеріальне благополуччя.

Тацит (55–120 рр. н.е.). «Історія».

Рольові позиції осіб-терористів

Існує низка класифікацій, завдяки яким дослідники намагаються упорядкувати знання про осіб терористів. Наведемо деякі з них.

З огляду на *мотивацію*, класифікують *функціональні ролі*, що виконують учасники терористичного угруповання, це зокрема:

- ***Терористи-лідери*** – люди з специфічним світоглядом та мисленням, що переконані у своїй світоглядній правоті, через що прагнуть «змінити» навколишній світ, підпорядкувати його своїм цілям.
- ***Терористи-авантюристи*** – люди антисоціального типу поведінки,

що приходять в терористичне угруповання не з ідеологічних міркувань, а в пошуках «гострих відчуттів», що легко міняють своє «заняття» на кримінальну діяльність. Такі особи можуть ставати політичними терористами, учасниками кримінальних угруповань, найманими убивцями.

- **Терористи-ідеалісти** – люди, сприйнятливі до психологічного навіювання та ідейного маніпулювання, яких переконали у «несправедливості» оточуючого їх життя, соціально-політичних відносин у суспільстві й переконали в необхідності боротьби за «справедливість».

Більшість терористичних організацій для об'єднання своїх членів і спонукання їх до силових дій використовують певного виду ідеології, завдяки яким цей вид злочинів відрізняється від звичайної організованої злочинності. У більшості з них матеріальні вигоди не є головним мотивом діяльності членів терористичних організацій.

На думку американських експертів, США здатні знищити «Аль Каїду» як і будь-яку іншу терористичну групу. Однак складність подолання тероризму полягає в тому, що тероризм базується на ідеології, яка сприймається значною кількістю громадян суспільства. Саме під впливом ідеології широкі верстви населення стають живильним середовищем для поповнення новими членами існуючих організацій, а також для створення нових терористичних груп. Головна проблема тероризму – в тій формі ідеології, що знаходить відгук в душах людей, які співчують терористам.

Колишній виконавчий директор контр-терористичного центру ЦРУ Пол Пилар сформулював ключові чинники, що відрізняють терористичну організацію від інших злочинних об'єднань:

- терористи не діють імпульсивно, їх дії відповідають заздалегідь створеному плану;
- терористи намагаються реалізувати політичні, а не кримінальні цілі; на відміну від мафії, вони прагнуть змінити існуючий стан справ у державі, міждержавних стосунках, а не одержати гроші;
- безпосередньою мішенню терористів є цивільні особи, цивільні об'єкти, а не військовослужбовці та військові цілі;
- терористи діють у складі міжнаціональних груп, в більшості випадків не обмежуючись кордонами окремих держав.

Учасники терористичних груп мають високу мотивацію своєї діяльності. Мета вчинення насилля зачіпає патріотичні, моральні або релігійні почуття певних верств людей. Тероризм набуває нової сили тоді, коли терористам не залишається жодних можливих альтернатив,

коли їм вже нічого втрачати. До терористичних методів боротьби вдавалися люди і організації, які не мали інших засобів для досягнення своїх цілей.

Лідери терористів, а також терористи-смертники мають репутацію героїв і зразків для наслідування. Терористична ідеологія прославляє жертвність і самопосягату.

Терористи не є ірраціональними у своїх діях. Важко уявити, що всі пособники терористів є нерозумними людьми, обдуреними своїми лідерами. Політичний радикалізм нерідко стає стилем життя для певних категорій людей. Терористичні організації дають своїм членам соціальний статус, владу, вплив, плекають їх самоповагу – це ті соціальні блага, які учасники радикальних організацій не отримали від суспільства. Живучи у звичайних умовах, вони були б позбавлені цих моральних благ.

Тому проблема явища тероризму полягає не стільки у знищенні терористичних організацій, скільки у перетворенні радикальних політичних ідеологій тероризму на непопулярні. Одним із завдань контртерористичної боротьби є доведення того, що намагання терористів не мають сенсу і не приводять до запланованого результату.

Психологія терористів-самогубців

Нещасний не той, хто діє згідно з наказом, а той, хто діє всупереч своїй волі.

Сенека (4–65 рр. н.е.). «Листи до Луцилія».

Науковці намагаються зрозуміти психологічно-мотиваційні причини, які породжують готовність особи стати терористом-самогубцем. Реальних самовбивць неможливо дослідити. Звичайно, намагатися вивчити особливості таких людей можливо лише тоді, коли задуманий самогубний акт їм не вдалося здійснити. Однак ніхто не може стверджувати, що після невдачі людина залишається такою ж самою, як до терористичної дії. Тому доводиться задовольнятися лише теоретичними припущеннями про психологічні особливості терористів-смертників.

Терористи психопати. Такого типу мотивації до самогубного тероризму проявляються у вигляді садомазохізму, психопатологічної агресії, маніакального синдрому, манії величч (бажання завдяки теракту прославити себе на весь світ, потрапити на шпальти газет, екрани телевізорів, стати святим, вибраним тощо).

Терористи-психопати часто здійснюють замах на президентів, зірок естради. Знищуючи відомих особистостей, вони переживають

відчуття особистої величі, бо перехоплюють від своїх жертв їхню славу.

Терористи суїцидники. Такі особистості страждають від сильних депресій, які пов'язані з втратою сенсу життя. Особа не отримує позитивних емоцій від життя, які б примирили її з фактом свого існування.

Цей тип особистостей бажає позбутися страждань, покінчивши з життям. Організатори тероризму намагаються переконати таку особу, щоб її розрив з життям відбувся з «користю» не лише для неї самої, але і для інших. Тобто в потрібній для терористичного акту ситуації. Організатор тероризму створює такі умови, щоб посилювати суїцидні бажання своєї жертви і скористатися з цього.

Терористи інфантили. Ці особи часто є неписьменними, інфантильними, не спроможними до навчання і пізнання, матеріально обділеними, фанатично настроєними (зокрема релігійно) індивідами, які наївно вірять і надіються на існування «світлого майбутнього після смерті», де вони матимуть повне задоволення усіляких своїх потреб, де будуть радісними і щасливими.

Організатори тероризму знають, що вдосталь «годувати» таких смертників не слід, щоб вони завжди мали бажання «насититися» в раю. Серед цієї групи багато хворих початковою формою олігофренії. Психотехнологія маніпулювання такими особами в цьому випадку заснована на незнанні та неписьменності жертви.

Терористи узалежнені. Це одна з найпоширеніших технологій маніпулювання, заснована на психофізіологічному узалежненні людського організму. В цьому випадку особі цілеспрямовано, приховано, систематично підсипають наркотики в їжу, добиваючись її психофізіологічної залежності. На цій основі в людини розвивається сильна депресія, це дозволяє «закидати» в свідомість потрібну інформацію про ворога, якого організатори теракту прагнуть знищити. Жертву переконують, що саме ворог є причиною всіх її страждань (хоча головним ворогом є наркотики, про які жертва не здогадується).

Систематичне вживання наркотиків поступово приводить до деградації свідомості людини і втрати нею самоконтролю. Це спричинює появу специфічних станів свідомості (наркогіннозу, зазомбованості), можливість формувати установки на проведення конкретних протиправних терористичних дій.

Терористи експлуатовані. Розглянуті вище випадки стосувалися потенційних терористів-смертників, які стають жертвами прихованих маніпуляцій організаторів терактів. Кожен з описаних типів людей перебуває в ілюзії, що він самостійно, з власної волі вирішив загинути внаслідок теракту. Стосовно терористів експлуатованих ситуація інша.

Терорист-смертник не бажає гинути, але через певні причини змушений йти на смерть.

Фатальну роль у тому, щоб підштовхнути людину до самогубства, може зіграти відвертий примус, страх перед тортурами, фінансова залежність, можливість здобути гроші або пільги для своїх родичів, потреба спокутувати провину чи ганьбу, усвідомлена необхідність взяти на себе відповідальність, безвихідна ситуація (терористичне самогубство під погрозою зброєю, очевидна загроза життю своїх родичів, дітей).

Терористки вдови. Соціально-психологічні дослідження підтверджують, що багато вдов після втрати подружжя дуже довго, аж до власної смерті, страждають депресією. Часто це пов'язано не з почуттями вдови до померлого чоловіка, а з тривалою депресією, що посилюється внаслідок вживання алкоголю. Іншими словами, має місце явище *вторинної депресії*, хоча жінці може здаватися, що всі її страждання викликані смертю чоловіка.

Стан депресії використовують організатори тероризму, їх завдання полягає в тому, щоб перехопити страждаючу вдову з рук родичів і лікарів і надати їй «свою допомогу». Її підсаджують на алкоголь (наркотики), щоб зняти муки страждання. При цьому в свідомість жінки вкладається установка – прагнення помститися за смерть чоловіка.

Терористи солідарники. Відчуття солідарності стає головним мотивом для потенційного терориста-смертника, особливо небезпечною психологічною пасткою, в яку він потрапляє.

Людину переконують (або вона саме себе переконує в цьому), що вона не повинна підводити тих, хто віддав своє життя за «ідеали», за «свободу вітчизни». Їй належить помститися за загибель побратимів, виконати перед ними свій моральний обов'язок і не боятися смерті, не боятися піти з цього світу. Почуття солідарності людей включно з жертовністю заради інших залишається мало вивченим явищем.

Терористи екзистенціали. В основі психологічної підготовки самовбивць лежить не лише мистецтво маніпулювання свідомістю потенційного терориста-смертника, але й феномен екзистенції, властивий усім людям, як прихованої здатності людей замислюватися над сенсом свого існування, жертвувати своїм життям заради Великої Мети (дітей, вітчизни, Бога і т.п.) і на цій основі відчувати свою унікальну сутність і самоцінність. Це різновид потягу до власної смерті.

Заради відчуття екзистенції деякі особи готові піддати себе ризику: люди грають в азартні ігри, йдуть на війну, займаються небезпечними видами спорту. Долаючи страх перед власною смертю, людина переживає ейфорію, пов'язану з відчуттям екзистенції.

Прихований потяг людини до смерті, ризику організатори тероризму і використовують в своїх психотехнологіях.

Організаційна структура терористичних груп

Нелегально існуючі терористичні організації мають різну організаційну структуру. Способи здійснення керівництва, вербування, фінансування таких організацій залежать від умов існування та завдань, яких прагнуть досягти керівники подібних протиправних утворень. Принципи організації терористичної групи впливають на злагодженість дій, ефективність конспірації та життєздатність підпільних формувань. Узагальнено виділяють два принципи організації терористичних груп:

- Формування за *лідерським принципом* – підпорядкування відбувається у форматі «лідер – рядові члени», тобто група заснована на підпорядкуванні рядових членів головному командуванню. За своєю структурою такі групи достатньо прості, а їх активісти діють в межах держави.
- Формування за *мережевим принципом* – підпорядкування відбувається у форматі «лідер – лідери середньої ланки – рядові члени». Внаслідок цього структура організації стає гнучкою до ситуацій, вона швидко адаптується до будь-яких змін, а відсутність єдиного керівництва ускладнює боротьбу з такого роду суб'єктами.

Види терористичних атак

Тероризм охоплює не усі небезпечні дії, а лише ті, які здійснюються відкрито, демонстративно, які пов'язані зі створенням обстановки страху з метою прямого або непрямого тиску на громадян, соціальні групи, державні органи, фізичних або юридичних осіб.

Тероризм за допомогою шантажу, погроз, нагнітання страху та руйнування намагається примусити *основний об'єкт* тероризму прийняти (не прийняти) ті чи інші рішення. Цей тиск може бути *прямим і відкритим* через висунення чітких вимог до конкретних адресатів, або *непрямим* (створення умов, що сприяють досягненню основних цілей терористів).

Акти тероризму можуть бути здійснені різними способами, зокрема шляхом:

- насильства над особою або групою осіб;
- захоплення заручників та матеріальних цінностей – кораблів, літаків, будинків установ, шкіл;

- знищення або пошкодження майна шляхом підпалу, вибуху, затоплення, аварії і інших злочинних дій;
- погроз заподіяти такі злочинні дії за допомогою фізичних (вибухових), хімічних, біологічних, електромагнітних, радіоактивних засобів, а також психологічного, медичного або екологічного завдання шкоди здоров'ю громадян.

Захоплення заручників. У різні історичні періоди терористи вдавалися до різних методів тиску на уряди. Не завжди екстремісти намагалися завдати фізичної шкоди великій кількості жертв, їх акції швидше були спрямовані на максимальну рекламу своїх вимог, інформаційно-психологічний резонанс в суспільстві. Головною їх мішенню були військовослужбовці, співробітники спецслужб, політики, дипломатичні представники і бізнесмени. Метою захоплення заручників було отримання викупу, тобто заручник перетворювався на «розмінну карту» в політичному протистоянні.

За даними аналітичної служби Integrated Publishing, до середини 1980-х років терористичні атаки здійснювалися проти майна (80%); проти людей (20%). З 1990-х років тероризм змінився, терористи стали все частіше захоплювати і вбивати заручників. Пропорція злочинів істотно змінилася: проти майна – 50%; проти людей – 50%.

Викрадачі все частіше вимагають задоволення своїх політичних вимог. Заручниками, в основному, стають абсолютно звичайні люди (наприклад, пацієнти лікарень, школярі, співробітники гуманітарних місій, священнослужителі, журналісти тощо). Частіше почали практикувати публічні страти заручників (фото- і відеозаписи активно розповсюджуються в засобах масової інформації і через Інтернет).

Окрім декларованих терористами цілей, подібні акції необхідні їм для:

- внесення хаосу в суспільство;
- розколу громадської думки;
- демонстрації своїх можливостей здійснювати добре підготовлені і масштабні атаки;
- рекрутування нових бойовиків і залучення спонсорів.

Зростання жорстокості змінило громадську думку в країнах Заходу до тероризму. Раніше мешканці Європи симпатизували окремим радикальним групам, вважали їх «борцями» за свободу, національне чи соціальне визволення. У більшості країн світу організовано спеціальні антитерористичні центри. Визнано легітимним державне «полювання» на терористів – їх фізичне знищення, а не захоплення і віддання під суд.

Захоплення транспортних засобів. Цивільні літаки та інші транспортні засоби є мішенню дій терористів. Їх захоплюють здебільшого у час польоту, коли неможливо надати сторонню допомогу екіпажу та заручникам. Попри усі заходи безпеки, в аеропортах терористам вдається проносити в салони лайнерів зброю та вибухові речовини для здійснення своїх планів. З найбільшою ефективністю екстремісти можуть чинити тиск на заручників і державні інститути під час польоту: вимагати зміни місця приземлення судна, висувати політичні вимоги до уряду певної держави, вимагати звільнення ув'язнених членів угруповання тощо.

Найбільша небезпека життю заручників виникає двічі: після вильоту з аеропорту, коли викрадачі захоплюють повітряне судно і після посадки, коли спецпідрозділи намагаються нейтралізувати екстремістів.

Захоплення літака може тривати декілька днів, впродовж яких може спостерігатися поліпшення ставлення нападників до пасажирів, тому не слід втрачати віри в благополучне завершення.

Самогубний тероризм. Терористи-самогубці, що свідомо підривають вибуховий пристрій, розташований на їхньому тілі, в сумці, автомобілі, моторному човні, відомі з кінця ХІХ – початку ХХ сторіччя. Кількість таких терактів зросла у 1980-х роках.

Атаки самовбивць часто ефективніші за інші напади. Їх організатори не змушені планувати способи відходу і порятунку терориста, завдяки чому підготовка операції стає менш складним завданням. Крім того, вибухові пристрої смертників виготовляють без електронних компонентів, що ускладнює їх виявлення за допомогою технічних засобів. Таким чином, значно зменшується можливість запобігти теракту спецслужбами.

Палестинські терористи використовували недорогі «пояси шахіда», яких достатньо, щоб убити і поранити декілька десятків людей.

Американський дослідник тероризму Брайан Дженкінс зазначає, що за теперішніх обставин «самогубці» все менше вдаються до знищення конкретних політичних діячів, а здійснюють акції залякування. Тому їх мішеннями у більшості випадків стають випадкові мирні громадяни.

Шляхи нейтралізації терористичних груп

Той, хто прагне отримати перемогу (на війні), повинен стати підступним, скритним, хитрим, фальшивим, віроломним і злодієм.

Ксенофонт (430–354 рр. до н.е.). «Кіропедія».

Кожна соціальна група має історію свого виникнення. Нелегальні екстремістські організації також виникають за певних суспільно-політичних умов, розвиваються, переживають кризові періоди свого росту, пристосовуються до нових обставин, а деякі зникають. Існують передумови і сценарії, які сприяють нейтралізації терористичних організацій. Дамо їм коротку характеристику.

Нейтралізація через нездатність пережити зміну поколінь. Під «зміною поколінь» мається на увазі не лише заміна терористів старшого покоління новачками, але і спроможність формулювати і деталізувати ідеологічні цілі угруповання, враховуючи нові суспільні умови. Подібні метаморфози вимушені переживати абсолютно всі соціальні структури.

Кожна група чи фірма, щоб вижити, зобов'язана змінюватися, модернізуватися, намагатися відповідати новим вимогам часу, витримувати конкуренцію.

Деякі терористичні угруповання стають нездатними до змін. Внаслідок цього вони припиняють своє існування або стають значно ослабшими.

Нейтралізація через досягнення мети. Існує ряд прикладів, коли терористичні групи припиняли своє існування після досягнення поставлених цілей.

Прикладом може бути еволюція Африканського Національного Конгресу, що боровся з режимом апартеїду в Південно-Африканській Республіці. Нельсон Мандела перебував у в'язниці з 1964 по 1990 рр. Після звільнення у 1990 році Н. Мандела підтримав демократичні реформи в ПАР і закликав до припинення військових дій. У 1994 році Н. Мандела став першим демократично обраним президентом ПАР, а бойовики повернулися до мирного життя.

Нейтралізація через політичну трансформацію. У деяких випадках активність терористів вдавалося знизити, «скерувавши» їх зусилля в легальне (законне) політичне русло.

Однак, навіть успішні переговори з терористичними організаціями та досягнуті компромісні рішення не завжди знижували рівень насильства. У багатьох випадках від терористичних організацій відколюється радикальна фаланга, яка самостійно продовжує силові дії.

Нейтралізація через втрату підтримки. Терористичні групи можуть довгий час виживати у підпіллі лише завдяки підтримці суспільства чи його певної частини.

Підтримка з боку мирних мешканців дозволяє радикальним групам рекрутувати нових членів, одержувати фінансову допомогу, успішно переховуватися, вести розвідку тощо. Однак терористи постійно ризикують втратити цю підтримку.

Ще один спосіб позбавлення терористів підтримки з боку населення – надання законослухняним та політично лояльним до влади громадянам кращих соціальних альтернатив. Це можуть бути, наприклад, програми із створення нових робочих місць, усунення національної або релігійної дискримінації, тобто причин, які породжували політичний радикалізм і тероризм.

Втрату підтримки спричиняють також терористичні акти, що спричиняють численні втрати серед мирних громадян, які досі підтримували екстремістів. Постраждала група населення відмовляється сприймати терористів як реальних борців за свої інтереси.

Нейтралізація через зміну курсу. Нерідко зусилля, спрямовані на фінансове та матеріальне забезпечення діяльності терористичних організацій, поступово витісняють декларовані політичні та ідеологічні цілі.

З цієї причини терористичні угруповання можуть виродитися у наркокартелі, що забезпечують безпеку виробників і розповсюджувачів наркотиків, або у викрадачів іноземних громадян, яких звільняють в обмін на грошову винагороду.

Однак частина терористичних угруповань не змінює обраного курсу, отримуючи підтримку з-за кордону. Такі нелегальні групи набували значного впливу і були спроможні вести великомасштабні силові дії. В цьому випадку терористичні структури ставали основою для штабів повстанських формувань.

Нейтралізація через використання військової сили і репресій. У багатьох випадках терористів, бази яких розташовувалися в горах, лісах та інших труднодоступних місцях, знищували за допомогою армії, спецслужб і поліції.

Однак тривалі каральні операції влади неминуче приводять не лише до знищення терористів, але й мирних громадян, до ущемлення їх прав і свобод. Такі негативні наслідки урядового терору породжують недовіру суспільства до влади, економічного занепаду, тобто, створюють нове живильне середовище для терористів.

Нейтралізація через усунення лідера. Радикальним шляхом знищення терористичної організації є усунення лідера такої екстремістської групи. Цей метод дає позитивний результат лише тоді, коли підпільна група збудована за лідерським принципом. Звернемо увагу на шляхи усунення керівництва радикальної групи.

Метою фізичного усунення лідера терористичної групи є запобігання здійсненню нових терактів, покарання злочинця, позбавлення на деякий час організації стійкості. Після знищення

керівника терористичних груп лідери другого ешелону починають боротися за владу, що заважає їм займатися основною діяльністю – здійсненням терактів. Через побоювання за власне життя вони на деякий час вимушені понизити активність і більшу увагу приділяти власній безпеці.

- *Арешт лідера.* Заарештованому владою і засудженому до смертної кари лідеру групи в обмін на помилування пропонують закликати своїх соратників скласти зброю. Не зважаючи на те, що організація продовжує існувати, її терористичні атаки можуть значно знизитися. До недавнього часу переважна більшість держав, що проводили антитерористичні кампанії, прагнули не знищити високопоставлених терористів, а захопити їх живими, що, втім, не виключало можливості їх подальшої страти.
- *Знищення командного центру.* Знищення командного центру терористичної структури також часто неможливе – у багатьох терористичних організацій немає централізованого командування. Одним з найбільш важливих завдань є знищення не перших осіб в терористичних угрупованнях, а керівників середньої ланки. Їх нейтралізація ставить терористичні структури в більш скрутне становище, ніж у випадку знищення їх першої особи. Якщо спецслужби досягають успіху в боротьбі з терористичним «офіцерством», то лідери цих організацій залишаються в стані «генералів без армії». Однак є небезпека, що нейтралізувавши достатньо помірковані управлінські кадри, влада в організації може потрапити до рук радикальних екстремістів, які ще жорсткіше активізують терористичну діяльність.
- *Ліквідація прихильників, спонсорів.* Практика доводить, що найменш ефективними у контр-терористичній боротьбі є удари по прихильниках і спонсорах терористичних структур, які здебільшого ведуть звичайний спосіб життя, які зацікавлені в свободі, добробуті, безпеці. Більш ефективним методом впливу на прихильників і спонсорів терористичних структур є різні санкції проти них – накладення арешту на банківські рахунки, заборона в'їзду до тих чи інших країн, заборона вести з ними бізнес.
- *Фізичне знищення лідера.* Фізичне усунення спецслужбами лідерів терористичних організацій є рідкістю в сучасному світі. У багатьох випадках вбивство або арешт терористичних лідерів призводило до зростання агресивності терористичної групи.

Існують міжнародні правові норми щодо застосування вищої міри покарання (зокрема, фізичного усунення лідерів терористичних груп).

Уряди держав, які стикаються з тероризмом, вимушені робити у край важкий вибір: або дотримуватися норм закону в боротьбі проти осіб і структур, які принципово ігнорують такі норми, або відповідати тими ж методами, які їм нав'язують терористи.

Вважається, що уряд держави не повинен відповідати силовими методами, які йому нав'язують екстремісти, що він зобов'язаний дотримуватися законних процедур відносно всіх людей, зокрема терористів. Відомо, що фізичне знищення злочинця допустиме лише за рішенням суду (якщо це дозволено законодавством держави) і з дотриманням усіх необхідних процедур, включаючи право обвинуваченого на захист.

У разі, коли спецслужби знищують терориста, вони фактично привласнюють функції правосуддя, що згодом може перетворити такі спецслужби на неконтрольовані з боку держави структури.

Прихильники фізичного усунення, натомість, прагнуть обґрунтувати насильство умовами військового часу, коли командирів армії супротивника і керівників ворожої держави вважають реальними військовими цілями – їх дозволено знищувати будь-якими способами. Під час війни військовослужбовці супротивника стають мішенню силового впливу, до них умовно можна віднести і політичних лідерів терористичних організацій, з якими ведеться неоголошена війна.

Інші дослідники заперечують такі аргументи, оскільки держава формально не може оголосити війну недержавній, а тим більше нелегальній структурі. Тому не існує загальноприйнятих юридичних аргументів, які б допустили законне фізичне знищення лідерів терористичних угруповань.

Дослідники вважають, що в процесі ухвалення рішення про здійснення вбивства лідера терористичної організації урядом держави повинні бути виконані чотири обов'язкові умови:

- подібна операція повинна проводитися у виняткових випадках;
- юридичне обґрунтування необхідності проведення подібної операції повинне відповідати нормам міжнародного права і законодавства конкретної країни;
- ця операція повинна здійснюватися лише в тому випадку, якщо існують достовірні і незаперечні дані, що об'єкт операції готує здійснення теракту;
- переваги фізичного усунення повинні бути явні й незаперечні.

Запитання для самоперевірки

- Які особливості «традиційного» та «новітнього тероризму»?
- Назвіть діяльність, яка може бути визначена як терористична.

- Які особливості об'єктів та суб'єктів терористичних атак?
- Які особливості світського, шовіністичного, релігійного, самогубного тероризму?
- Які причини тероризму в рамках психоаналітичного тлумачення, теорії соціальних умовних рефлексів, неофрейдизму, соціально-когнітивних теорій?
- На які явища звернена увага в рамках структуралістичного та постмодерністського тлумачення тероризму?
- Дайте тлумачення тероризму як форми бізнесу.
- Проінтерпретуйте ролі терористичних «лідерів», «авантюристів», «ідеалістів».
- Дайте психологічну характеристику терористів екзистенціалів, психопатів, суїцидників, експлуатованих, терористок вдів.
- Які особливості формування терористичних груп за лідерським та мережним принципом?
- Що відрізняє терористичну організацію від інших злочинних об'єднань?
- Дайте характеристику нейтралізації терористичної групи через «нездатність пережити зміну поколінь», «досягнення мети», «політичну трансформацію», «втрату підтримки», «зміну курсу».
- Які можливі негативні наслідки нейтралізації терористичної групи через «фізичне знищення лідера»?

Тема 6

Віктимологія: психологія «жертви» злочину

Віктимологія (viktima – жертва) є розділом кримінальної психології про людей, які стали жертвами внаслідок здійснення щодо них протиправних дій, що заподіяли їм значну шкоду.

Віктимологія вивчає особистість та поведінку потерпілого, що сприяли здійсненню щодо нього злочину, або поставили його у віктимогенно-небезпечні обставини.

Потерпілий — фізична особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду.

Права і обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого.

Службові особи МВС або інших органів зобов'язані вручити потерпілому письмову пам'ятку про їх процесуальні права та обов'язки.

Потерпілим також є особа, яка не є заявником, але якій кримінальним правопорушенням завдана шкода і у зв'язку з цим вона після початку кримінального провадження подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого.

Якщо внаслідок кримінального правопорушення настала смерть особи або особа перебуває у стані, який унеможливорює подання нею відповідної заяви, статус потерпілого поширюється на близьких родичів чи членів сім'ї такої особи. Потерпілим визнається одна особа з числа близьких родичів чи членів сім'ї, яка подала заяву про залучення її до провадження як потерпілого, а за відповідним клопотанням — потерпілими може бути визнано кілька осіб.

Статус потерпілого можуть отримати близькі родичі та члени сім'ї людини, яка померла внаслідок злочину або перебуває в критичному стані (пункт 1 частини першої статті 3 Кримінально-Процесуального Кодексу України): чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, рідний брат, рідна сестра, дід, баба, прадід, прабаба, внук, внучка, правнук, правнучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, а також особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки, у тому числі особи, які спільно проживають, але не

перебувають у шлюбі.

Представником потерпілого при провадженні у кримінальній справі може бути адвокат, законний представник, близький родич, або інша особа, допущена до участі у справі за постановою дізнавача, слідчого, судді чи за ухвалою суду.

Шкоду завдану кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням відшкодовує підозрюваний, обвинувачений.

Розвиток та структура віктимології

Віктимологія як науковий напрям формально з'явилась у 1917 р. після публікації німецького дослідника *Георга Клейнфеллера* про вплив потерпілого на поведінку злочинця.

Американський соціолог *Едвін Сазерленд* в 1924 р. у підручнику «Кримінологія» виокремив розділ про роль жертви у процесі криміналізації особистості.

В 1941 р. німецький дослідник *Ганс фон Хентіг* висунув ідею про існування залежностей між певними типами злочинців і типами жертв. Розуміння цих закономірностей, на його думку, дозволить передбачати злочини і прийняти більш належні міри проти їх скоєння.

У 1948 р. вийшла його книга «Протидія у взаємодії злочинця і жертви».

Фредерік Вертам в 1949 р. вперше вжив слово «віктимологія» у книзі «Шоу насильства».

Встановити відносини між злочинцем і його жертвою намагався в 1954 р. *Генрі Елленберг*.

Якщо проаналізувати життя стійких злочинців, то виявиться, що над ними у дитинстві часто знущалися, від них багато вимагали, експлуатували та ними не опікувалися.

У 1956 р. *Ганс Шульц* увів поняття злочину на підставі особистих відносин між злочинцем і його жертвою.

У 1958 р. німець *М. Е. Вольфганг* видав працю «Типи убивств», у якій класифікував ситуації трагічної взаємодії убивць з їх жертвами.

Увага дослідників скеровувалась на віктимологічні передумови корисливих та насильницьких злочинів – шахрайства, розбійних нападів, катування, згвалтування, при яких злочинець безпосередньо взаємодіє з жертвою.

Також об'єктами віктимологічного аналізу є безособові (деперсоналізовані) жертви – групи людей, фірми, підприємства, соціальні прошарки, суспільство загалом, держави, яких агресори

можуть перетворювати методами пропаганди на «законні» цілі для насилля, збройного нападу, знищення, підкорення.

В 1963 р. у Новій Зеландії ухвалено Закон про компенсацію жертвам злочинів. У США в штаті Каліфорнія з 1965 р. почали виплачувати компенсацію жертвам злочинів. З 1966 р. схожі закони прийнято в Японії, з 1967 р. – в Канаді, Швейцарії, Кубі.

У 1968 р. вийшов перший підручник з віктимології «Жертва та його злочинець» Стефана Шафера.

У 1971 р. внесок у віктимологію злочинів зґвалтувань зробив ізраїльський кримінолог Менахем Амір, опублікував монографію «Закономірності насильницьких зґвалтувань», зібравши найґрунтовніший на той час фактаж щодо жертв зґвалтувань. Висунув припущення про «психологічну нормальність» насильників.

У 1979 р. в німецькому місті Мюнстер засновано Всесвітнє товариство віктимологів (World Society of Victimology).

Об'єкт, методи віктимології. До об'єктів віктимологічного аналізу зараховують потерпілих від злочинів, жертв нещасних випадків, катастроф, стихійних лих, війни. Соціально-психологічні способи вирішення проблем жертв перелічених кримінальних і некримінальних випадків є схожими – надання статусу, відшкодування збитків, методів соціально-психологічної реабілітації.

Предметом вивчення віктимології виступає жертва злочину, умови, що сприяли здійсненню насильства над суб'єктом злочину, а також психологічні аспекти віктимності. До останніх ряд дослідників відносять: спеціальну віктимність або соціально-психологічні аспекти і загальну віктимність зв'язану з статтю, віком, соціальною роллю та соціальним статусом жертви.

У якості методів дослідження у віктимології застосовуються методи, що знайшли своє використання в кримінологічних, соціологічних і психологічних дослідженнях. До них, відносяться: методи опитування, бесіда, анкетування, аналіз продуктів діяльності, тестування тощо.

«Жертва» у кримінальній віктимології. Жертвою (потерпілою) у кримінальній віктимології є людина, яка потерпіла внаслідок кримінального насильства. Найважчими наслідками для жертви є загибель, каліцтво, поранення, фізичні та психологічні тортури, ув'язнення, знищення або крадіжка її майна.

Жертвою насильницького злочину є людина (група людей), котра внаслідок злочинних дій щодо неї з боку іншої людини або групи осіб втратила значущі для неї цінності – зазнала тілесних ушкоджень, моральної шкоди, емоційних страждань, матеріальних збитків,

суттєвих утисків прав. Ця втрата може стати результатом стороннього примусу або її власних необачних дій.

Емоційні наслідки для потерпілого (потерпілої) в цих обставинах проявляються у фізичних стражданнях, панічних, істеричних станах, переживаннях приниження гідності, сорому, образи, тривоги, посттравматичного синдрому, відчаю, депресії. Потерпілі переживають втрату контролю за життям (стан «дифузної я-ідентичності», Е.Еріксон), не знають що мають робити, відчують страх перед можливою помстою злочинця.

З кримінологічної точки зору жертвою особа не може стати внаслідок насилля над собою, своєї розгубленості або необачності.

Людина потрапляє в позицію «жертви» у випадку її взаємодії з соціумом – кримінальними діями проти неї людей або під впливом сил стихії. Коли вживається словосполучення «жертва злочину», то це дуже часто припускає саме аспект насильства, що далеко не завжди відповідає реально вчиненням діям.

Особа є «жертвою» не залежно від того, був встановлений правопорушник (арештований, переданий до суду, засуджений), а також незалежно від родинних відносин між правопорушником і жертвою. «Жертвою» у певних випадках можуть стати близькі родичі або утриманці безпосередньої жертви.

Інтераційна структура віктимності. Існує припущення, що у механізмі злочинів існують взаємозв'язки злочинця і жертви (потерпілого, потерпілої), поведінкові провокації потенційних жертв можуть заохотити, актуалізувати агресію злочинця. При цьому потенційна жертва може не усвідомлювати, що її поведінка підштовхує сторонніх до насильницьких проявів.

Віктимогенністю називають підвищену здатність людини через низку її психологічних, фізичних, поведінкових, статусно-рольових характеристик ставати за певних обставин жертвою злочину.

Виділяють індивідуальну, групову (професійну, зумовлену роботою інкасатора, таксиста, міліціонера та ін., видову) віктимогенність.

Видова віктимогенність характерна для певних груп населення, що виокремлюються за статевими, професійними, соціальними та іншими ознаками (наприклад, співробітники правоохоронних органів, фізично вразливі люди і т.п.) і проявляється у відносній схильності окремих таких людей, за певних обставин ставати жертвами конкретних видів злочинів (наприклад, шахрайства, пограбування тощо).

Теорії жертви злочинів

У тих чи інших теоріях розроблено аргументацію, якою намагаються пояснити віктимність індивіда.

Соціологічний погляд на ролі типових жертв запропонував Девід Кантер:

- *Жертва-предмет* – злочинець ставиться до жертви як до безособового об'єкта, який можна використовувати, обмежуючи або примушуючи для досягнення злочинної мети (наприклад, прикриваючись ним як щитом від пострілів).
- *Жертва-засіб* – злочинець ставиться до жертви з корисливим інтересом (шахрайством виманюючи гроші), або як до екрана, на котрий виплескує негативні емоції (ненависть, гнів, заподіює тортури, насилля: жертва може сприйматись як певний символ).
- *Жертва-особистість* – злочинець розуміє, що вчинити злочин він зможе лише у випадку, коли налагодить взаєморозуміння або близькі міжособистісні відносини з жертвою (наприклад, щоб здобути від неї секретну інформацію).

Необіхевіористське тлумачення віктимності

Біхевіористська трактовка віктимності акцентує увагу на *соціально-помітній поведінці* особи, яка з тих чи інших причин опиняється в позиції жертви, постраждалого. У рамках цього підходу є сенс враховувати певні *соціально-психологічні особливості поведінки* осіб, які зазнали того чи іншого насильства: *вбивства, сексуального насильства, катувань, шахрайства*.

Загалом тут виокремлюють: а) *провинну віктимогенність* – особа веде протиправний або аморальний спосіб життя, поводить зухвало, вороже, принижує інших, поводить необачно, легковажно; б) *невинну віктимогенність* – підвищений ризик спричинений виконанням професійних, службових, громадських обов'язків, або психофізіологічними особливостями індивіда.

Типологія жертв за Б. Мендельсоном:

- *Ідеальною/абсолютно невинною жертвою* (completely innocent victims) є сторона, яка не зробила нічого для того, щоб спровокувати ситуацію насилля.
- *Жертвою невігластва/з незначною провиною* (victims with minor guilt) є сторона, яка не розуміючи обставин, або через вплив непоборних

сил має мінімальну міру провини в наслідках власних збитків.

- Жертвою, що винна, як і правопорушник (voluntary victims) є особи, які доклали зусиль або свідомо нічого не робили, щоб уникнути драматичних наслідків: вчинили самогубство, прохають про евтаназію.
- Жертвою, провини якої є більш значною, ніж злочинця, є сторона, яка спровокувала правопорушника вчинити злочин проти себе, безрозсудна жертва.
- Винятково винною жертвою (victims who alone are guilty) стає злочинець, агресор внаслідок самооборони того, на кого він вчинив замах; або особа свідомо видає себе жертвою катастрофічної ситуації (якої насправді не було, а була її інсценізація), переслідуючи власну або чийось зацікавленість завдає собі шкоду, наприклад претендуючи на отримання страховки або з метою отримати алібі.
- Уявною (фентезійною) жертвою (the imaginary victims) є особа з психічними захворюваннями (параноїдальними, шизофренічними), котра стверджує, що постраждала від насилля, якого насправді не було).

Концепція *віктимогенності необачної жертви* («Victim Precipitation Theory»: Г. Хентіг, Б. Мендельсон, С. Шафер, Б. Вольфганг, М. Амір) наголошує, що соціально-особистісні характеристики особи (вік, стать, гендерна ідентичність, сексуальна орієнтація, фізичні дані, зовнішність, невербальні прояви тощо) підвищують рівень її віктимної уразливості. Злочинець на ґрунті расової, гендерної, національної нетерпимості чи ненависті може сконцентрувати увагу на потенційній жертві, виділивши її з поміж інших людей, оскільки вона володіє певними віктимними ознаками злочинця (наприклад, злочинець знаходить жертву з огляду на почуття заздрощів, або через її політичні погляди).

Схожу класифікацію запропонував Курт Бартол, на думку якого, аналізуючи агресію нападника (потенційного злочинця) слід враховувати декілька видів типової поведінки з боку жертви злочину:

- Віктимно-запобігаюча поведінка — це поведінка потенційно потерпілого, спрямована на запобігання загостренню конфлікту, попередження або зупинення злочину, затримання злочинця. Жертва лише у силу обставин має певні формальні зв'язки з потенційним кривдником. Агресія зумовлена особистісними якостями кривдника.
- Віктимно-нейтральна поведінка жертви злочину — поведінка потенційно потерпілого, що не сприяє вчиненню злочину, але і не перешкоджає цьому (байдужа поведінка).

- *Віктимно-провокуюча поведінка жертви злочину* — це така поведінка потенційно потерпілого, що створює реальну можливість, або сприяє формуванню та реалізації злочинних намірів агресора, насильника. Майбутня жертва власною активністю сприяє появі у потенційного кривдника злочинного наміру – гніву, озлоблення, ненависті, заздрощів та інших емоцій, які штовхають вчинити вбивство, травмувати, зґвалтувати, покалічити, пограбувати.

Систематичні приниження, публічна зневага, демонстрація сексуальної доступності, легковажність, аморальні вчинки можуть викликати відповідні емоції та реактивні дії кривдника стосовно провокуючої жертви. Потенційна жертва проявляє ініціативу, своїми діями безпосередньо привертає до себе увагу, викликає на себе агресію.

У рамках *теорії віктимного способу життя* (Lifestyle Theory) робиться акцент на тому, що індивід може зазнати агресії на підставі обраного способу життя (W. Doerner, S. Lab та ін.): спосіб життя робить вірогідним скоєння насилля, впливає на коло осіб, з яким контактує та комунікує людина; у просторі та часі зберігається нерівномірний розподіл кримінальної віктимізації, через що є місця та періоди часу підвищеного ризику. Крім того слід брати до уваги спосіб життя осіб, які обертаються в дифузному злочинному середовищі з певними «злочинними правилами», які санкціонують насилля, зокрема, щодо порушників-злочинців.

Особи, що узалежнилися від азартних ігор, спиртних напоїв, наркотиків, або відкрито носять коштовні прикраси можуть стати жертвою шахраїв.

Теорія криміногенного середовища (Deviant Place Theory) наголошує, що середовище є значущим чинником того, що індивід стане жертвою злочину. Людина з більшою вірогідністю стане жертвою злочину, якщо опиниться у занедбаному, криміногенному районі міста.

Людина, що перебуває сама у темному, небезпечному місці наражає себе на потенційний напад, ніж перебуваючи в освітленому та наповненому людьми. Чим частіше людина потрапляє у небезпечні райони міста, тим вищим є ризик для неї стати жертвою.

У США було проведено дослідження (Портленд, штат Орегон, 2010; Балтимор, штат Меріленд, 2012) Джеффрі Донованом, в ході яких з'ясовано, що наявність дерев у певному районі міста, зменшує рівень віктимізації мешканців і насильницьких злочинів (потенційні злочинці розуміють, що у цьому районі громада піклується про порядок, а тому ризики виявлення злочинця збільшуються). Бідні і занедбані райони міста також з більшою вірогідністю притягують до себе небезпечних злочинців, а для їх мешканців рівень віктимної уразливості зростає.

Головними постулатами *теорії рутинної життєдіяльності* (Routine Activities Theory) полягають у тому, що люди стають жертвами убивств, пограбувань чи крадіжок майна через стереотипний їх спосіб життя. Низка обставин робить сприятливим планування злочинцями замаху на жертву:

- злочинці мають можливість спостерігати за місцепроживанням жертви, маршрут її щоденного пересування, за її нерухомим та рухомим майном;
- правоохоронні органи працюють здебільшого незадовільно або посередньо, патрулювання вулиць і мікрорайонів епізодичне, камери відеонагляду є хіба що на вулицях з великими машинопотоками;
- двері у під'їздах будинків часто не мають замків, співмешканці здебільшого не знають одне одного, не комунікують між собою і не мають часу слідкувати, хто із посторонніх людей приходить;
- часто злочини скоюють злочинці, які проживають у певному мікрорайоні, а тому добре знають специфіку функціонування на цій території, графік об'їзду поліцією вулиць і т.п.

Усі ці обставини створюють сприятливі передумови для підготовки і вчинення злочинцями крадіжок, пограбувань, знищення майна, згвалтування, убивств та інших злочинів.

Психоаналітичне тлумачення «жертви» злочинів

У психоаналітичній теорії увагу скеровують на пошуки в дитинстві особи психотравмуючих ситуацій, завдяки яким з'явилися та закріпилися у неї віктимні установки (схильності). Ненсі Мак-Вільямс віднесла до віктимних проявів – *депресію, мазохізм, низьку самооцінку* (комплекс меншовартості) у непатологічному вимірі. Депресія проявляється в негативному світосприйнятті, зниженому тонусі, самозвинуваченнях, ангедонії (нездатність радіти звичайним задоволенням). Агресія у депресивних осіб спрямована на себе, у конфліктних питаннях діють на шкоду власним інтересам, за ради збереження стосунків. Мазохізм є схожим самодеструктивним симптомом, такі особи схильні до самопошкоджень, суїциду, нещасних випадків, больових випробувань з метою отримати певне благо.

Психоаналіз намагається пояснити природу *індивідуальної віктимогенності*, що може бути наслідком психічних акцентуацій або розладів людини:

- *Віктимогенність депресивної особистості* – ризики для особи виникають з її низької самооцінки і хибної установки «давати іншим

більше, ніж собі». Ці характеристики вміло експлуатують оточуючі, використовуючи надмірну скромність, сором'язливість, конформізм, пасивність, невимогливість особи. Через це врешті такі люди потрапляють в складні життєві ситуації.

- *Віктимогенність істеричної особистості* – скоєння насилля щодо особи переважно стається у момент істеричного нападу (театрально-демонстративних емоційних реакцій з плачем, криками, реготом, судомами, потьмаренням свідомості). Стратегія поведінки таких осіб проявляється у безвідповідальності, маніпулятивності, брехливості, необов'язковості. Істеричні особистості заперечують свою провину, перекладають її на інших. За це наражаються на помсту і стають жертвами реактивної агресії.
- *Віктимогенність обсесивної особистості* – особа має стійкі нав'язливі спогади, маячні думки, страхи або потяги підвищується з причини її підозрілості, категоричності, нетерпимості, догматичності, агресивності, авторитарності, ворожості до усіх або окремих категорій людей. Хоч такі люди усвідомлюють наявність у них подібних нав'язливих ідей, але позбутись їх не здатні. Їх категоричність і нетерпимість нерідко налаштовує інших людей щодо них вороже.
- *Віктимогенність шизоїдної особистості* – можливість зазнати агресії зростає в міру прогресу шизоїдних акцентуацій характеру особи до клінічних форм шизофренії. Через порушення цілісності особистості, її деперсоналізації, прояву химерності висновків, їх підпорядкування маячним ідеям переслідування або надцінним ідеям у таких осіб виникають проблеми з соціальною адаптацією, конфлікти з оточуючими. Схильність до необґрунтованого абстрагування, егоїзму, нехтування інтересами оточуючих зрештою можуть зробити таких осіб мішенню для насильства.

Інтерактивно-рольове розуміння «жертви» злочинів

Психо-соціальну модель взаємодії учасників злочинної події запропонував *Стівен Карпман* (драматичний трикутник – «Karpman drama triangle», 1968), до якої залучені:

- *Роль переслідувача* – чільною емоцією є «праведне обурення». Він авторитарно контролює жертву, принижує або тероризує її.

Його гасло – «ти винен (-на) і отримаєш покарання!».

- *Роль жертви* – з першого погляду, знаходиться під тиском іншої людини або ситуації. Більш глибокий погляд виявляє, що особа-

«жертва» уникає відповідальності за те, що з нею відбувається, тому що вважає, що від неї нічого не залежить.

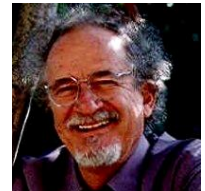
У жертви чільною емоцією є паніка, метушня, образа на ситуацію або іншу людину. Її гасло – «я нещасна!». Жертва не залишає переслідувача або, якщо її не переслідують — вибере когось іншого на роль переслідувача. Жертва може задовольнити свою потребу в залежності, коли про неї починає піклуватися рятівник.

Роль рятівника – чільною емоцією є співчуття, або почуття обов'язку, відповідальності. Він мимоволі або цілеспрямовано втручається у конфліктну ситуацію, прагне допомогти жертві. Водночас переймається не скільки турботою про інших, як власним бажанням самоствердження, відчуття власної значущості.

Його допомога в порятунку має також негативні наслідки: цим він тримає жертву залежною, не дозволяє їй стати вільною. Роль рятівника є фіктивною, бо справжнім мотивом є втеча від власних (екзистенційних) проблем, і цей мотив замаскований під турботу про допомогу жертві.

Перебуваючи в «драматичному трикутнику», особа вибирає для себе певну роль (і відповідні емоції та почуття), відповідно до особистої чи сімейної траєкторії, або до того стану «я», який є актуальним у цей момент.

Як зазначав Клод Штайнер (1935-2017): «жертва» насправді виявляється не такою й безпорадною, як себе подає або уявляє; «рятівник» насправді не лише допомагає; «переслідувач» часто не має обґрунтованих претензій.

Серед дослідників не зникає припущення про існування універсального типу жертви – окремого типу людей, з явно вираженими особистісно-психологічними або фізичними характеристиками, які визначають їх високу потенційну уразливість стосовно тих-чи-інших видів злочинів. У цьому контексті доречно ще раз нагадати про наявність так званого **комплексу жертви** (віктимогенний комплекс).

Виходом з цього патологічного «драматичного трикутника Карпмана» є альтернативна модель: «творця», «випробовувача», «тренера». «Жертві» рекомендується взяти на себе альтернативну роль «творця» (сублімація), сприймати «переслідувача» як суперника, а замість «рятівника» мати справу з тренером.

Жертву заохочують бути «творцем», орієнтуватись на результат, а не на проблеми, брати відповідальність на себе, не уникати життєвих викликів, робити малі кроки до обраної мети.

Також жертву заохочують сприймати переслідувача як «суперника»,

яка змушує з'ясувати свої потреби, зосередитись на навчанні та зростанні.

Рятувальник має стати «тренером» (а не опікуном), його функція – сприяти людині робити усвідомлений вибір і своїми силами розв'язувати власні проблеми, виявляти можливості для позитивних дій.

Жертви домашнього насильства

Домашнім насильством є фізичний, сексуальний, психологічний або економічний тиск, що вчиняється на особу в межах місця проживання, з боку людини, що перебуває з нею у подружніх, родинних стосунках, або між особами, які спільно проживають однією сім'єю, але не перебувають у родинних відносинах, а також погрози вчинення таких діянь.

Домашнє насильство з 2017 р. є кримінальним правопорушенням (стаття 1261 КК), може набирати форми: умисного вбивства (ст. 155 КК), погрози вбивством (ст. 129 КК); мордування, тілесного ушкодження різного ступеня тяжкості (ст. 299 КК); злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (ст.ст. 152-156 КК).

Домашнє насильство позначається на якості життя, здатності до повноцінного розвитку. Такі форми насильства охоплюють:

- Психологічне й емоційне насильство, що проявляється у відсутності любові та прихильності, словесних нападках і погрозах, глузуванні та приниженні, забороні мати друзів, спілкуватися з людьми, використовувати свій час, користуватися свободою пересування, відвідувати бажані місця.
- Нехтування потреб, перевантаження виявляється у недоїданні, недосипанні, неможливості отримати медичну допомогу або задовольнити інші фізичні потреби.
- Фізичне насильство або жорстоке поводження має наслідок завдання жертві фізичних травм, поранень, заподіяння лікарських експериментів, або вбивства.
- Сексуальне насильство у формі небажаних дотиків, примусового сексуального зв'язку (згвалтування, нетрадиційного сексу), примушення роздягатися, стояти голим перед людьми, спостерігати сексуальні стосунки інших осіб, погодитись до стерилізації або вчинення абортів.
- Фінансові зловживання або експлуатація має наслідком оплачувати виконану роботу, унеможливлення доступу до власних грошей і майна, привласнення фінансових ресурсів жертви.

Це може бути також вилучення або знищення засобів пересування людини (наприклад, інвалідних візків, скутерів, ходунків).

Жінки частіше стають жертвами домашнього насильства – вбивств, зґвалтувань, тілесних ушкоджень. Жертвами домашнього насильства можуть стати жінки із заниженою самооцінкою, депресивні, пасивні, гіпервідповідальні, схильні до невпорядкованого кохання, які потрапили до «безвихідної ситуації», фізично та фізіологічно слабкі, залежні або пасивні з піддатливою поведінкою, які вважають, що сексуальні відносини можуть стабілізувати стосунки із кривдником, або вважають, що ніхто не може їм допомогти в ситуації.

Анатомічно-фізіологічні особливості жінок потенційно впливають на звички, інтереси, мотивації дій, обмеженість під час вибору поведінки, пристосування до навколишнього середовища, уразливість у конфліктах під час непередбачуваного насильства та нападу. Жінки, які зазнали насильства, в т.ч. і домашнього насильства, характеризуються такими рисами, як:

У віктимній поведінці жінок-жертв домашнього насильства може проявлятися «синдром побитої жінки» (психологічний розлад, який виникає у жінок в результаті домашнього насильства) та «синдром засвоєної безпорадності» (стан при якому жертва, маючи таку можливість, не пробує покращити свою ситуацію). Симптомами «синдрому побитої жінки» є:

- фізіологічні порушення в роботі організму – безсоння, втрата ваги;
- соматизація негативних емоцій – екземи, мігрені, спазми;
- психологічні симптоми – абулія, депресія, зниження самооцінки, почуття провини, безпомічність, страх.

Психологічний стан жінок-жертв домашнього насильства може характеризуватися емоційним обуренням або відчаєм, порушеннями сну, тривожністю, хронічним пригніченим станом, схильністю до усамітнення через невміння або небажання налагоджувати стосунки з іншими людьми, спробами чи погрозами самогубства, низькою самооцінкою, зловживанням наркотиками та алкоголем тощо.

Цей психічний стан в науковому вжитку описаний як «Стокгольмський синдром» (Stockholm syndrome) – не цілком усвідомленої захисної реакції жертви, що проявляється в емпатії до кривдника.

У процесі захоплення, викрадення або застосування насильства, деякі жертви співчують насильникам, виправдовують їх незаконні вчинки, солідаризують себе з ними та їхніми ідеями.

Стокгольмський синдром є аномальною реакцією приблизно 27% жертв, але не визнається розладом, а тому не занесений до міжнародної системи класифікації психіатричних захворювань.

Труднощами роботи із жінками-жертвами домашнього насильства є те, що свідомо чи несвідомо вони чинять протидію розслідуванню, замовчують факти про насильницькі вчинки стосовно них, відкладають звернення до поліції, не довіряють психологічній допомозі, замовчують про погіршення стану свого здоров'я.

Потерпілими від домашнього насильства є не лише жінки, але й батьки похилого віку, або фізично чи психічно хворі члени родини (особи з інвалідністю) через їх безпорадність, фізичну слабкість, їх життя перетворюється в ув'язнення й катування в помешканнях.

Запитання для самоперевірки

- Що таке «провокаційна поведінка жертви злочину» в динамічній концепції німецького кримінолога Ханса Фон Гентіга.
- Розкрийте особливості особистісної віктимності – депресивної, істеричної, obsesivної (з нав'язливістями), шизоїдної особистості.
- Розкрийте особливості рольової віктимності – гендерної, вікової, професійної, групової віктимності.
- Розкрийте роль «психотравми» та «набутої депресії» у психоаналітичній (фрейдистській) теорії жертви (віктимності).
- Опишіть особливості «активної форми провокування» та «пасивної форми провокування» у біхевіористській теорії жертви (віктимності).
- Хто відповідно до чинного законодавства може отримати «статус потерпілого».
- Назвіть які «права» відповідно до чинного законодавства має «потерпілий» (жертва злочину)?
- Опишіть так званий синдром «засвоєної безпорадності» у жертв домашнього насильства.

Частина 2

ЛЮДИНА ТА ЇЇ БУТТЯ В ПОЛІТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Тема 7

Політична психологія в системі наук

Ми позбавляємо себе відпочинку, щоб мати дозвілля, і війну ведемо, щоб жити у мирі.

Арістотель (384–322 рр. до н.е.). «Нікомахова етика».

Становлення політичної психології

Політична психологія – міждисциплінарна галузь знань, яка виникла у 1960-х роках для дослідження суб'єктивно-психологічних причин політичних явищ і процесів. Драматичні наслідки двох Світових війн ХХ століття, а також «холодна війна» між США та СРСР визначили необхідність більш систематично вивчати психологічні чинники політичного життя окремих країн та міжнародних відносин.

Появі політичної психології як окремого напрямку досліджень передували численні теоретичні праці відомих психологів, філософів, соціологів, культурологів, зокрема таких: Вільям Джеймс, Зігмунд Фрейд, Альфред Адлер, Карен Хорні, Карл-Густав Юнг, Джордж Мід, Йоган Гейзінга, Еріх Фромм, Ерік Еріксон, Клод-Леві Стросс, Сіріл Паркінсон та інших.

Слід зважити на те, що у повоєнний час (1950-60-ті роки) спостерігалась тенденція до появи нових галузей досліджень. Зокрема, окремими науковими дисциплінами стають теорія держави і права, теорія міжнародних відносин, політологія. Наприкінці 1960-х років на перетині соціальної психології, психіатрії, політології, теорії міжнародних відносин виокремлюється політична психологія.

Новий напрям наукових досліджень оформився внаслідок психологізації політології та політизації психології, що визначило міждисциплінарний статус політичної психології. В університетах

США ця тенденція проявилась у запровадженні програм поглибленого вивчення психології під час підготовки політологів.

У 1968 році в США було створено перші наукові центри політичної психології: відділення політичної психології при Американській асоціації політичних наук; а також відділення політичної психології при Американській психіатричній асоціації для дослідження проблем міжнародної політики.

Від початку становлення політична психологія досліджує політичні процеси та явища за допомогою методів і теоретичних підходів психології; вивчати людину не лише як самодостатнього індивіда (фрейдизм, гуманістична психологія) та учасника соціальних груп (біхевіоризм, гештальтпсихологія, неофрейдизм), а як носія політичного досвіду, світогляду, домагань.

Помітною тенденцією американської політичної науки початку 1970-х років було зростання ролі психологічних інтерпретацій явищ внутрішньої та зовнішньої політики. Значення психології стосовно політичних наук дослідники визначали подібно до того, як органічна хімія закладає підвалини біології.

У січні 1978 року виникло Міжнародне товариство політичної психології – *International Society of Political Psychology* (ISPP), яке об'єднує психологів, політологів, психіатрів, істориків, соціологів, економістів, антропологів, журналістів, урядовців. Першим Президентом ISPP стала Джейн Кнутсон, професор Університету Каліфорнії (Лос-Анджелес).

Інтернет-адреса ISPP: <https://ispp.org/about/offices/>

Цією міжнародною науковою інституцією видається науковий журнал «Political Psychology» (виходить 6 разів на рік). Упорядники: професори Стенлі Фельдман (Stanley Feldman), Леоні Хадді (Leonie Huddy), Говард Левіне (Howard Lavine), Чарльз Табе (Charles Taber).

Вагомий теоретичний внесок у розвиток політичної психології внесли:

Гарольд Лассвелл (1902-1978) – визначний американський теоретик комунікації, представник біхевіористської теорії. Очолював Американську академію політології. Досліджував методи політичної пропаганди. Книги: Методи пропаганди у Світовій війні (1927), Світова політика і ненадійність особистості (1935), Гарнізонна держава (1941).

Жак Лакан (1901-1981) - французький психіатр, психолог. Досліджував вплив стереотипів, уяви, культури, мови на соціальну поведінку людей. Книги: Агресивність в психоаналізі (1948), Невротичні індивідуальні фантазії (1953).

Джозеф Кемпбелл (1904 – 1987) – американський психіатр, політичний психолог ірландського походження. Досліджував психологію міфологічної свідомості. Книги: Герой с тисячею обличч (1949), Міфи, в яких нам жити (1972), Сила міфу (1988).

Вамік Волькан (1932 р.н.) – американський професор психіатрії турецького походження. Стажувався в Е. Еріксона. Був Президентом Міжнародного товариства політичної психології. Брав участь у веденні неофіційних переговорів з ворогуючими сторонами в гарячих точках. Книги: Депресивні держави і їх лікування (1985), Психодинаміка міжнародних відносин: неофіційна дипломатія в дії (1991), Вбивство в ім'я ідентичності: вивчення кривавих конфліктів (2006).

Ашіш Нанді (1937 р.н.) – індійський психіатр, політичний психолог, директор Центру вивчення розвитку суспільства (Делі). Досліджував взаємовплив колоніальної політики метрополій і поневолених народів. Книги: Варварський Інший: ідеологія Західного расизму (1993), Інтимний ворог: втрата і оновлення себе під колоніалізмом (1988).

Славој Жижек (1949-...) - словенський психолог, культуролог, політолог. Професор Інституту соціальних наук, президент товариства теоретичного психоаналізу. Досліджує вплив ідеологій та масової культури на людську свідомість. Книги: Піднесений об'єкт ідеології, Вступ до Жака Лакана крізь популярну культуру.

Актуальними для політичної психології за кордоном залишаються такі проблеми:

- психологічні механізми закріплення політичних поглядів (механізми політичної соціалізації);
- вплив політичних поглядів людей на їх політичну поведінку (зв'язок політичної свідомості з політичною поведінкою);
- психологічні механізми ухвалення політиками політичних рішень;
- формування особистості політичного діяча (психологічні рушії політичного лідерства);
- залежність політичних явищ від явищ культури.

Політична психологія в Україні. На теренах СРСР з 1930-х років психологія перебувала під жорстким контролем комуністичної влади. Сфера психологічних досліджень в СРСР чітко регламентувалась комуністичною ідеологією і не виходила за межі *психології праці та виховання*. У закритому режимі вивчалися проблеми *кримінальної психології, психології політичної пропаганди*.

Після проголошення державної незалежності України поступово відроджується інтерес до політичної психології. У 1994 році в Інституті психології ім. Г.С. Костюка АПНУ утворився науково-практичний

центр політичної психології, на базі якого 26 січня 1994 року було створено *Інститут соціальної та політичної психології АПН України* (ІСПП). Директор ІСПП — *Слюсаревський М. М.*, член-кореспондент АПН України.

В ІСПП працює спеціалізована рада з захисту кандидатських дисертацій. Щорічно проводиться набір до докторантури та аспірантури за спеціальностями 19.00.05 — соціальна психологія, 19.00.01 — загальна психологія, історія психології. Адреса Інституту соціальної та політичної психології АПН України: м. Київ, вул. Андріївська, 15. E-mail: ispp@skif.com.ua

5 квітня 1996 року в Україні зареєстровано *Асоціацію політичних психологів України* (АППУ), що об'єднує фахівців із більшості областей нашої держави. АППУ від липня 2002 року є колективним членом *Міжнародного товариства політичних психологів* (ISPP).

Взаємозв'язок політичної психології з іншими дисциплінами. Політична психологія є міждисциплінарним напрямом наукових досліджень. Вона пов'язана з психологією, політологією, культурологією, соціологією, етнологією, конфліктологією, політичною історією, теорією держави і права, теорією міжнародних відносин, філософією, логікою, лінгвістикою, демографією, політичною географією, теорією державного управління та іншими науками про діяльність людей у суспільстві у системі владних стосунків.

Функції політичної психології. Політична психологія як галузь знань аналізує широке коло теоретичних та прикладних проблем, чим зумовлені її наукові функції:

- *Описова функція* — дає відповідь на питання: «Як є?», «Як було?»
- *Пояснювальна функція* — дає відповідь на питання: «Чому так сталося?», «Для чого?», «Чому саме так, а не інакше?», «Хто винен?»
- *Конструктивна функція* — дає відповідь на питання: «Які найприйнятніші цілі соціальних змін?»
- *Аналітична функція* — дає відповідь на питання: «Якою є розстановка політичних сил?», «Які є їхні можливості?», «Які соціально-організаційні, психоінформаційні засоби в розпорядженні політичних конкурентів?», «Які альтернативні шляхи здійснення соціальних трансформацій?», «Яким є поетапний план для досягнення бажаного?», «Які рішення слід приймати, в якій послідовності й коли саме?»
- *Інструментальна функція* — дає відповідь на питання: «Що слід зробити, щоб досягти певної мети (уникнути чогось)?», «Якими інформаційними та соціально-організаційними засобами (кадровий

потенціал, соціально-організаційні ресурси та механізми) необхідно скористатися на кожному етапі під час реалізації плану дій?»

- *Прогностична функція* – дає відповідь на питання: «Як буде?», «Чого слід очікувати, чого остерігатися?»

Об'єкт та предмет політичної психології

Дослідники, які працюють в напрямках політичної психології, зосереджують свою увагу на актуальних для багатьох спільнот проблемах, зокрема вивчають такі явища:

- *Особистість у політиці* (психологічні портрети політиків).
- *Психологія влади* (політичне лідерство; прийняття владних рішень політичні технології; зловживання владою, корупція).
- *Психологія політичних гравців* (політичні групи, рухи, партії, бізнес групи, лобістські об'єднання).
- *Психологічні аспекти політичної комунікації* (політичний менеджмент; політичні ідеології; політичні маніпуляції).
- *Соціально-психологічний взаємовплив вплив влади та бізнесу* (ухвалення законодавчих актів, їх виконання або саботування).
- *Психологічні передумови громадянської непокори* (абсентеїзм; субкультури невдоволення; антиурядові акції).
- *Психологічні аспекти агресивності та насильства у сфері політики* (дискримінація соціальних груп; тероризм; міжетнічні конфлікти; політичні конфлікти, радикалізм, війна).
- *Психологічні аспекти врегулювання політичних конфліктів* (силові методи врегулювання; переговори).

Названі явища складають *об'єкт* політичної психології.

Предмет політичної психології уточнюється в межах окремих психологічних напрямів – біхевіоризму, психоаналізу, аналітичної психології, когнітивної психології, символічного інтеракціонізму.

- **Біхевіоризм:** вивчаються особливості політичної поведінки соціальних груп, партій, організацій, політичних діячів. Досліджується, які саме *стимули* (інформаційні, економічні, правові, іміджеві тощо) зумовлюють ту чи іншу поведінку (*реакцію*) окремої людини, соціальної групи. Метою досліджень є розробка методів впливу на громадян з тим, щоб добитися від них певної прогнозованої поведінки (лояльності до влади, підтримки на виборах, політичної активності під час публічних акцій, пасивної позиції під час зниження рівня соціального забезпечення, антипатії і недовіри до політичних конкурентів тощо). Групи громадян тут

розглядаються як об'єкт впливу, маніпуляцій. Вивчається політична поведінка студентської молоді, пенсіонерів, біженців, жителів міст та провінцій, безробітних громадян, кримінальних груп, корумпованих посадовців, представників середнього класу, національних меншин, членів центристських та радикальних політичних партій, військовозобов'язаних, держслужбовців тощо.

Застосовують методи анкетування, експерименту. Науковці-розробники: Б. Скінер, Е. Толмен.

- **Психоаналіз:** предмет політичної психології визначається через категорію *несвідомого* (психологічних комплексів, мотивів, установок, звичок, схильностей, очікувань, уподобань тощо). Досліджуються глибинні психологічні передумови вчинків політичних суб'єктів (зокрема осіб, що займають вагомі соціальні позиції) з тим, щоби передбачити їхні схильності під час ухвалення рішень. Враховується, як суб'єкт реагує на *ситуації вибору*, в яких він не володіє повнотою знань та відомостей: чи вдається до втечі, вагається, вдається до суспільно небезпечних кроків, чи інтуїтивно знаходить вірний вихід.

Застосовують біографічний метод дослідження для створення психологічного портрета відомих політичних діячів. Науковці-розробники: З. Фрейд, А. Адлер.

- **Аналітична психологія:** досліджуються впливи типових колективних уявлень й фантазій (міфології, фольклору, світогляду, ідеології, цінностей) на сприйняття та соціальну активність та соціальних та етнічних спільнот (етнографічної групи, вестви, етносу, партії, нації).

Застосовують методи дослідження результатів життєдіяльності (фольклору, літератури, мистецтва, звичаїв та обрядів, релігії). Науковці-розробники: К.-Г. Юнг, Дж. Кемпбелл. Похідні соціальні теорії: етнопсихологія, психологія міфу.

- **Когнітивна психологія:** вивчаються механізми впливу когнітивних процесів на процес ухвалення політичних рішень. У рамках когнітивного підходу звертають увагу на наступне: чи громадяни помічають (не помічають) ті чи інші дії влади; чи спроможні виборці за наявного рівня їхньої освіченості свідомо розібратися в політичних програмах; чи розуміють громадяни, яких дій від них очікують політики; чи здатні політичні суб'єкти за наявної поінформованості передбачати наслідки прийняття того чи іншого рішення; чи пам'ятають виборці про політичні та соціально-економічні обіцянки, які їм пропонували політичні гравці, коли йшли до влади та ін.?

- **Символічний інтеракціонізм:** досліджуються психологічні особливості розподілу ролей між політичними гравцями у середині держав за тих чи інших політичних устроїв (громадяни–влада;

влада–бізнес; бізнес–кримінальні структури; партійний лідер–члени партії; партійне керівництво–спонсори; партія–виборці) та на міжнародній арені (наддержави–держави союзники; наддержави–держави аутсайдер; наддержави–наддержави конкуренти).

Суспільство інтерпретується як арена людських взаємостосунків (інтерацій). Людські взаємини здійснюються завдяки символам (жести, мовлення), а люди розподіляють між собою соціально-політичні ролі, статуси, організовують свої стосунки у певних ситуаціях, сценаріях. Науковці-розробники: Дж. Мід, Ч. Кулі.

- **Структуралізм:** пов'язує соціально-правовий статус особи з її ідентичністю (матеріальні та інтелектуально-психологічні ресурси, знання, інтелект, широта мислення, рівень домагань, самооцінка, цілеспрямованість людини; поведінкова залежність від «неписаних правил» – звичок, стереотипів, звичаїв, прихованих соціальних зв'язків).

Спостережні соціальні явища є «вершиною айсберга» тих невидимих зв'язків, що існують в людській пам'яті, уяві, мовленні, а також тих зобов'язуючих чинників, які пов'язують людей у неформальні групи. Науковці-розробники: К.-Л. Стросс, Ж. Лакан, Й. Гейзінга.

- **Гуманістична психологія:** дослідження політичного популізму, політичних ідеологій, доктрин, програм та державної політики на предмет маніпулювання гуманістичними цінностями. В даному випадку звертають увагу на те, якою мірою політичні гравці у пропаганді спекулюють важливими для громадян цінностями та обіцянками, такими як: «свобода», «захист гідності», «реалізація потенціалу кожної людини», «справедливість», «національна ідея».

Науковці-розробники: А. Маслоу, К. Роджерс.

Методологічні підходи політичної психології

Для аналізу соціально-політичних явищ наукою напрацьовано низку методологічних підходів (напрямів, принципів), завдяки яким суспільство розглядають через призму певних ознак, критеріїв. Вони дають змогу більш образно пояснити складні процеси політичного життя. Водночас слід мати на увазі, що спрощення не завжди йдуть на користь поглибленому пізнанню людини та суспільства.

Організмичний напрям (органіцизм) розглядає суспільство за аналогією з життєдіяльністю біологічних організмів. Суспільство поглинає ресурси, захищається, хворіє, може мати вади, може врешті-решт померти.

Громадяни та групи існують подібно до органів єдиного живого організму, вони не можуть бути відокремленими, бо їх

життєдіяльність цілковито залежить від належності до цілого суспільства. Їх соціально-правовий статус визначається роллю, яку вони виконують у соціальному організмі: виконують фізичну працю, здобувають ресурси, забезпечують захист, аналізують інформацію, приймають рішення тощо. У перехідні етапи суспільного розвитку суспільний організм не здатний самотійно перелаштувати себе до нових обставин. Для збалансування суспільного організму в нових реаліях необхідні наукові і технологічні важелі. Науковці-розробники: О. Конт, А. Шеффле, А. Еспінас.

Соціал-дарвінізм головний акцент робить на соціальних змінах, завдяки яким сильніші й більш пристосовані соціальні суб'єкти (особи, групи, верстви, нації, держави) отримують у соціальному змаганні більші соціально-правові можливості, вагоміші позиції.

Науковці-розробники: Г. Спенсер, К. Маркс. Похідні соціальні теорії: теорія лідерства, конфліктологія.

Функціоналізм порівнює суспільство з велетенською мануфактурою, акцентує на тому, що воно є складною системою взаємозалежних елементів, які виконують певні функції. Кожна людина, кожна частина спільноти мають виконувати відведену їй функцію. Стабільність є головним станом суспільства. Зміни вважаються тимчасовим переструктуруванням суспільної системи під впливом нових умов. Щоб забезпечити сталий стан суспільна система має функціонально забезпечити реалізацію таких завдань:

- формувати мету і досягати її (органи влади та силові структури);
- забезпечувати соціально-правовий нагляд, контроль (податкові та правоохоронні органи, органи судоустрою);
- адаптувати суспільство до мінливих умов (економічні суб'єкти, наукові інституції);
- здійснювати інтеграцію суспільства (культура, релігія, правові інститути);
- відтворювати систему (мораль, виховання, освіта).

Науковці-розробники: Е. Дюркгейм, М. Вебер.

Расово-антропологічний напрям акцентує увагу на зв'язку правового та соціального становища людей з їх расовим, національним походженням, а також антропологічними особливостями особи.

Представники генетично «вищих» рас, націй складають еліту і мають вищий соціальний статус. Також беруться до уваги антропологічні характеристики людей та суспільства, такі як: стать, вік, фізичні характеристики тілобудови, стан здоров'я людини, демографічна ситуація тощо. Науковці-розробники: Ж. де Гобіно, В. Парето. Похідні соціальні теорії: елітаризм, націоналізм, расизм.

Психологізм акцентує увагу на суб'єктивних мотиваціях активності людей. Соціально-правові явища зумовлені успадкованими психологічними чинниками – інстинктами, потребами, бажаннями, страхами, фобіями. Суспільство силовими та культурними засобами придушує людські потреби і контролює їх.

Соціально-правовий статус членів спільноти відбиває структуру людської психіки: Супер-его – керівництво; Его – еліта; Ід – народ.

Методи дослідження в політичній психології

Методи дослідження поділяють на: а) загальнонаукові; б) аналітичні; в) конкретно-емпіричні. Основними методами дослідження є: спостереження, вивчення продуктів життєдіяльності, анкетування, інтерв'ювання, контент-аналіз, івент-аналіз, складання когнітивних карт, ігрове моделювання.

- **Метод спостереження** передбачає наявність суб'єкта (той, хто спостерігає), об'єкта (те, за чим ведеться спостереження), засобів спостереження. При цьому спостереження може бути:
 - безпосереднє: дослідник особисто є дієвим учасником політичних явищ та подій (мітингів, сутичок, переговорів);
 - включене: дослідник є очевидцем політичних подій (свідок, експерт, перекладач);
 - дистанційне: дослідник вивчає політичні явища та події за допомогою технічних засобів (аудіо-, відеоапаратура, телебачення, радіо, інтернет).
- **Метод анкетування, інтерв'ювання та тестування** – різновид «дистанційного спостереження». Дослідник отримує інформацію за допомогою спілкування з очевидцями політичних подій або шляхом аналізу анкет чи тестів.
- **Метод дослідження продуктів життєдіяльності** – вивчають різноманітні матеріальні та інтелектуальні твори, які були створені людьми внаслідок тих чи інших політичних подій.
 - Вивчення документів: листів, стенограм, аудіо-, відеозаписів, підсумкових документів; вивчення мемуарної літератури: щоденників, спогадів.
- **Метод контент-аналізу** – аналіз структури письмового або зафіксованого на електронних носіях усного тексту з визначенням найбільш вживаних словосполучень або сюжетів (ключових слів, метафоричних чи лайливих висловлювань).
- **Метод івент-аналізу** – метод, запропонований американським дослідником Г. Лассуеллом, при якому аналізують наступні

елементи комунікації.

Хто? – хто є суб'єктом повідомлення? Що? – про що саме повідомляють? Де? – де трапилась подія? Коли? – в який час відбулася подія? Як? – яким чином здійснене повідомлення (засіб, канал передачі інформації)? Чому? – що спричинило подію, що спонукало оприлюднити повідомлення про неї? Для кого і для чого? – з якою метою робиться повідомлення?

- **Метод когнітивного картування** (соціометрія) – метод, спрямований на аналіз «реакцій» учасників політичних подій (переговорів). Шляхом аналізу вербальних і невербальних реакцій учасників («ключових слів», емоційних реакцій, інтонації мовлення, зміни міміки, постави тіла) складається структура їх взаємозв'язків та їх ставлення до обговорюваних проблем.

Моделювання як метод вивчення політичних подій (переговорів) полягає в штучній побудові уявних ситуацій і «моделювання» поведінки в них дійових осіб.

Повнота та результативність дослідження в політичній психології залежить від *предмета* аналізу і грамотного поєднання різноманітних методів.

Політико-психологічні установки

Звички людини, стереотипність її сприйняття, її типові емоційні реакції дозволяють передбачати, як саме вчинить особистість у певній ситуації.

Установка (attitude) – неусвідомлювана готовність, схильність людини сприймати інформацію та реагувати на неї певним прогнозованим способом. Установки непомітно впливають на людське мислення та поведінку.

Згідно з психоаналітичною теорією, «...свідомі процеси не формують безперервного самодостатнього ланцюга» (З. Фрейд). Жоден індивід не спроможний весь час свідомо керувати своїм організмом, своїми емоційними реакціями, своїми потребами, бажаннями та фантазіями. Людина здатна свідомо контролювати перебіг своїх думок та дій лише в більшій або меншій мірі. Часові проміжки між повністю свідомими діями індивіда заповнюються *несвідомими реакціями, звичними моторними рухами та мимовільними ідеями, образами, враженнями*, які з'являються в людській уяві.

Оскільки про неусвідомлювані психічні процеси та схильності своєї психіки (установки) індивід не завжди може мати чітке уявлення, то це зумовлює втрату свободи вибору: особі лише здається, що вона чинить на

власний розсуд, що вона є абсолютно вільною у думках і діях; однак насправді її уявлення не опираються на достовірні знання, а швидше на стереотипні, загальноживані ідеї, а тому вчинки особи стають такими ж стереотипними, які досить неважко передбачити.

У розробку поняття *установки* вагомий внесок зробили Г.Лейбніц, Л. Ланге, Г. Мюллер, Т. Шуман, Д. Узнадзе та ін.

Готфрід Лейбніц (1646–1716) ввів у психологію поняття *анперцепції* та *безсвідомого*. Установки скеровують активність індивіда, оскільки саме поза свідомістю протікає основна діяльність його психіки. Завдяки *анперцепції* (те, що йде попереду сприйняття), на думку цього мислителя, індивід здатний досягти виразного усвідомлення, бо під час пізнання предметів та явищ не лише покладається на теперішні враження, але й задіює загострену увагу, пам'ять, досвід.

Представники *німецької експериментальної психології* поняття *установки* застосовували для позначення готовності діяти певним способом, що зумовлена попереднім досвідом. Вони довели, що *установки*: впливають на швидкість реагування людини; зумовлюють ілюзії та помилки сприйняття (Г. Мюллер, Т. Шуман); формують неусвідомлену готовність, що передуює виконанню індивідом певних дій (Н. Ах).

Засновник «теорії установки» Дмитро Узнадзе (1886–1950) експериментально досліджував закономірності розвитку та функціонування психіки в процесі *цілеспрямованої діяльності*, закономірності зміни установок, зв'язок установок з мовою індивіда. Він поділяв установки на *усвідомлювані* та *неусвідомлювані*; *успадковані*, *набуті*, *фіксовані*. Завдяки фіксованим установкам є можливість передбачати поведінку людини.

Представник *грузинської школи психології* Шота Надірашвілі вивчав закономірності *фіксації* та зміни установок, а також адаптував поняття *установки* для визначення поняття *особистості*: особистість здійснює лише таку поведінку, до якої має позитивне ставлення. Для передбачення вчинків людини слід знати її ставлення до предметів, явищ, цінностей і т.п. Особистість – це система ставлень (установок) до дійсності та образів дійсності. Роль установки, на думку дослідника, у сприйнятті реальних об'єктів є значнішою за роль свідомості.

Людина в своєму онтогенетичному розвитку, на думку дослідника, змінюється, проходячи три рівні установок: *спонтанні* (спрямовані на задоволення власних потреб); *когнітивні* (спрямовані на задоволення власних потреб, враховуючи зовнішні перепони); *соціальні* (спрямовані на задоволення очікувань інших і в такий спосіб задоволення власних потреб).

Американські дослідники поняття установки (*attitude* – позиція, ставлення до чогось, дружнє ставлення до когось) ввели в соціальну психологію та соціологію для позначення суб'єктивних орієнтацій індивідів як членів групи (суспільства) щодо певних цінностей, що визначають соціально прийнятні способи їх поведінки (У.Томас, Ф. Знанецкий).

Подальші дослідження допомогли представникові неопреїдизму Г. Саллівену (1892–1949) поширити поняття соціальної установки на міжсуб'єктну взаємодію («індивід» – «значимий інший»). Особистість формує установку щодо іншої особи (реальної або уявної) як «авторитетної особи» завдяки впливу цієї особи або завдяки взаємодії з нею (емоційна привабливість, інформативність, соціальна позиція).

Установка виникає на основі наявної (достовірної, хибної) в індивіда інформації, здобутих знань, отриманого досвіту і внаслідок передбачення певного розвитку подій (очікувань). Установки забезпечують стійкість ставлення індивіда до явищ (предметів, подій, людей, соціальних груп, ідей, цінностей), цілеспрямованість його діяльності.

Установки формують в уяві індивіда образи інших людей, соціальних груп чи ідей у певному емоційно забарвленому світі. Актуальний стан людини також визначає особливості її сприйняття навколишніх подій та самого себе.

Соціально-політичні установки (*attitude*) – це налаштованість особи як члена групи до певного способу ставлення та реагування щодо інших соціальних об'єктів (осіб, груп, спільнот, інституцій; соціально-політичних ідей, цінностей).

Соціально-політичні установки індивіда слід також диференціювати. Їх поділяють на: *успадковані, набуті; спонтанні, когнітивні, соціальні*. Завдяки спонтанним соціально-політичним установкам індивід:

- сприймає інших людей як членів своєї або чужої групи;
- сприймає поведінку осіб своєї групи як прийнятну;
- як представник певної соціальної групи типово ставиться (позитивно або негативно) до культури, світогляду, мови, традицій, укладу життя, цінностей інших спільнот;
- за сприятливих умов здатний виявляти своє ставлення до представників інших груп в активних діях; якщо в особи сформоване вороже чи зверхнє ставлення до іншої соціальної групи, то за сприятливих обставин вона здатна вдатися до агресії щодо

представників такої соціальної групи.

Соціально-політичні установки людина переймає від свого середовища, вона змалечку сприймає їх від батьків, родичів, зі школи, з телебачення, спілкування з однодумцями. Засвоєння (фіксація) соціально-політичних установок здійснюється переважно в реальних актах взаємодії. Це трапляється за обставин, коли людина особисто зазнає висміювання, приниження, морального чи фізичного насилля з боку представників іншої соціальної груп. Цей особистий досвід сприяє «фіксації» соціально-політичних установок.

Наявність у громадян соціально-політичних установок дає змогу робити політичні прогнози, планувати ті чи інші політичні заходи, визначати спільні для певної соціальної групи цілі.

Чинники, які породжують установки

Існує низка «внутрішніх» та «зовнішніх» чинників, які сприяють появі установки (Ш. Надірашвілі):

- предметно-ситуативні чинники – матеріальні предмети, явища, обставини, відомості, що впливають у дану мить;
- мотиваційні чинники – потреби, бажання, цілі, до яких людина прагне;
- соціальні чинники – стимули (заохочення, вимоги або санкції) соціально-культурного середовища, референтного товариства, певної соціальної чи політичної групи;
- чинники «я»-концепції – уявлення людини про себе, що стимулює одні вчинки та стримує від інших, що не відповідають її особистості (її стилю);
- інтеріоризовані чинники – абстрактні ідеї, естетичні та моральні цінності, що переживаються людиною у вигляді реально існуючих фактів чи явищ.

Установки виникають спонтанно з потреб людини та ситуацій, в які вона потрапляє (спонтанні установки). Коли ж на шляху спонтанної поведінки виникнуть перепони, то людина починає усвідомлювати свою активність, обмірковувати причини її затримки та шляхи виходу з таких обставин, і, таким чином, більш виважено формувати стратегії своєї поведінки (когнітивні установки). Вищого рівня установки формуються тоді, коли індивід узгоджує свою активність ще й зважаючи на потреби, прагнення та соціальні цілі інших людей (соціальні установки). Зрозуміло, що спонтанні установки мають

афективний характер, а когнітивні та соціальні установки спричинені волею індивіда.

Структура та властивості установки. Структура соціальної установки охоплює:

- *Емоційно-оцінне* ставлення індивіда до соціальних явищ (людей, груп, цінностей тощо): емпатичність, симпатія, зверхність, зневага, ворожість.
- *Когнітивні* орієнтації пізнавальної сфери особи: стереотипність мислення, міра уважності, критичності, поінформованості, обізнаності, допитливості, пізнавальної наполегливості.
- *Поведінкова* налаштованість індивіда: міра готовності до активних дій (рішучість, мужність, відвага), міра цілеспрямованості та наполегливості у досягненні поставлених цілей (здатність до ризику, самопосягання).

Установки мають ряд властивостей, зокрема:

- **Стабільність** – якщо у людини сформувалося (суб'єктивне, упереджене) ставлення до певного явища (людей, суспільних чи політичних груп), то їй нелегко змінити своє сприйняття таких об'єктів.

Установка разом з тим (на відміну від інстинкту) не жорстко визначає поведінкові реакції, а швидше зумовлює більшу ймовірність того, що поведінка особи (соціальної групи) буде саме такою.

- **Неусвідомлюваність** – людина не помічає впливу спонтанних установок (перцептивних, поведінкових звичок); вплив установки прихований від свідомості індивіда, але активно впливає на неї.

Людина не усвідомлює в якій формі вона реагує, чийми «крилатими» висловами та ідеями послуговується, у якому стилі артикулює свої враження, які «слова-паразити» використовує під час спілкування.

- **Перенесення** (трансфер, проекція) – якщо установка виникла щодо одних об'єктів, то вона може вплинути на сприйняття інших об'єктів.

Свою роздратованість особа здатна «перекидати» на випадкових людей, з якими вона спілкується.

- **Динамічність** – щоб позбутися впливу на сприйняття індивіда одних установок, потрібно, щоб їх витіснили інші установки.

Людина починає помічати свої колишні звички лише тоді, коли вони стають на перешкоді реалізації її нових потреб, бажань, цілей. Конфлікт набутих впродовж життя установок людини з новими умовами її життєдіяльності та новими її потребами є нелегким, болісним процесом. Набуття нових установок вимагає від особи додаткових зусиль, самоконтролю, самодисципліни.

Налаштованість людини щодо певної поведінки закріплюється (фіксується), якщо «внутрішні» та «зовнішні» чинники збігаються, коли вибраний спосіб поведінки за наявних обставин життєдіяльності сприяє задоволенню потреб (бажань, цілей) людини. Ефективність набутих установок (звичок, навиків, вмінь, способів дії) найбільша за схожих соціальних умов, оскільки такі прояви активності сприймаються іншими людьми як «нормальна» поведінка.

Коли ж спосіб поведінки (установка) тривалий час не дає бажаного результату, стає перешкодою на шляху до досягнення цілей індивіда, тоді така установка зазнає витіснення.

Набуті індивідом установки (звички, навиків, вміння, способи дії) за інших соціальних обставин можуть сприйматися як «негативні» явища. В іншому соціальному середовищі звичні для особи дії та висловлювання можуть сприйматися як негідні, нетактовні, котрі не відповідають соціальним чи культурним «нормам», що культивуються даною соціальною групою.

Установка та суміжні поняття

Психологічні схильності людини дослідники з різних психологічних наукових шкіл називали властивими для них термінами. Тому звернемо увагу на поняття (*апперцепція, психологічний комплекс, психологічний захист, архетип, психічна інфляція*), які більш чітко висвітлюють на різних рівнях явище установки.

Апперцепція та установка. Людина сприймає соціальне довкілля і саму себе не лише з огляду на наявний стан справ, але також під впливом її суб'єктивної уяви, знань, мотивів активності, її інтересів, індивідуального досвіду, ставлення до життя. Сприйняття здійснює жива людина з її уподобаннями, світоглядом, знаннями, які впливають на оцінку нової інформації.

Людина звикає певним чином сприймати інших людей, політиків, владу, політичних конкурентів, а також себе як «вагому» або «невпливову» політичну фігуру, тому її сприйняття (самосприйняття) отримує форму звички, схильності, установки.

Установка та психологічний комплекс. Виховання та соціальні позиції формують у людини певні переконання стосовно того, що їй належить, дозволено, а на що вона не може претендувати. Особа врешті звикає до такої своєї ролі. Ці уявлення формують так званий «психологічний комплекс» – набуту індивідом впродовж життя систему усвідомлених та неусвідомлених емоційно забарвлених ідей, що спричиняють динамічний вплив на мислення і поведінку.

У психоаналітичній теорії звертають увагу на комплекси Едіпа,

кастрації (З. Фрейд); меншовартості, зверхності (А. Адлер).

Установка та психологічний захист. Індивід за неординарних для себе соціальних умов (в обставинах непевності, невизначеності) мимоволі намагається захистити себе, зберегти цілісність свого «Я» – вдається до *психологічного самозахисту*. Спонтанні установки є *типовими реакціями* (перцептивними, оціночними, моторними) психіки індивіда в нетипових обставинах життєдіяльності і також є механізмом «психологічного захисту» – засобом стабілізації психіки особистості, спрямованої на зменшення *тривоги, психологічного дискомфорту*. В психоаналітичній теорії виокремлюють такі механізми психологічного захисту: *гальмування, витіснення, регресія, ізоляція, інтроекція, проєкція, ідентифікація, раціоналізація, сублімація*.

Психоаналітичним (невротичним) механізмом під час появи установки є *витіснення: бажання => перешкода задоволення => фрустрація => агресія => страх покарання => агресія на себе => витіснення бажання у підсвідомість => трансформація нереалізованого бажання в установку (символ)*. Цей механізм має невротики ознаки.

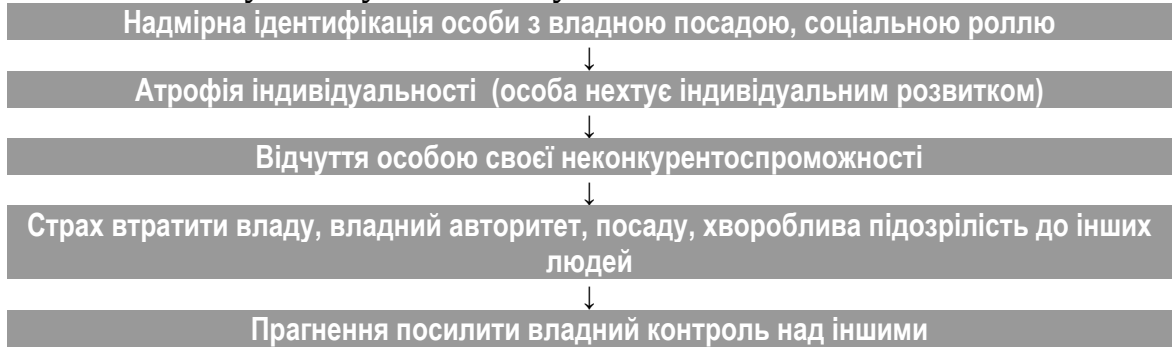

Архетип та установка. Засновник аналітичної психології К.-Г. Юнг появу поширених серед більшості людей стереотипних ідей намагався пояснити гіпотезою про те, що існує «колективний досвід» людства (у формі праобразів – архетипів), який індивід успадковує і зберігає на підсвідомому рівні.

Людина особливим чином реагує на явища культури (спорту, мистецтва, релігії, політики тощо); образи та сценарії сюжетного розвитку спроможні «заволодіти» її уявою, почуттями та волею. В даному випадку актуалізуються успадковані установки. Особа стає або захопленим глядачем подій або ототожнює себе з певними людьми, образом, роллю.

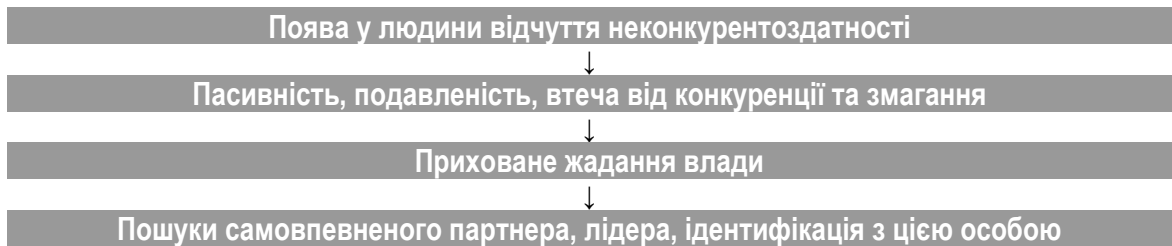
Установка та «психічна інфляція». Ще одне явище, досліджене К.-Г. Юнгом, має назву *психічна інфляція*, що означає уявне поширення своєї особистості на архетипний образ (роль, фігуру), ототожнення з

ним, завдяки чому індивід переживає приплив духовних сил, натхнення, появу «сенсу» свого існування.

Особа завдяки такому уявному перевтіленню «виходить» за власні межі, відчуває себе «надлюдиною». Схожий емоційний вплив на психіку людини справляє влада, владні повноваження, владний статус, посада, соціальне положення. К.-Г.Юнг розрізняв два види психічної інфляції – так звану «позитивну» та «негативну».

«Позитивна психічна інфляція» проявляється у випадках, коли особа, отримавши соціально престижну роль, виявляється психологічно неготовою до її здійснення. Неготовність спричиняє врешті-решт появу механізмів самозахисту у формі схильності до завищеної самооцінки, хворобливої зверхності та агресії щодо інших людей. «Позитивна психічна інфляція» є процесом, який складається з декількох взаємопов'язаних етапів.

Особистість прагне отримати посаду, звання не лише для збільшення дивідендів, але й для підвищення своєї самооцінки, розширення впливу на інших людей.

«Негативна психічна інфляція» проявляється у випадках, коли особа з тих-чи-інших причин недооцінює власний потенціал, занижує власну самооцінку, що спричиняє її соціальну пасивність і намагання перекласти відповідальність на плечі іншої особи – лідера партії, керівника колективу, колегу, товариша.

Запитання для самоперевірки

- Виникнення політичної психології закордоном і в Україні та чільні її науковці.
- Предмет політичної психології з огляду на підходи психоаналізу, аналітичної психології.
- Предмет політичної психології з огляду на підходи біхевіоризму, когнітивної психології, гештальтпсихології.

- Предмет політичної психології з огляду на підходи символічного інтеракціонізму, структуралізму.
- Які головні ідеї організмичного, расово-антропологічного, соціал-дарвінізму та функціоналізму в дослідженні політичного життя суспільства?
- Які головні ідеї психологізму в дослідженні політичного життя суспільства?
- Специфіка методів дослідження в політичній психології.
- Що таке політичні установки?
- Чим зумовлюються «спонтанні», «когнітивні», «соціальні» установки (за Ш. Надірашвілі)?
- Дайте визначення поняття «соціальна установка».
- Охарактеризуйте «предметно-ситуативні», «мотиваційні», «інтеріоризовані» чинники, а також чинники «я»-концепції, що породжують установки.
- Сутність стабільності та неусвідомлюваності як властивостей установок.
- Сутність перенесення (трансферу) та динамічності як властивостей установок.
- Зв'язки поняття «установки» з «апперцепцією», «психологічним комплексом», «психологічним захистом»?
- Як проявляється «позитивна» та «негативна» психічна інфляція.

Тема 8

Психологічні чинники політичної соціалізації

Поняття політичної соціалізації

Поняття «соціалізація» запровадив у науковий обіг наприкінці ХІХ ст. французький соціолог Габріель Тард. Він вживав його у значенні процесу розвитку *соціальної природи* людини і формування особи під впливом соціального середовища. У другій половині ХХ ст. за аналогією було сформульовано поняття «політичної соціалізації».

Політична соціалізація – це процес засвоєння особистістю політичних знань, цінностей і норм, набуття політичного досвіду, що дозволяють їй орієнтуватися в складних суспільних процесах, робити свідомий вибір, ставати повноправним учасником політичного життя.

Політична соціалізація особи охоплює розвиток її:

- політичної свідомості та культури (здобуття знань про політику; засвоєння існуючих правил, норм і цінностей; формування ціннісних орієнтацій, які впливають на прагнення і домагання, визначають політичний вибір);
- політичного досвіду (формування необхідних якостей, навичок і умінь для виконання політичних ролей та обов'язків).

Функції політичної соціалізації. Політична соціалізація є складним процесом взаємовпливу суспільного середовища на особу, та особи на навколишніх людей. При цьому слід вказати на такі *функції* соціалізації:

- збагачення особи політичним досвідом попередніх поколінь;
- забезпечення ефективної взаємодії індивіда з різноманітними політичними структурами;
- збереження динамічної рівноваги політичної системи.

Політична соціалізація – двосторонній процес, в якому людина, з одного боку, відчуває на собі вплив різноманітних політичних суб'єктів (агентів соціалізації), а з іншого боку, у міру набуття знань та досвіду особа сама отримує можливість впливати на життя суспільства.

Рівні здійснення політичної соціалізації

Одні люди проявляють політичну активність, інші – меншою мірою активні, а треті взагалі стараються «втекти» від політики. Одні прагнуть зберегти суспільство в існуючому стані, інші, навпаки, докладають зусиль для його оновлення, зміни. Така різноманітність видів політичної поведінки багато в чому зумовлена характером політичної соціалізації особи. Взаємодія людини та суспільства відбувається під впливом інших осіб, груп, суспільних явищ. Звернемо увагу на міжособистісний, соціальний, надсоціальний рівні соціалізації особистості.

Міжособистісний рівень соціалізації. Найближчий для людини міжособистісний рівень політичної соціалізації, на якому індивід зазнає впливу з боку людей, які складають безпосереднє коло його спілкування: члени сім'ї, друзі, однолітки тощо.

Соціальний рівень соціалізації. На політичну свідомість людини впливають, зокрема:

- держава, уряд, політичні партії;
- система освіти, ЗМІ, церква, громадські організації;
- соціально-економічні умови (кризи, безробіття, корупція, рівень злочинності в країні);
- художня література, телебачення, кінематограф, спосіб життя людини, національні традиції;
- важливі для становлення індивіда життєві події (участь особи в демонстрація, акціях протесту).

Надсоціальний рівень соціалізації. Найширшим є надсоціальний рівень, що охоплює явища наддержавного життя, зокрема війни та кризи між державами, міжнародні правові угоди, міжнародні співтовариства та організації.

На особу впливають прийняті міжнародним співтовариством закони, угоди, цінності, норми та конкретні заходи міжнародного співтовариства.

Моделі політичної соціалізації

Дух зростає, коли йому дають свободу; він занепадає, коли його примушують до рабської покори.

Сенека (4–65 рр. н.е.). «Про гнів».

Політична соціалізація здійснюється під час взаємодії особи з іншими людьми, соціальним середовищем, суспільством. Ця взаємодія зумовлена домаганнями людини, залежністю її життя від економічних та політичних процесів у суспільстві, державі, міжнародних обставин.

Різне накладання інтересів громадянина, суспільства, держави та міжнародних обставин визначає конкретно існуючі моделі політичної соціалізації.

Гармонійна модель політичної соціалізації передбачає, що існує двостороннє схвалення: з одного боку, особа підтримує існуючий стан справ (політичний порядок і владу), з іншого боку, люди, суспільство, держава шанобливо ставляться до інтересів громадянина.

Особа сприймається як свідомий, добровільний та активний учасник політичного життя. Тут спостерігається гармонія між владою і особою. Цей (ідеалізований) тип соціалізації можливий лише в умовах правової держави та соціальної однорідності суспільства.

Плюралістична модель політичної соціалізації передбачає, що держава та суспільство толерантно ставляться до цінностей і переконань людей. Держава не грає роль «опікуна» для громадян, вона створює суспільні механізми для того, щоб громадяни могли реалізувати свої здібності, здобути освіту, захистити правопорядок, забезпечити свої економічні інтереси. Особа при цьому повинна самостійно відстоювати свої інтереси, права і свободи в конкурентних умовах співжиття.

Ця модель політичної соціалізації переважає в ліберальних країнах, заснованих на принципах приватної власності, правах людини і демократичному формуванні влади.

Авторитарна модель політичної соціалізації характерна для «закритих», недемократичних суспільств, де владні інститути намагаються максимально контролювати поведінку громадян, використовувати людей для власних цілей.

За цих умов людина, щоб отримати можливість проявити себе як суб'єкт політики, забезпечити себе соціальними благами вимушена приєднуватися до якоїсь групи, верстви, касты, клану. Іншого шляху у неї немає.

Наслідки політичної соціалізації

Різноманітні обставини життєдіяльності людини, її психологічні та соціальні можливості накладають вагомий відбиток на її роль, статус у суспільних відносинах.

Соціальна роль – функціональна позиція індивіда у системі соціальних зв'язків, що пов'язана з певними правами і обов'язками, соціальним статусом.

Соціальна роль є поведінковою характеристикою людини в комунікації з іншими людьми, котра засвоюється у процесі соціалізації. Особа змінює ролі, зважаючи на різноманітні обставини, в які їй доводиться потрапляти. Розрізняють *стандартні* та *індивідуальні* соціальні ролі.

- *Стандартні соціальні ролі* мало залежать від індивідуальності тих, хто їх виконує. Такі ролі можуть виконувати більшість людей без особливо ретельної підготовки.

Ролі продавця, касира, податківця, члена партії, виборця та ін.

- *Індивідуальні соціальні ролі* залежать від неповторних особливостей осіб, які їх виконують.

Ролі матері, коханої, політичного лідера тісно переплетені з індивідуальністю конкретних людей.

Соціальний статус – становище людини в ієрархічній соціальній системі, яке пов'язане з певними правами, обов'язками і ролевими очікуваннями.

- *Наданий соціальний статус* – людина отримує певні права з огляду на факт свого народження, з огляду на *стать, вік, расове, національне, соціальне походження*.

Фабулою низки літературних творів є перепони, які з'являються на шляху героя, аби довести, що він є нащадком своїх родовитих родичів задля відновлення свого «соціального статусу».

- *Досягнутий соціальний статус* здобувається завдяки особистим зусиллям, вкладові у суспільні справи.

Статус президента, лідера партії, чемпіона особа досягає в конкурентній боротьбі. Досягнутий соціальний статус залежить від рівня освіти та кваліфікації, особистісних та соціальних якостей, які особа здобула і сформувала власними зусиллями.

У більшості спільнот співіснують обидва види соціальних статусів. Особливим випадком є *маргінальний статус* людини. *Маргінальність* – це особливість свідомості та поведінки людини (прошарку, групи), що прив'язує її до непрестижних соціально-політичних ролей.

Процес соціалізації відкриває перед людиною нові життєві можливості, особистість отримує при цьому більший доступ до владних ресурсів. Зважаючи на світогляд та ціннісні орієнтації людини, виникають особливі наслідки політичної соціалізації, зокрема:

- *маргінальна особистість без влади* – особа, що з різних причин змушена підкоритися владі, обслуговувати її інтереси, не впливаючи на якість її політики;

- *маргінальна особистість при владі* – особа-корупціонер, що використовує владу для власної користі, докладає зусилля для створення таких обставин, щоб продовжити зловживання владою;
- *політична особистість без влади* – громадянин, який розуміє вплив політичної влади на його життя та життя спільноти, який має своє ставлення до діючої влади і, зважаючи на свої можливості, добивається внесення змін в її функціонування;
- *політична особистість при владі* – державний діяч, що моделює ймовірний і бажаний стан політики, зважаючи на гуманістичні цінності та раціональні механізми управління суспільством.

Концепції політичної соціалізації

Явище політичної соціалізації викликало зацікавлення і в гуманістично зорієнтованих науковців, і у заангажованих авторитарними ідеологіями «соціальних технологів». Тоталітарні режими вимагали прогнозованості у питаннях виховання «підростаючого покоління» для того, щоб втримувати людей під контролем. Натомість дослідники-гуманісти спрямовували свої зусилля на досягнення іншої мети – щоб «входження» людини в доросле життя не зруйнувало її унікальні потенції і залишався збереженим зв'язок людини з духовними вимірами її індивідуальності. Зокрема, німецький філософ Фрідріх Ніцше розглядав соціалізацію як метаморфози духу: людина спочатку уподібнюється до «верблюда», беручи на себе зайві навантаження; згодом вона намагається вивільнитись з під впливу оточення, позбутися пут конформізму, уподібнюючись до «лева»; це врешті дає їй можливість стати самим собою і поводитись вільно і відверто, як «дитина».

Наведемо тлумачення явища політичної соціалізації особи різними вченими.

Погляди на соціалізацію в рамках символічного інтераціоналізму Дж. Міда. Американський дослідник Джордж Герберт Мід (1863–1931) вказав, що особистість черпає політичні знання, оволодіває соціальним досвідом завдяки *імітації, ігровій діяльності, колективним іграм*.

- Імітація (наслідування) – особа копіює зовнішні атрибути поведінки інших людей (дорослих).

У даному випадку спостерігається наслідування манер, жестів, міміки, інтонацій, зовнішнього вигляду дорослих, без особливого розуміння їх сенсу.

- Ігрова діяльність – особа сприймає власну поведінку як виконання певних ролей.

Особа виконує ролі працівника, педагога, бізнесмена, політика. З огляду на своє соціальне положення, вона намагається у своїх діях відповідати існуючим соціальним стереотипам, очікуванням.

- Колективні ігри – особа навчається діяти у такий спосіб, щоб враховувати очікування членів групи (колективу, політичної партії) або конкуруючих груп.

Саме з таких міркувань індивід оцінює свою поведінку, враховує очікування різних категорій людей («своїх», «конкурентів», «ворогів» тощо).

Ігрова модель політичної соціалізації Й. Гейзінги. Ігрові форми набуття людиною соціального статусу досліджував нідерландський культуролог Йоган Гейзінга (1872–1945). Він зазначав, що людина може існувати в двох ізольованих вимірах – «побуті» (задовольняючи свої первинні потреби) та «грі». Саме завдяки грі індивід виходить за межі своєї біологічної природи. Ігрову діяльність важко пояснити без таких категорій, як «дух», «воля», «самовиявлення», «самоствердження».

Люди завдяки грі витворюють «символічні форми реальності» – міфологію, ритуали, релігію, етику, естетику, мистецтво, театр, право, науку, торгівлю, спорт, навчання, працю, сім'ю, мову, спілкування, політику, війну. У подібних видах «ігрової реальності», на думку Й. Гейзінги, людина здобуває «символічну ідентичність», перевтілюється у того, хто є більшим, більш значимим за неї. Гра «втягує» людину в свій «неписаний» сценарій.

Ставши членом партії, людина стає залежною від однопартійців. Навіть коли їй не сподобаються певні реалії партійного життя, то особа мимоволі змушена певний час діяти або в «руслі», або «наперекір» партійним тенденціям.

Завдяки грі особа здобуває символічну «ідентичність» («роль», «становище», «посада»), яка піднімає її самооцінку та утверджує її «статус» серед учасників гри. Нерідко заради престижного статусу особа готова йти на матеріальні втрати, ризикувати здоров'ям, життям.

Потрапивши в політичне ув'язнення, люди ризикують своїм життям, щоб вирватися з полону, вважають за краще померти, ніж погодитися з роллю політичного злочинця.

Згідно з точкою зору Й. Гейзінги, ігрова діяльність має ряд ознак:

- гра є вільною, добровільною діяльністю, яку влаштовує людина всупереч природному плину подій, примусу життя;
- гра дозволяє вийти за «межі» буденності;
- у грі учасники прагнуть передовсім самореалізуватись, а не задовольнити фізіологічні чи матеріальні потреби («гра як свято», «гра за ради гри», «гра як священнодійство»);

- у грі залишаються лише ті, хто діє за для максимального її розкриття;
- гра не триває всюди і завжди, вона обмежена часовими та просторовими межами;
- гра має свій сценарій, процедури, правила;
- гра створює в обмеженому просторі й часі певний лад, структурну довершеність.

Перебіг гри випробовує гравців на сміливість, витривалість, кмітливість, винахідливість, а також на чесність у дотриманні «правил». Гравці бажають досягти успіху, отримати винагороду (першість, славу переможця тощо), яку не вдається отримати без гри. Вони прагнуть перемогти суперників і завдяки цьому виокремитись з «маси» претендентів. Переможці стають членами «вибраного» товариства.

Поряд з «гравцями» у гру можуть потрапити ще два типи персонажів: «шахрай», «порушник».

- «Шахрай» хитрощами намагається створити видимість того, що він дотримується правил. Однак він заради виграшу крадькома використовує заборонені засоби.
- «Порушник» своєю поведінкою руйнує ігровий простір, оголює ілюзорність, брехливість того, що відбувається в ігровому товаристві. Тому «порушника» намагаються вигнати, усунути з гри.

Окремим видом ігор є *політичні ігри* (вибори, бунти, тероризм, війни), які є формами змагання гравців за престижні соціально-політичні ролі в суспільній ієрархії.

Поверхневі люди змушені завжди брехати, бо вони позбавлені внутрішнього змісту.

Фрідріх Ніцше (1844–1900 рр.). «Злая мудрость. Афоризмы и изречения».

Ідентичність у рамках теорії Е. Еріксона. Австрійсько-американський психолог Ерік Еріксон (1902–1994) працював в рамках підходів Его-психології, що визначала головним чинником розвитку особистості її свідомість (Его). Вклад Е. Еріксона в теорію соціалізації особистості полягає в дослідженні психологічного феномена – відчуття особистістю своєї *ідентичності*, яке не дається від народження, а яке кожна людина намагається досягти всупереч усяким перепонам.

З огляду на міру особистої тотожності дослідник виділяв такі рівні ідентичності:

- *Дифузна ідентичність* – найнижчий рівень психологічної інтеграції особистості, сплутаність особистої тотожності. Таким людям бракує волі, наполегливості, щоб організувати себе, здобути знання.

Такі особи неможуть дати відповідь на питання: чого вони очікують від життя; в чому сенс їх існування. У них сформований комплекс неповноцінності, їх уподобання нестійкі, думки невіпорядковані, вони проявляють конформізм, піддають тиску групи. Вони користуються чужими судженнями, стереотипними мовними фразами, тому ними неважко маніпулювати. Вони не здатні бути відповідальними за важливі справи і самостійні вчинки. Це спричиняє їх соціальну дезадаптацію.

- *Неоплачена ідентичність* – фіктивна інтеграція особистості. Така ідентичність притаманна людям, котрі є «не на своєму місці». Вони займають соціальні ніші, які їм далися «даремно», а не внаслідок роботи над собою, ґрунтовних знань, творчого потенціалу, наполегливих вольових зусиль чи ризикованої боротьби.

Такі люди змушені «грати» чужу роль, імітувати тих, ким вони не є. Вони значною мірою конформісти, намагаються дотримуватися формальностей, щоб «видаватися» значущими, проявляють ригідність мислення, висловлюються «заученими» фразами, схильні до пристосуванства та підлезування до керівництва задля кар'єрного зростання. Отримавши посаду, обирають маніпулятивний стиль керівництва, ділять соціальне оточення на «своїх» і «чужих», ставляться із заздрістю та підозрою до людей, які самостійні в думках та діях. Проявляють садистичні схильності щодо підлеглих.

- *Ідентифікаційний мораторій* – збентежена, нонконформістська, неспокійна особистість, що гостро переживає «кризу ідентичності», шукає «себе».

Такий стан переживають особи, що відмовляються жити згідно з попередньо здобутим досвідом, однак які ще перебувають в стані наполегливого життєвого пошуку. Їм притаманна висока, самовідданість, імпульсивна працездатність, терплячість до незручностей і концентрація зусиль. Водночас пошук власної ідентичності накладає на людину певні негативні відбитки – розпорошеність зусиль, занижена оцінка власних можливостей, підвищена самокритичність. Такі люди критично ставляться до усякого роду авторитетів – батьків, посадових осіб тощо.

- *Досягнута ідентичність* – продуктивна, цілісна особистість.

Це люди, які зрозуміли себе, відстояли своє право на власну позицію та доклали творчих зусиль, щоб утвердити своє становище в суспільстві. Вони спроможні до самостійних суджень, вміють будувати дружні, ділові стосунки. Їм притаманне почуття самоповаги, глибина і стійкість переконань. Відстоюють себе у професійній сфері, працелюбні, націлені на глибину знань та розширення кругозору. Намагаються передбачити хід розвитку подій. Здатні на вчинки, життєву послідовність, відповідальний вибір.

Результатом соціалізації та саморозвитку особистості є здобуття нею самототожності, формування власної політичної Я-концепції. Неспроможність досягти ідентичності переживається людиною як «криза» і може спричинити формування «негативної» ідентичності – стійкої схильності до аморальної, антисоціальної (злочинної), асоціальної поведінки (наркоманія, алкоголізм, суїцид). Нестабільні соціальні умови, порушення культурної традиції та негативні сімейні обставини можуть спричинити у людини «втрату» ідентичності.

Структуралістичне тлумачення соціалізації Ж. Лакана. Французький психолог Жак Лакан (1901–1981) вивчав соціально-психологічні механізми формування символічного статусу індивіда. Висновок науковця був такий: щоб оточуючі люди по-новому сприйняли індивіда, надали йому більш високого соціального статусу, з більшою повагою віднеслись до нього, необхідно, щоб публічно його оцінив Великий Інший (авторитетний суб'єкт – особа, інституція).

Жак Лакан пов'язував безсвідомі компоненти психіки особи не з її фізіологічними потягами, а зі структурою її мовлення. У мовленні виявляються несвідомі установки індивіда, його ідентичність та соціальний статус.

Ж. Лакан розвинув ідеї З. Фрейда про те, що соціальні диспозиції індивіда визначаються не лише на рівні свідомості осіб, які його оточують, але також і на підсвідомому рівні. А оскільки підсвідомість, на думку Ж. Лакана, проявляється у мовленні, то соціальний статус людини визначається мовленнєвою характеристикою Великого Іншого.

До людини навколишні звикають ставитися певним чином. Оцінки здебільшого мають поверхневий, ірраціональний характер.

Людина залежить від оцінки (характеристики), яку надасть їй «носіє авторитету» – авторитетна людина, інституція, влада, друзі, співробітники, громадська думка, засоби масової інформації. Як вважав Ж. Лакан, без вербальної характеристики (означення) Великого Іншого індивіду проблематично з'явитися в соціально-символічній реальності. Як соціальний суб'єкт, особа «народжується» лише тоді, коли вона отримує «позитивну» або «негативну» оцінку «носія авторитету».

Про кого не згадують, про кого не говорять, про кого зрештою не пліткують, або кого ненавидять, той не існує в пам'яті та уяві людей. Сексуальність, на думку Ж. Лакана, важлива не стільки на «фізіологічному» рівні (як вважав З. Фрейд), як на «символічному» рівні. Людину завдяки цій зовнішній якості помічають, відводять їй певне символічне місце у просторі суспільної уяви.

Увага Великого Іншого (людини, яка є «авторитетною» в певному соціальному середовищі), спрямована на особу, привертає до неї увагу

сторонніх людей, визначає її соціальну позицію, надає особі додаткової «ваги».

Нерідко можемо спостерігати типову ситуацію, коли, наприклад, молодого співака мало хто помічає. Однак якщо його похвалить відомий маестро, то ця подія приверне до нього увагу публіки.

Обставини керують людьми, а не люди обставинами.

Геродот (485–425 рр. до н.е.). «Історія».

Соціалізація особистості у недемократичних умовах

Соціалізація людей нерідко відбувається у складних, драматичних соціально-політичних умовах. Із особливо непростими випробуваннями стикається людина, коли у державі запроваджено тоталітарний або авторитарний устрій, коли влада нехтує елементарними природними людськими правами (*правом на життя, свободу, недоторканність, свободу совісті і т.ін.*).

Метою *тоталітарної політики* є нічим не прихована узурпація влади, безконтрольність та безкарність владної групи осіб, а засобом для такої політики є залякування громадян репресивною політикою.

Щоб фізично вижити в тоталітарних умовах людина змушена приховувати свої переконання, зрікатись друзів, родичів – усього, що є серцевиною її самосвідомості.

Про тоталітарні тенденції в політиці першої половини ХХ ст. наголошували А. Адлер, К.-Г. Юнг, Е. Фромм («Втеча від свободи», 1941), Т. Адорно («Авторитарна особистість»). У творах «Собаке серце» М. Булгакова (1925), «1984 рік» Дж. Оруелла (1949) змальовано складні трансформації психології людини, її моральне спустошення в умовах тоталітарних режимів. Чеслав Мілош у творі «Поневолений розум» (1953) проаналізував методи репресивного та ідеологічно тиску на людину з боку тоталітарної системи.

На думку американських соціологів А. Кардінера, А. Інкельса, українського соціолога С.О. Макеєва тоталітарні режими прагнуть створити психотип людини-конформіста, «одномірної людини» (Герберт Маркузе, 1964), яка не здатна чинити опір тоталітарній владі, є цілковито залежною від неї. Ті ж категорії людей, яких не вдається морально зламати, влада піддає репресіям (фізично винищує, ізолює в тюрми, концентраційні табори).

За авторитарних устроїв політична верхівка з метою монополізації влади діє більш прихованими методами: вдається до виборчих маніпуляцій, видає знищення неугодних для режиму людей як нещасні випадки, усуває опонентів судовими засобами (інкримінуючи їм

кримінальні злочини), або поміщає їх у психіатричні лікарні й т.п. В авторитарних умовах влада засобами цензури жорстко контролює публічний інформаційний простір, видає бажане за дійсне: «...влада бюрократії називається владою народу, приниження людини видається за її остаточне звільнення, виборчий фарс – за вищу форму демократії» (Вацлав Гавел¹).

Політика авторитаризму витворює «подвійну мораль». На думку С.О. Макеєва, такі обставини культивують соціальний тип «особистості, відчуженої від суспільства», яка, маючи кар'єрні, корисливі мотиви, публічно й цинічно грає роль «ідейної особи». З екранів телебачення, з сторінок преси, на зібраннях лунають офіційно схвалені гасла, а за лаштунками (на кухні) люди живуть абсолютно іншими цінностями.

Запитання для самоперевірки

- Дайте визначення поняття «політична соціалізація».
- Охарактеризуйте міжособистісний, соціальний та надсоціальний рівні політичної соціалізації індивіда.
- Чим характерні «гармонійна», «плюралістична» та «авторитарна» моделі політичної соціалізації особи?
- Яка специфіка соціалізації у формі засвоєння «стандартних» та «індивідуальних» соціальних ролей? Які особливості «наданого» та «досягнутого» соціального статусів?
- Чим спричиняється «політична маргінальність» як особливий вид ресоціалізації особистості?
- Яке значення гри в соціалізації особистості? Які ознаки гри та які особливості ролей «шахрая» та «порушника» у рамках підходів Й. Гейзінгі?
- Пов'яжіть між собою поняття соціалізації та ідентичності. Дайте характеристику «дифузної», «неоплаченої», «досягнутої» ідентичності та «ідентифікаційного мораторію» в рамках теорії Е. Еріксона.
- Яку роль у соціалізації виконує «Великий Інший» в рамках структурного психоаналізу Ж. Лакана.
- Які особливості соціалізації особистості за умов тоталітаризму та авторитаризму?

¹ Вацлав Гавел (1936-2011) – чеський правозахисник, державний діяч, останній президент Чехословаччини, перший президент Чехії (1993-2003). Після придушення «Празької весни» (1968) виступив проти політичних репресій і порушення прав людини у Чехословаччині.

Тема 9

Психологія масової поведінки

Поняття масової поведінки

Масова поведінка (в тому числі і стихійне) - це термін політичної психології, яким позначають різні форми поведінки великих груп людей, натовпу, циркуляції чуток, паніки та інших масовидних явищ.

У масовій поведінці проявляється масова свідомість, в якій знаходяться відображення матеріальні умови життя та праці людей, реалії суспільних стосунків.

До переліку стихійних форм масової поведінки зараховують незаплановані вчинки, що здійснюються окремими людьми, а також неорганізованими масовими виступами у формі мітингів, акцій протесту, бунтів, повстань тощо.

Масова стихійна поведінка найчастіше є масовою реакцією людей на політичні та економічні кризи, нестабільність. Для цієї реакції характерне переважання ірраціональних, інстинктивних почуттів над усвідомленими і прагматичними діями. Емоції людей, що знаходяться в масі, розповсюджуються за своїми власними законами. Це багаторазове посилення емоцій під впливом зараження і навіювання, що отримало назву циркулярної реакції.

Масова поведінка — це спонтанні і нетривалі суспільні дії, відносно великої кількості людей, які перебувають у невизначеній ситуації.

Масова поведінка не є синонімом групової поведінки. Рівень її інституціалізації та організації є низьким, вона є спонтанною, емоційною та непередбачуваною. Найнижчий ступінь інституціалізації притаманний *паніці*, найвищий — *соціальному рухові* (наприклад, рух захисників природного середовища).

Американський соціолог Норман Гудмен виділяє такі основні ознаки масової поведінки:

- *Це обмежена в часі, нетривала соціальна дія.* Взаємодія людей в рамках масових дій обмежена конкретною ситуацією (концертом, демонстрацією, втечею від небезпеки) і зазвичай вона не триває довше, ніж ця ситуація.
- *Непевна ідентифікація і суспільні межі.* Межу між учасниками масової акції і тими, що не беруть у ній участі, зазвичай провести досить складно. Навколо місця демонстрації завжди збирається чимало людей, які не є її учасниками, а просто спостерігають.
- *Ослаблені або новоутворені суспільні норми.* Загальновизнані

суспільні норми в рамках масової поведінки не завжди діють. Поведінка людей є швидше спонтанною, емоційною (учасники натовпу можуть вдатися до погромів, заподіяння травм випадковим людям).

У концепціях «психології мас» маса людей протиставляється лідеру, еліті, які здатні навести порядок, організувати людей, повести її за собою.

Французький дослідник Серж Московічі звернув увагу на те, що людина в натовпі втрачає критичність мислення і спроможність приймати обдумані, конструктивні рішення: «Єдина мова, яку розуміє маса, — це мова, яка оминає розум і звернена до почуття».

Масова поведінка стала об'єктом вивчення представників різних наукових напрямків з другої половини XIX століття. Дослідниками психології мас були В. Вундт, М.Лазарус, Г. Штейнталь, Г. Лебон, Г. Тард та ін.

Серед вітчизняних вчених даній проблемі приділяли увагу М.Г.Михайлівський (суб'єктивна соціологія), В.М. Бехтерев (колективна рефлексологія), А.Л. Чижевський (теліопсихологія).

Розглядаючи натовп як некеровану силу, Г. Тард, Г. Лебон, З. Фрейд шукали шляхи перетворення його на таку спільноту, яка позбулася б своїх негативних руйнівних сил. Окрім волі, інтелекту, свідомості лідерів, вони допускали, що засобом коригування психології натовпу можуть бути об'єднання та організація людей в групу (групи).

Концепція «психології мас» стає підґрунтям для створення перших підручників із соціальної психології, якими були «Соціальна психологія» американського соціолога Едварда Росса (1866-1951).

Вільям Мак-Даугалл (1871-1937) - англійсько-американський психолог опублікував «Вступ до соціальної психології» (1908). Ці публікації вважаються початком виникнення соціальної психології як науки.

Вільям Мак-Даугалл ввів поняття «психологічної», або «культурної» дистанції. У тих випадках, коли ця дистанція значна, відносини між групами, що вступають у контакт, з неминучістю носитимуть катастрофічний характер. На його думку, групи, які суттєво різняться психологічно, не здатні співіснувати.

У соціальній психології другої половини XX ст. аналіз психологічних характеристик різних форм масової поведінки трансформувався у дослідження «колективної поведінки», «поведінки громадськості». Зокрема, американський соціолог Герберт Блумер у роботі «Колективна поведінка» (1951), визначаючи термін «колективна поведінка», пише,

що природа колективної поведінки передбачає розглядання таких явищ, як: Форми масових скупчень, Колективні дії, Емоційні стани, Когнітивні уявлення.

<u>Форми масових скупчень :</u> маса, натовп (стихийний, організований), збіговисько, публіка, аудиторія, соціальні рухи	<u>Емоційні стани:</u> панічні настрої, колективні манії, масова поведінка, мода, захоплення, масові настрої
<u>Колективні дії:</u> танцювальні божевілья, стихийні масові рухи, погроми, революції	<u>Когнітивні уявлення:</u> громадська думка, пропаганда, чутки

Передумови масовизації суспільства

Вплив мас на суспільні процеси зріс з кінця XVIII ст. Французький дослідник Г.Лебон назвав цей час «Ерою натовпу». Передумовою масовизації суспільства, яка розпочалася з появою капіталізму, є руйнування феодальних відносин (цехових форм виробництва) і розвиток капіталістичної економіки. Великі капіталістичні підприємства впровадили масове виробництво товарів. Розпочавшись у сфері економіки, масовизація на базі розвитку машинної техніки розповсюджується на всі інші сфери суспільства: науку, мистецтво, виробництво різного роду послуг, управління, споживання, побут, спілкування між людьми.

З'явилась масова культура, котра почала продукувати моду, масові стандарти життя людей в суспільстві. Засоби масової інформації – преса, радіо, телебачення, кінематограф, Інтернет, - зруйнували «межі», які досі роз'єднували людей різних соціальних верств, народів. ЗМІ не тільки «обслуговують» масові процеси, але й самі породжують нові види масової активності: сфери споживання, дозволя, суспільно-політичної діяльності. Спочатку кінозал, а тепер телебачення та Інтернет збирає багато різних індивідів, дуже несхожих один на одного людей – зазначав Г.Блумер.

Сучасні процеси масовизації, що пов'язані з урбанізацією і розвитком mass media, зумовлюють виникнення і функціонування в сучасних суспільствах великої кількості нових утворень – різного роду формальних і неформальних груп, багаточисельних «некласичних» масових спільностей, які складаються з великої кількості людей.

Теорії масової психології

Досі існує дискусія навколо тлумачення феноменів масової поведінки.

Гіпнотична теорія масової поведінки. Антон Месмер (1733-1815) тлумачив масову поведінку явищем гіпнотичного навіювання. Він стверджував, що може управляти універсальною силою («тваринним магнетизмом»), яка зміцнює життєві сили і здоров'я. Завдяки гіпнотичному навіюванню знижувався рівень свідомості пацієнта, роблячи його розум більш «примітивним». Концепція гіпнотизму стала однією з моделей соціального навіювання і використовувалась для пояснення ірраціональності, емоційності і «примітивності» натовпу.

Ідеї «вірусної» моделі масової поведінки були запозичені з галузі медицини - епідеміології. Вони ґрунтувалися на дослідженнях лікарів Луї Пастера, Роберта Кох, що довели передачу інфекційних захворювань завдяки вірусам. За аналогією психологами було запропоновано поняття *психічна інфекція*, що буцім-то відповідальна за розповсюдження афектів в людських натовпах, а також спричиняє занепад суспільної моралі.

Криміналістична концепція масової психології намагалася пояснити ефект зниження *відповідальності* індивіда, який є включеним у натовп. Основним положенням цього підходу було те, що у натовпі людина стає більш примітивною і інфантильною, а тому менш розумною та менш відповідальною.

Сугестивна концепція психології мас. На зламі XIX-XX ст. предметом масової психології стало вивчення явищ *навіювання, наслідування*, що проявляється в поведінці особистості в натовпі, під час взаємодії лідера та маси. Цим проблемам присвячені книги французьких дослідників Габрієля Тарда «Закони наслідування» (1885), Гюстава Лебона «Психологія натовпу» (1895).

А також книга італійського соціолога Сципіона Сігеле (1868-1913) «Злочинний натовп» (1892),

Щоб зрозуміти, чому масова поведінка французькими дослідниками трактувалась як аномальна, слід зважити на соціальну і політичну ситуацію, в якій створювалися ці концепції, а саме: французькі революції (1789, 1830, 1848, 1871 рр.), радикальні економічні і соціальні зміни, які привели до урбанізації і індустріалізації, підйом «революційного руху мас», зростаюча роль профспілок і соціалістів, страйки і першоотравневі демонстрації і т.ін. Все це загрожувало стабільності політичного, суспільного і етичного порядку. Як стверджує Берроуз (1981), в той час

з'явилося загальне відчуття занепаду і відсутність бажання нести за це відповідальність. Маси виявили свою волю, їх стали боятись як причину всіх неприємностей.

Психологія мас в концепції Гюстава Лебона. Г. Лебон (1841-1931) — французький психолог, соціолог, антрополог та історик, публіцист, засновник соціальної психології і автор одного з перших варіантів теорії «масового суспільства». Автор книг, в яких він тлумачив особливості національного характеру, расових відмінностей, психологію натовпу.

У книзі «Психологія народів і мас» (1895) навів чинники, що зумовлюють масову поведінку: *душа раси, вплив вожаків, наслідування, навіювання, взаємне зараження, «психічна інфекція»*. Особа, яка потрапила під вплив натовпу, на думку Лебона, ризикує зазнати знеособлення, втратити ясність і критичність мислення, позбутись особистої відповідальності, й почати діяти під впливом емоцій, почуттів. Лебон розглянув: роль великих людей у розвитку цивілізацій, почуття і моральність натовпу, способи впливу ватажків на натовп.

Роль великих людей у розвитку цивілізацій: великі успіхи кожної цивілізації здійснювалися завжди невеликою когортою найталановитіших людей, які синтезують всі зусилля своєї раси. Їх політична роль — втілювати панівний ідеал своєї раси. Великі особистості є двох типів: перші фанатично вірять у певні ідеї і здатні надихнути маси на дії і творити історію; а другі як геніальні винахідники перетворюють цивілізацію.

Почуття і моральність натовпу: імпульсивність, мінливість і дратівливість, податливість навіюванням і легковір'я, перебільшення і односторонність почуттів натовпу; тимчасовий прояв революційних інстинктів у натовпі не заважає йому бути глибоко консервативним; моральність натовпу, учасники натовпу рідко керуються особистими інтересами, натомість особистий інтерес найчастіше служить двигуном вчинків окремих індивідів.

Способи впливу ватажків на натовп: інстинктивна потребу учасників натовпу коритися вожакові; ватажки здатні надихнути людей вірою і організувати натовп; ватажкам притаманний насильницький деспотизм; ватажки поширюють свій вплив на натовп шляхом твердження, повторенню, емоційному зараженню, вродженій або набутій чарівності.

Психологія мас в концепції Габрієля Тарда. У 1890 р. з'явилась книга Г. Тарда «Закони наслідування», в якій він визначив основні положення соціальної психології. Тард вважав суспільство продуктом взаємодії

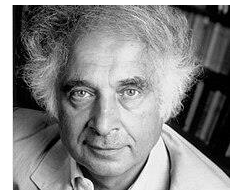
індивідуальних свідомостей через передачу людьми один одному і засвоєння ними уявлень, переконань, бажань, намірів та ін. Виходячи з цього, він задався ціллю створити соціальну (колективну) психологію, яка повинна вивчати взаємодію індивідуальних свідомостей.

На думку Г. Тарда, на відміну від індивідуальної психології соціальна психологія займається виключно відносинами психіки та свідомості окремої людини з іншими людьми, їх взаємними впливами. Суспільні процеси Тард пояснював дією механізму наслідування, на якому будуються людські взаємовідносини. Завдання соціальної психології полягало у вивченні законів наслідування, завдяки яким суспільство, з одного боку, підтримує своє існування в якості цілісності, з другого, розвивається завдяки виникненню і розповсюдженню в різних галузях життя винаходів, інновацій.

Інновації - це прояви індивідуальної творчості. Саме вони створили мову, господарство, державу, релігію тощо. Акти творчості і наслідування діють подібно колам на воді: нові винаходи - нові хвилі наслідування. Завдання науки полягає у вивченні законів наслідування, завдяки яким суспільство підтримує своє існування.

І хоча за життя Тарда його ідеї не отримали широкого розповсюдження, сьогодні він вважається одним із засновників соціальної психології. Він досліджував проблеми суспільної думки, сприяв включенню в арсенал соціально-психологічної науки емпіричних методів дослідження – аналізу історичних документів і статистичних даних.

Консолідована меншість у концепції Сержа Московічі. Французький соціальний психолог С.Московічі (1923-2014) у книзі «Вік натовпу» вказав на витіснення проблематики індивідуальної психології (когнітивна психологія, фрейдизм) новою для першої половини ХХ ст. проблемою – проблемою психології мас, які стають привертають увагу дослідників неопрейдистів, необіхевіористів.

Серж Московічі експериментально досліджував ефекти впливу меншин на думки більшості: консолідованість позиції меншості була ключовим фактором впливу на волю решти людей.

Ідеї психології мас спираються на закономірності функціонування людської психіки, які є прихованими, коли особа перебуває наодинці, і значно активізуються, коли люди збираються у великі згуртованості, угруповання.

«Кожен з нас взятий окремо в кінцевому рахунку є розумним; взяті разом у натовпі, під час політичного мітингу, навіть у колі друзів, ми готові на найбільш крайні безглуздя» - зазначав С.Московічі.

Психологія мас (натовпу) базується, перш за все, на протиставленні індивіда, коли він знаходиться поза натовпом, і індивіда в ситуації, коли він потрапив у натовп.

Концепція психології мас Зігмунда Фрейда. З. Фрейд (1856–1939) – австрійський психіатр, засновник глибинної психології, що розглядала людину як поле змагання різних частин її психіки: інстинктів, бажань, розуму, сумління.

З. Фрейд розвинув ідеї Г. Тарда, Г. Лебона у книзі «Масова психологія і аналіз людського «Я», в якій розмірковував над пекучими проблемами суспільства, виникненням світових релігій і суспільних рухів. Він намагався знайти відповідь на проблему: чому індивід в умовах включення його у натовп думає і поводить себе зовсім інакше, ніж наодинці.

Опираючись на постулати психоаналізу, Фрейд ствердив, що сучасне суспільство *придушує і витісняє* природні інстинкти людини. Перебуваючи у натовпі придушення позасвідомих тенденцій в індивіда зменшується. Моральні заборони зникають, панують інстинкти і емоційність. Все це свідчить про *регресію* психіки особи у натовпу. Важливий феномен масової психології – невольність в масі окремої людини. Кожен емоційно пов'язаний у двох напрямках, з одного боку, він пов'язаний з вожаком, з другого, – з іншими масовими індивідами. Механізм емоційної прив'язаності людини з великою групою Фрейд назвав *ідентифікацією* (1921 р.), на основі якої виникає «Я-ідеальне». Окрема людина стає учасником багатьох масових спільнот: своєї раси, держави, громади свого міста чи регіону, церковної громади, професійної чи соціальної спільноти тощо.

З.Фрейд виділяв еротичну і міметичну ідентифікацію. Еротична означає ідентифікацію з людьми, якими ми бажано володіти. Міметична – це ідентифікація з людьми, якими ми хотіли б бути. В психіці окремого індивіда еротична ідентифікація переважає над міметичною. Перебуваючи в масі в індивіда навпаки переважає міметична ідентифікація.

Фрейд зазначав, що попадаючи у натовп, окрема людина відмовляється від свого «Я-ідеалу» і замінює його масовим ідеалом, який втілено у *вожді*.

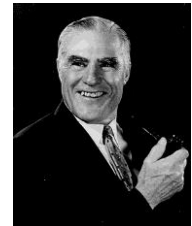
В масі особа зазнає подвійного психологічного перекодування – *ідентифікації* з натовпом і *заміщення* «Я-ідеалу» іміджем вождя.

Отже, маса людей виникає і функціонує через механізм *міметичної ідентифікації* людей між собою і *вождем*. Психічне перетворення людини в масі полягає в тому, що вона відмовляється від права на власну особистість, *передає* її функції вождеві. В результаті цього контроль

свідомості над безсвідомим слабшає, витіснені раніше елементи психіки та інстинкти домінують у поведінці індивіда.

Фрейдистський аналіз взаємин лідера та маси полягав у тому, що соціальна група є сукупністю індивідів, які вважають лідера своїм ідеалом за аналогією ототожнення дитини з батьками. Таким чином в натовпі, масі відбувається ідентифікація одного індивіда з іншим за посередництва лідера.

Концепція психології мас Герберта Блумера. Г. Блумер (1900—1987)— американський соціолог та соціальний психолог, представник школи символічного інтеракціонізму, автор праць присвячених впливу засобів масової інформації на людську поведінку «Кіно, делінквентність і злочинність» (1933), «Формування масової поведінки за допомогою кінофільму» (1935), «Колективна поведінка», один з піонерів у вивченні масового суспільства в американській соціології.

Аналізуючи масу, соціолог називає наступні її відмінні риси:

- Суспільна гетерогенність її учасників, її члени можуть займати саме різне суспільне становище, бути представниками усіх можливих верств суспільства (люди займають різні класові позиції, відрізняються один від одного за професійною ознакою, культурним рівнем і матеріальним станом).
- Маса є анонімною групою, або, точніше, складається з анонімних індивідів.
- Між членами маси майже немає взаємодії та обміну переживанням. Зазвичай вони фізично відокремлені один від одного і, будучи анонімними, не мають можливості взаємодіяти, як це роблять люди в натовпі.
- Маса має дуже нестійку організацію і нездатна діяти з тією узгодженістю і єдністю, які відрізняють натовп чи групу.

У книзі «Колективна поведінка» розглянув дві форми колективної поведінки:

- *елементарна* — така колективна поведінка, яка не перебуває під впливом будь-яких правил. Прикладами є збуджений натовп, біржова паніка, стан колективної істерії;
- *організована* — підпорядкована звичаям, умовностям, організації, соціальним інститутами та інші.

Водночас в книзі Г. Блумер аналізує нове для соціальної психології явище — *«громадськість»*, як одне з елементарних колективних групувань. Термін громадськість використовується стосовно групи

людей, які: наштовхуються з якоюсь проблемою; поділяють думки щодо потреби вирішення цієї проблеми; вступають у дискусію стосовно способів вирішення цієї проблеми.

Наявність проблеми, колективної думки та дискусії є головними ознаками громадськості.

Громадськість та громадська думка

Г. Блумер відносив громадськість до елементарних і спонтанних колективних угруповань тому, що вона виникає не в результаті задуму, а в якості природного відгуку на певну ситуацію. На те, що громадськість не існує як усталена група і що її поведінка не керується ніякими традиціями чи культурними моделями, вказує той факт, що її існування проявляється під час появи певних значущих для багатьох людей проблем. Оскільки ці проблеми можуть бути різноманітні, різноманітними є сегменти громадськості. Факт існування певної проблеми означає наявність такої ситуації, яка не може бути розв'язана на основі якогось культурного правила, але тільки на основі колективного рішення, досягнутого в процесі дискусії. У цьому сенсі громадськість є спонтанним і ненапередвстановленим групуванням.

Характерні риси громадськості. Елементарний і спонтанний характер громадськості, на думку Г. Блумера, може бути краще зрозумілий, якщо звернути увагу на те, що громадськості (подібно до натовпу і маси), бракує характерних рис, які мають спільноти, колективи.

Виникнення певної суспільно значущої проблеми змушує громадян якось її вирішувати, діяти. Однак немає наперед визначеного уявлення, або правила, щоб спільно почати діяти певним чином. Якби були стандартні способи розв'язання проблеми, то і не було б, звичайно ж, ніякої проблеми. Саме в цьому сенсі у громадськості немає відповідної до ситуації культури – немає ніяких традицій, які диктували б, як слід діяти в цій ситуації, – стверджував Г. Блумер.

Оскільки громадськість виникає лише разом з певною проблемою, вона не має форми або суспільної організації. У її рамках люди не мають жодних фіксованих статусних ролей. Немає у громадськості також і ніякого співпереживання (ми-почуття) або свідомості своєї ідентичності. Тому громадськість виступає як різновид *аморфної групи*, розмір і склад членів якої змінюються разом з проблемою. Замість того щоб займатися заздалегідь узгодженою і продуктивною діяльністю, громадськість лише намагається діяти.

Громадськості притаманні розбіжності і, як наслідок, дискусія щодо того, що слід робити. Наявність різних точок зору на вирішення проблеми має ряд обставин:

Взаємодія, що має місце серед громадськості, помітно відрізняється від взаємодії в натовпі. Натовп товчється, встановлює контакт і досягає одностайності, що не обмежені ніякими розбіжностями. Громадськість взаємодіє на основі різного розуміння (тлумачення), вступає в суперечку і, отже, характеризується конфліктними відносинами. Відповідно індивіди всередині громадськості швидше інтенсифікують свою самосвідомість і загострюють свої здібності до критичних суджень, ніж втрачають їх, як це має місце всередині натовпу. На рівні громадськості відбуваються висунення певних аргументів, їх критика і зіткнення з контраргументами. Взаємодія, таким чином, сприяє протиставленню, а не взаємній підтримці і одностайності, що характеризує натовп.

З іншого боку, дискусія, заснована на розходженнях думок, вказує на певну перевагу тих чи інших доводів, сприяє раціональному обговоренню. І якщо навіть якщо взаємодія не дає реалізації ідей, все ж основна тенденція діє в їхньому напрямку.

У натовпі переважають чутки та театральні ефекти навіювання. Присутність опозиції і розбіжностей в середовищі громадськості означає, що предмету суперечки кинуто виклик і він став об'єктом критики. Критичність учасників дискусії спричиняє вимогу переглядатися висновки. Перевірені доводи учасники полеміки мають можливість належним чином оцінити.

Поведінка громадськості. Г. Блумер вказав на специфічні форми дії великих соціальних груп: суспільства, натовпу, громадськості.

Суспільство діє, підкоряючись рішенню легального керівництва, рішенню більшості, певним визначеним правилам або консенсусу.

Натовп діє, встановлюючи контакти (штовхаючись), а маса - шляхом збігу індивідуальних виборів.

Однак яким чином діє громадськість? Це питання цікаве тому, що громадськість не діє так, як натовп, маса або суспільство.

Громадськість стикається з дилемою: як стати певною єдністю, якщо насправді вона розділена? Громадськість здобуває свій особливий тип єдності й можливість діяти, завдяки досягненню певного колективного рішення або шляхом вироблення певної колективної думки.

Тому необхідним розглянути природу громадської думки і способів її формування.

Громадська думка

Громадську думку Г. Блумер розглядає як колективний продукт, хоча вона не є одностайною думкою, з якою кожен індивід мусить погодитися. Громадська думка не обов'язково є думкою більшості. Будучи колективною думкою, вона може бути (і зазвичай буває) відмінною від думки певних груп громадськості. Вона є думкою, що охоплює декілька думок, що мають місце в громадськості, а краще - як центральна тенденція, встановлена в боротьбі між цими окремими думками. У цьому процесі думка якоїсь меншості може надавати набагато більший вплив на формування колективної думки, ніж погляди більшості. Будучи колективним продуктом, громадська думка представляє всю громадськість в її готовності до дії щодо вирішення проблеми, робить можливим узгоджену дію, що не обов'язково засноване на консенсусі, контакті або випадковому збігу індивідуальних виборів. Громадська думка завжди рухається у напрямку до якогось рішення, що і не буває часто одностайним.

Громадська думка - є узагальненим колективним судженням людей щодо фактів соціального життя, до подій і явищ у формі схвалення, осуду або вимоги.

Вона може формуватися стихійно або свідомо, набуваючи при цьому функції оцінки щодо предмета, відносно якого виникла. Стихійні судження пов'язані з усною інформацією різноманітного характеру та чутками.

Громадська думка підтримує та відображає соціально-економічний устрій суспільства, пануючу ідеологію і ґрунтується на засадах масової інформації (преса, телебачення, кіно, радіо, збори тощо). Вона може охоплювати як дуже велику кількість населення: державу, континент, навіть увесь світ, так і невелике коло людей: колектив університету, школи, підприємства чи мешканців області, міста, села.

Громадська думка стосовно економічних питань, проблем міжнародної політики, а також діяльності, та життя групи або окремої особистості складається у більшості людей. В усі часи громадська думка мала велике значення і для окремих особистостей, і для суспільства в цілому. Саме тому спроби впливу на неї можна вважати закономірними.

Громадська думка відчутно впливає на життя колективу, групи, особистості, на спілкування та міжособистісні відносини. У виробничих колективах на судження стосовно певної особистості багато в чому впливає думка лідера, керівника.

Негативною є тенденція до незмінності громадської думки відносно певної людини. Хибна громадська думка, яка не відповідає дійсності, теж веде до небажаних змін у психологічному кліматі колективу.

При прийнятті політичних рішень законодавчі та виконавчі органи держави змушені враховувати громадську думку.

Громадська думка як політичний інститут бере участь у здійсненні влади, вона виступає знаряддям політики, тому її формування є сферою боротьби за владу.

Суб'єктом громадської думки – є групи населення, які безпосередньо її виражають.

Об'єктом громадської думки – є різноманітні факти та тенденції життя суспільства (економіки, культури, політики, побуту), що викликають увагу або зачіпають інтереси громадян.

Типологія громадської думки:

- *Оціночні судження* висловлюють ставлення населення до фактів та явищ дійсності. Вони є найпоширенішими.
- *Аналітичні судження* аналізують ставлення людей до фактів дійсності і не лише оцінюють їх.
- *Конструктивні судження* програмують соціальні відносини і процеси.

Структура громадської думки. Розрізняють сутнісну і динамічну структуру (цикл розвитку) громадської думки.

У сутнісній структурі громадської думки виділяють раціональні та емоційні компоненти (знання і переживання), які формують соціальну оцінку.

- *Раціональний (пізнавальний, інтелектуальний) компонент* — це знання людей про події і факти, явища і процеси, які стали об'єктом суспільної уваги.
- *Емоційний компонент* — це масові настрої, соціальні почуття, які виникають з приводу об'єкта громадської думки.
- *Вольовий компонент.* Громадська думка, яка уже склалася, виражає не лише процес обміну думками, а результат цього процесу, а тому вона має значний моральний авторитет у щоденному житті. Вона передбачає практичні дії людей щодо реалізації ідеї, сформованої в громадській думці.

Динаміка розвитку громадської думки :

- **Зародження** — вияв широкого зацікавлення певною проблемою великої кількості людей і активний пошук ними інформації, що стосується цієї проблеми.

У людей з'являється потреба висловити свою думку, обмінятися нею з іншими людьми. Таким чином формується групова думка. У процесі обміну думками формуються різні групи, які дотримуються різних думок стосовно певного явища соціального життя. Відбувається активна робота щодо згуртування одностайців, виявляються

протилежні думки, навколо яких концентруються основні сили.

- **Функціонування** - домінуючі думки узаконюються і здатні виступати у ролі партнерів чи противників установ і організацій, які причетні до проблеми..
- **Спад** — зниження масового інтересу до проблеми, вона стає для більшості людей не актуальною. Це може бути пов'язане з тим, що проблему розв'язано, або її вирішення на цей час є неможливим, або ж з'явилося щось, що перекрило цю проблему.
Звужується соціальний склад, втрачається гострота протистояння, однак проблема ще продовжує викликати певне зацікавлення.
- **Відмирання** — проблема, яка викликала дискусію перестає бути громадською (масовою), інтерес до цієї проблеми і дискусії сходять нанівець.

Канали висловлення громадської думки. Серед найголовніших каналів висловлення громадської думки виділяють безпосередні та опосередковані.

- **Безпосередні канали висловлювання громадської думки** — найбільш надійні, характеризуються безпосереднім контактом виразників думки з представниками органів управління: вибори (президента, парламенту, органів місцевого самоврядування); референдуми, плебісцити, громадські обговорення; зібрання місцевих рад, зібрання партій, громадських організацій; особисті контакти працівників органів управління з населенням; листи та звернення громадян та організуй; мітинги, протести, демонстрації, страйки; засоби масової інформації, плітки; лобістські структури і групи тиску.
- **Спеціалізовані канали висловлювання громадської думки** - опитування із застосуванням наукових соціологічних методів.

Французький соціолог П'єр Бурдьє у 1970-і рр. зробив висновок, що соціологи не вимірюють "громадську думку", а виробляють її, як якісь неіснуючі факти.

Опитування дають можливість одержувати і нагромаджувати надійну і репрезентативну інформацію з широкого кола проблем життя певної території, аналізувати зміни громадської думки в динаміці шляхом проведення повторних опитувань з тих самих проблем, встановлювати і прогнозувати закономірності функціонування громадської думки.

Навіть дуже жорсткий репресивний режим не здатен перекрити геть усіх каналів — завжди залишатиметься місце для пліток, відбуватиметься взаємодія індивідів у малих групах, триватиме міжособистісне спілкування тощо. І навіть якщо зовні може здатися, що

народ цілком придушений і жодної громадської думки не існує, насправді громадська думка живе і відбувається нагромадження її потенціалу. Це дуже небезпечна форма громадської думки, бо накопичує вольовий компонент, що може розрядитися у різноманітних формах (бунт, страйк, акції громадянської непокорності та ін.), та в різних сегментах життя суспільства (економіка, політика).

Навіть найрепресивніші режими зацікавлені у тому, щоб знати про стан громадської думки в суспільстві, про думки різних соціальних груп агентурними методами.

Запитання для самоперевірки

- Дайте визначення поняття «масова поведінка» та основні її ознаки згідно з Норманом Гудменом.
- Яке значення мали дослідження масової поведінки до розробки соціальної психології такими дослідниками, як В. Вундт, М. Лазарус, Г. Штейнталь, Г. Тард, Г. Лебон, З. Фрейд, Е. Росс, В. Мак-Дугалл.
- Розкрийте головні ідеї «гіпнотичної», «вірусної», «сугестивної» теорій масової поведінки.
- Проаналізуйте головні концепти Г. Лебона, висвітлені у книзі «Психологія народів і мас»: роль великих людей у розвитку цивілізацій, почуття і моральність натовпу, способи впливу ватажків на натовп.
- Проаналізуйте головні концепти Г. Тарда, висвітлені у книзі «Закони наслідування»: наслідування та інновації.
- Проаналізуйте головні концепти З. Фрейда, висвітлені у книзі «Масова психологія і аналіз людського «Я»: захисні психологічні механізми (витіснення, регресія, ідентифікація – еротична та міметична), заміщення Я-ідеалу іміджем вождя.
- Проаналізуйте головні концепти Г. Блумера, висвітлені у книзі «Колективна поведінка»: елементарна колективна поведінка; громадськість.
- Розкрийте сутність громадської думки, а також сутнісну та динамічну її структуру.

Тема 10

Ідентифікація, навіювання у політичних технологіях

Найпростіше обманути самого себе.

Демосфен (384–322 рр. до н.е.). «Олінфська 3-я промова».

Афіліація та ідентифікація у політичних технологіях

*Афіліація (з латин. *affiliate* – приєднувати) – потреба людини в причетності до певної соціальної групи, цінностей, ідеї.*

Відповідно до мотиваційних теорій, потреба бути приналежною до групи (підтримувати когось, отримувати чиєсь розуміння, схвалення) є однією з базових потреб людини. Ця потреба зростає в ситуаціях суспільних змін, а відчуття приналежності до національної, релігійної, культурної спільності є способом подолати стан самотності, самотності, тривожності, знайти психологічну підтримку серед інших людей, переживати разом з іншими позитивні емоції.

Людина передовсім ототожнює себе з *первинною групою* (сім'єю, родиною, найближчими друзями). Однак громадяни можуть себе ідентифікувати також з так званими *вторинним» спільнотами* – групами однодумців, колегами, співробітниками, з представниками «малої» батьківщини (односільчанами, жителями одного міста, краю), етнографічною спільнотою (гуцули, бойки, волиняни і т.п.), етносом, державою, релігійною спільнотою.

Нерідко політичні сили використовують природну людську потребу відчувати спорідненість з певними спільнотами для досягнення певних цілей – для мобілізації людей перед виборами, гуртування їх чинити опір політичним супротивникам, вдаватись до рішучих заходів (страйків, демонстрацій, військових дій).

Найбільш емоційно сильною є *національна афіліація* – потреба людини відчувати свій зв'язок з культурою (історією, традиціями, цінностями), інтересами етносу, нації, до яких вона себе зараховує. Передумовою відчуття індивідом свого зв'язку з національною спільнотою є культурна та суб'єктивно-історична приналежність до окремого народу – суб'єктивне відчуття власної причетності до його історичної долі, особистісне емоційно-образне ототожнення

(ідентифікація) з його досягненнями в культурній, мистецькій, політичній сферах.

Віра людей у наявність *природних* зв'язків (культурна та ідейна спорідненість) між членами етнічно-національної спільності відіграє у багатьох випадках більшу роль, ніж фактична наявність родової, кровної спільності.

Стихійні національні почуття на певному історичному етапі становлення народу можуть трансформуватися у **національну ідеологію**, що акцентує увагу людей на спільності їх *території, культури, історії, долі, цілей* і сприяє формуванню **національної свідомості**.

Національна ідеологія цілеспрямовано плекається культурними діячами, політичними ідеологами, моральними авторитетами і здебільшого охоплює:

- віру в «обраність» народу, в особливу його місію у колі інших народів;
- відданості своїй Землі, як символу спільної для усіх «Матері», готовність боронити її від сторонніх зазіхань;
- культі героїв, мучеників, що впродовж історії боронили батьківщину.

Національна свідомість сприяє формуванню в людини почуття національної гідності, відповідальності, небайдужості до справ свого народу, держави.

Чинники загострення почуттів етнічної належності. Відчуття соціальної та етнічної належності залежить від зовнішніх обставин, в яких доводиться жити представникам групи. Коли з'являються ризики для розвитку національної спільноти, то відчуття етно-національної приналежності загострюється. До чинників, які загострюють національні почуття, належать:

- *міжетнічні суперечності*: міжнаціональна конкуренція та конфлікти у державі, чи між державами;
- *міграція та імміграція*: виїхавши на проживання закордон, людина відчуває свою мовну, культурну відмінність від навколишніх громадян;
- *підпорядковане становище*: наявність дискримінації людей у державі за етнічною ознакою (або офіційно здійснюваної, або прихованої), витіснення культури народу, його мови з сфери офіційного вжитку (міського комунікативного простору, засобів масової інформації, молодіжної культури, кінематографу);
- *ідеологічний вплив* системи виховання та освіти, свідомий та систематичний пропагандистський вплив політичних сил.

Якщо міжнаціональні суперечності не розв'язуються, або певними силами загострюються, то в суспільстві виникатимуть передумови для міжнаціональної ненависті та конфліктів.

Партійна та ідеологічна ідентифікація

Партійна ідентифікація виборців

Одним з видів соціального ототожнення є бажання людини підтримувати ті чи інші політичні організації, або брати безпосередню участь у їх діяльності. Дослідження явища *політичного солідаризму* має практичне значення, оскільки від кількості симпатиків партійної організації та припливу людей у її лави значною мірою залежить її конкурентоспроможність, проходження у виборчі органи державного управління та участь у здійсненні реальної політики.

Партійна ідентифікація – це симпатія громадян щодо політичних гравців (партійних організацій, політичних рухів, окремих політичних лідерів).

Особливості *партійної ідентифікації* громадян знайшло тлумачення в декількох теоретичних концепціях:

- концепції традиційної партійної ідентифікації;
- концепції міркуючого виборця;
- концепції раціонального виборця.

Концепцію традиційної партійної ідентифікації запропонували в 1950-х роках американські вчені, до історії мікрополітики вона увійшла під назвою «класичної» або «Мічиганської моделі» партійної ідентифікації. Згідно з цією концепцією, громадяни схильні переймати політичні уподобання своїх батьків, родичів або наставників. Названі дослідники зауважили, що молодь, отримуючи право голосувати під час виборів, схильна орієнтуватись на думку авторитетних для них людей. Модель «традиційної партійної ідентифікації» ґрунтується на гіпотезі про психологічну прихильність людини до тієї або іншої конкретної партії, зважаючи на політичні орієнтири свого найближчого соціального середовища. При цьому головними стають емоційні та суб'єктивні причини підтримки людиною тих чи інших партій, або політичних ідей.

Концепція міркуючого виборця (розроблялась у 1970-80-х роках американським дослідником С. Попкінім) звертає увагу на тому, що виборець, підтримуючи політичну партію, діє раціонально, а не під впливом емоцій чи звичок. Припускається, що виборці можуть

неемоційно оцінювати партії, кандидатів і окремі твердження партійних програм, а тому роблять раціональний вибір з декількох альтернатив. В цій моделі громадяни оцінюють партії і роблять висновки про те, які з них слід підтримати на виборах, зважаючи на такі обставини:

- Наскільки в минулому партія, окремі її члени проявили себе у здійсненні державної політики.

Звертають увагу на те, якими були дії уряду та місцевих органів влади (сформованих членами партії) у розв'язанні конкретних проблем держави та її політики. Якщо партія позитивно проявила себе в минулому, то виборці підтримають її.

- Наскільки партійні програми відповідають сучасним потребам спільноти, а також наскільки партія здатна своїм кадровим потенціалом виконати заплановане.

Громадяни міркують, що саме потребує покращення в суспільстві – стан економіки, забезпечення соціальних стандартів, чи утвердження прав і свобод тощо. З огляду на першочергові завдання, виборці оцінюють програми партій, а також звертають увагу, чи для реалізації проголошених програм партія має кваліфікованих фахівців.

Такий свідомий аналіз передвиборчої ситуації, на думку дослідників, визначає індивідуальні уподобання громадян.

Водночас свідомо політична поведінка громадян обмежена:

- *Звичками виборців* – вибір може стати наслідком звичних, стереотипних установок стосовно партій. Людина вибирає не ту партію, яку визнає відповідальною і конструктивною, а яку знає, назва якої їй відома.
- *Індивідуальними пізнавальними можливостями виборця* – не всім людям притаманні аналітичні здібності, не всі вміють узагальнювати і осмислювати політичні події. Більшість громадян зайняті особистим життям, не мають часу уважно слідкувати за політикою, швидко забувають про те, що політики обіцяли виборцям.
- *Маніпулятивним характером політичної інформації* – виборці позбавлені достовірної інформації про політичне життя, зокрема через тенденційність ЗМІ.
- *Нормативними чинниками, які впливають на виборця* – часто громадяни голосують за політичну партію не тому, що вона гідна підтримки, а тому, що вони прагнуть не пропустити до влади більш небезпечних конкурентів.

Концепція прагматичного виборця здійснює головний акцент на прагматичних, меркантильних мотиваціях громадян під час голосування. Головний постулат «концепції прагматичного виборця» полягає в тому, що особа може поступати не лише як вона вважає «правильно», але також «як їй це вигідно», наскільки вибір принесе їй практичну користь, матеріальну вигоду, задовольнить її потреби в безпеці, прагнення залишатися членом групи.

Концепція прагматичної політичної поведінки пояснює випадки політичного *зрадництва*, перебігання депутатів чи бізнесменів з партій, які програли вибори, у партії-фаворити.

Ідеологічна ідентифікація громадян

Спільний страх об'єднує найлютіших ворогів.

Арістотель (384–322 рр. до н.е.). «Політика».

Особа, виборець, політик можуть також симпатизувати певним політичним ідеям, цінностям, ідеологіям. Розглянемо механізми ідентифікації особи з принципами політичних ідеологій. Поняття «ідеологія» старогрецького походження і означає «вчення про ідеї». У науковий оборот це поняття було введено у XVIII ст. в епоху Просвітництва.

Ідеологія – сукупність суспільних уявлень, ідей, цінностей, теорій, поглядів, які відображають дійсність з погляду інтересів окремих суспільних груп і спрямовані на утвердження або зміну існуючих суспільних відносин.

Ідеології розробляють теоретики, які представляють домагання певних суспільних груп. Будучи частиною суспільної свідомості, ідеологія займає окреме місце у її структурі поряд з філософією, релігією, правом, етикою, естетикою, буденною свідомістю. Ідеологія є не лише об'єктивним трактуванням суспільного життя, але містить хибні, упереджені, свідомо спотворені погляди на стан справ у суспільстві.

Завдяки ідеологіям громадяни усвідомлюють свої соціально-політичні інтереси, формують свої ціннісні орієнтації і ставлення до існуючих на даний час реалій політики, економіки, власності, певних категорій людей, держави. Зважаючи на ідеологічні аргументи, громадяни можуть ставати прихильниками радикальних або поміркованих методів політичних змін та економічних реформ.

Політична ідеологія нерідко охоплює директивні судження (те, як слід діяти), що впливають з її теоретичних постулатів, оскільки ідеологія

має за мету дозволити (санкціонувати) окремі форми поведінки та діяльності, які заборонені в межах буденної моралі.

Завдяки ідеології особа позбувається суперечливих думок, оскільки ідеологія є чітко систематизованою, в якій усі ідеї, аргументи, тлумачення пов'язати між собою.

Новітні політичні ідеології, на думку дослідників, формуються завдяки:

- Конденсації – переосмислення буденної політичної свідомості.
- Інтеграції – поєднання, накладання різних ідей і уявлень (неоконсерватизм, неолібералізм).
- Дивергенції – спрощення існуючих ідеологій.
- Реанімації – відродження інтересу до старих ідей, їх пристосування до сучасних умов.

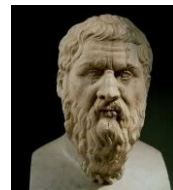
Впродовж останніх десятиріч з'явилися різні ідеології: помірковані та радикальні, соціальноорієнтовані, природоохоронні та антигуманні. Щоб спонукати людей до певної громадсько-політичної активності, кожна партія, громадська організація, релігійна конфесія чи громадський рух повинні декларувати ті чи інші ідеї, цінності, цілі діяльності та засоби їх досягнення.

Водночас так званих «класичних» ідеологій є небагато, їх умовно поділяють на: консервативні (для досягнення інтересів держави, її міжнародних позицій); ліберальні (відстоювання інтересів бізнесу); «ліві» (соціальноорієнтовані для захисту соціально вразливих верств населення).

Ідеологія консерватизму

Поняття «консерватизм» (з латин. «conservo») має значення – зберігати, охороняти. Носіями ідеології консерватизму є соціальні групи і прошарки, які зацікавлені у збереженні сформованого суспільного ладу. Ідейними попередниками консервативної ідеології можна вважати давньогрецького філософа Платона, середньовічного католицького мислителя Тому Аквінського, італійського мислителя епохи Відродження Ніколо Макіавеллі та ін.

Консервативні політичні погляди Платона. Платон (427–347 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, учень Сократа. Автор творів «Держава», «Закони», «Політик», «Протагор», «Апологія Сократа» та ін.

У творі «Держава» описав модель «ідеальної держави», найважливішими рисами якої є:

- Автаркія – господарське самозабезпечення, створення замкнутої

самодостатньої економіки в межах країни.

- Незмінність і гармонія, які засновані на розумі та справедливості.
- Розподіл праці згідно принципу «кожному – своє», кожен має займатися своїми обов'язками в межах суспільної ієрархії.
- Плекання відчуття єдності та солідарності усіх громадян.
- Ізольованість від зовнішнього світу, зовнішні впливи здатні справляти на неї руйнівний вплив.
- Підпорядкування особи суспільству задля досягнення загального блага.

Держава, за Платоном, має бути збудована за зразком людської душі. Трьом частинам душі (розум, воля, тілесна чуттєвість) мають відповідати трьом суспільним верствам, з яких повинна складатися держава. Розумна частина душі повинна втілюватися в керівниках держави – людей, що здатні мислити («Доти, доки в державі не будуть керувати філософи чи нинішні царі та власники не стануть шляхетно й ґрунтовно філософствувати, вона не позбудеться зла»). Вольова (пристрасна) частина душі повинна втілюватися в стані воїнів – захисників держави. Чуттєва (жадаюча) частина душі безпосередньо пов'язана з тілом, їй відповідає стан працівників (селян, ремісників, продавців тощо).

У державному організмі кожна людина розглядалась як клітина, що виконує свою функцію. Закони мають слугувати інтересам держави. Вважаючи приватну власність головним джерелом соціальної ворожнечі та роз'єднаності, Платон пропонував заборонити приватну власність та сім'ю для представників верств філософів-правителів і воїнів-охоронців.

Консервативні політичні погляди Т. Аквінського. Тома Аквінський створив християнську доктрину держави і права, він стверджував, що державна влада походить від Бога. Громадяни не повинні заперечувати державну владу, коритися її волі. Метою держави вважав досягнення загального блага, забезпечення умов для розумного та гідного життя людини. Т. Аквінський заперечував соціальну рівність. Відмінності, що існують між соціальними станами, на думку мислителя, є вічними, їх неможливо змінити.

Консервативні політичні ідеї Н. Макіавеллі. Ніколо ді Бернардо Макіавеллі обґрунтовував необхідність світської держави. Спростовував середньовічні теорії, згідно з якими держава повинна бути підпорядкована церкві. Державу він визнавав найвищим проявом людського духу. Самостійність, велич, міць держави для мислителя

були ідеалом, для досягнення котрого політики повинні використовувати будь-які засоби. Необхідність держави обґрунтовував егоїстичною природою людей і необхідністю її приборкання.

Ідеї політичного елітаризму Вільфредо Парето ґрунтуються на ідеї про неспроможність населення управляти державою. Демократія розглядається як утопія, у гонитві за котрою населення стає інструментом у руках демагогів і сприяє утвердженню диктатур – соціалізму і фашизму. Громадські та індивідуальні свободи пов'язуються не з демократією, а з компетентною правлячою елітою. Унаслідок того, що кожна правляча еліта з часом вироджується, втрачаючи свої найкращі якості, творчу енергію, то для уникнення суспільної деградації необхідна вчасна зміна політичних еліт.

Принципи консерватизму. Політична ідеологія консерватизму може поєднуватися з націоналістичними ідеями, монархізмом (спадковість влади), клерикалізмом (вплив релігійних структур на суспільне життя). Консерватизм використовує принципи організмичного та расово-антропологічного напрямів, психологізму, функціоналізму та структуралізму для утвердження своїх постулатів, зокрема ідеї:

- підтримки стійкості держави на міжнародній арені;
- сприяння стабільності соціальної структури суспільства;
- необхідності усунення суперечливих політичних сил і тенденцій;
- збереження традиційних морально-правових цінностей.

Консервативна ідеологія намагається довести свою правоту, звертаючи увагу на недосконалість людської природи, нездатність людей бути раціональними і поміркованими у соціальних стосунках. Людина часто діє під впливом інстинктів, емоцій, стереотипів, звичок.

Консерватизм апелює до природної нерівності людей – від народження люди не мають рівних задатків – людям притаманний різний рівень розумового розвитку, фізичних сил, вольових здібностей. Задля утримання людей від взаємного поборювання, гноблення і знищення необхідні державні інститути (силові, правоохоронні, контролюючі установи), щоб підтримувати правовий порядок.

Консервативні ідеї набирають популярності серед громадян тоді, коли виникає загроза втрати державного суверенітету, територіальної цілісності країни, внутрішньої дестабілізації, розгулу злочинності. За таких несприятливих умов безпека та інтереси більшості громадян залежать від спроможності держави, її армії, правоохоронних органів відсікти агресію зовнішнього ворога, приборкати безлад с суспільстві.

Ліберальна ідеологія

Поняття «лібералізм» (від латин. «liberalis») – вільний, такий, що має відношення до свободи. Більшість тлумачень лібералізму стосуються ідеї особистої свободи людини, нескutoї рамками традицій і держави. У європейській суспільно-політичній літературі поняття «лібералізм» з'явилося на початку XIX століття. Предтечею лібералізму стали ідеї Просвітництва XVII–XVIII ст. в європейських державах. Мислителі Вольтер, Монтеск'є, Руссо, Дідро та ін. намагалися сприяти заміні феодално-монархічного ладу держав на республіканський (з латин. res public – справа народу), гуманізувати суспільні відносини, поширюючи ідеї про «природні права» людини, «суспільний договір», свободу та рівність всіх людей.

В основі Просвітництва – ідеалістичне уявлення про визначальну роль розуму та свідомості в житті суспільства, бажання пояснити суспільні недоліки неосвіченістю людей, їх нерозуміння власної природи. Єдиним засобом суспільного поступу просвітники вважали поширення освіти та наукових знань.

Початок крайньо ліберальної філософської думки знаходиться у вченні **кініків** – (від грец. κύνός «собака») – однієї з найвідоміших і найзначніших давньогрецьких сократівських філософських шкіл IV століття до н. е. Кініки були послідовниками Антисфена, учня Сократа. Здебільшого вивчали етичні проблеми та їхній вплив на суспільство.

Антисфен (Ἀντισθένης, бл. 435–370 до н. е.) – стародавній грецький філософ, засновник школи кініків. Виступив проти платонівської теорії ідей.

В етиці Антисфена, яка посідає центральне місце в його філософії, відбито інтереси розорених кіл афінської рабовласницької демократії. Тому Антисфен засуджував поділ людей на панів і рабів, заперечував чуттєві насолоди, пов'язані з багатством, розкішшю; пропагував своєрідний культ праці та повернення до «природного стану».

Антисфен був присутній при передсмертній бесіді Сократа, зафіксованій в творах Платона. Страта Сократа підштовхнула Антисфена до кінізму. Антисфен відкрив в Афінах власну школу в гімнасії для неповноправних громадян на Кіносарзі.

Антисфен – перший **номіналіст**, який відкидав існування загальних понять (вічних ідей Платона) і стверджував, що ідеї існують тільки у свідомості людини. За Антисфеном, синтетичні судження помилкові. Основним завданням філософії, стверджував Антисфен, є дослідження внутрішнього світу людини, розуміння того, що є для людини істинним

благом. Сам Антисфен і його учні доводили, що благо для людини — бути доброчесним.

Антисфен проповідував аскетизм, природність, пріоритет особистих інтересів перед державними. Заперечуючи традиційну релігію і державу, він і Діоген першими назвали себе не громадянами якоїсь певної держави, а громадянами всього світу — космополітами.

В основі етики Антисфена — вчення про автаркію, самодостатність, незалежність від соціальних впливів і людських установок. Досягти стану самодостатності людина може тільки обмеженням своїх потреб, проводячи життя у праці, уникаючи тієї насолоди і тієї розкоші, які згубні для людини. Антисфен (слідом за Сократом) вважав, що чесноти можна навчити і що щастя можливе тільки від чесноти:

«Досить бути доброчесним, щоб бути щасливим: для цього нічого не потрібно, крім Сократової сили.

Антисфен і його учень Діоген Сінопський були найбільш послідовними, безкомпромісними кініками.

Антисфен заперечував закони та всі соціальні умовності, а зразок для побудови людського суспільства пропонував шукати у тварин.

Діоген Сінопський (404 до н. е. — 322 до н. е., Коринф) — давньогрецький філософ-кінік.

Діоген відкидав цивілізацію, зокрема державу, оголошуючи культуру насильством над людською істотою і вимагав, щоб людина повернулася в первісний стан. Себе він оголошував громадянином світу, проповідував спільність дружин і дітей.

Практика спрощення в європейській традиції бере початок саме від Діогена. Погляди Діогена:

Має право на існування тільки те, що відповідає природі; всі людські установлення надлишкові та шкідливі; треба відмовитися від будь-якого придбання, бо лише така відмова робить людину вільною; не можна дозволяти собі насолоду, треба лишатися байдужим до будь-яких спокус.

Діоген відмовився від будь-яких узвичаєних людських форм існування: житла, посуду, одягу (пробував навіть їсти не приготовану їжу, але не зміг перетравити сире м'ясо); це було здійсненням на практиці радикальної позиції, за якою треба знищити людську цивілізацію та культуру й повернути людей до «природного» досоціального стану.

Прямолінійно сприймаючи антитезу «природа — закон», він іноді доходив до крайності в своїй повчально-навмисній безсоромності, навіть якщо вважати розповіді про нього сильно перебільшеними.

У європейській суспільно-політичній думці «лібералізм» віродився в ідеях Просвітництва XVII–XVIII ст. Мислителі Вольтер, Монтеск'є, Руссо, Дідро та ін. намагалися сприяти заміні феодально-монархічного ладу держав на республіканський (з латин. *res public* – справа народу), гуманізувати суспільні відносини, поширюючи ідеї про «природні права» людини, «суспільний договір», свободу та рівність всіх людей.

Ліберальні політичні ідеї Ж.-Ж. Руссо. Французький філософ, просвітник Жан-Жак Руссо запропонував теорію про «договірне» походження держави. На думку мислителя, у «природному стані» всі люди були вільні та рівні, не було майнового розшарування, державного апарату й приватної власності. Однак з розвитком цивілізації люди поступово перейшли з «природного стану» у «суспільний стан» – сім'ї об'єднувалися в роди, племена. Виникла приватна власність, майнова нерівність людей, між якими розгорнулась боротьба. «Природний стан» співжиття людей був зруйнований. Щоб стабілізувати суспільство, яке перебувало в стані взаємного поборювання, заможні верстви запропонували решті населення укласти «суспільний договір» для створення державної влади та законів, яким підпорядковуються всі члени суспільства. Укладаючи суспільний договір, усі його учасники мали б отримати рівні права, а суспільство повинно було перетворитися на асоціацію рівних і вільних громадян.

Ліберальні політичні ідеї Б. Франкліна. Американський політик, вчений, автор Декларації про державну незалежність США (1776 р.) Бенджамін Франклін відстоював ліберальні погляди про *право народів на самовизначення та заснування держави, право кожної людини на життя, рівність людей, право на свободу, прагнення до щастя*. Домагався скасування рабства, захисту національних меншин і закріплення прав громадян у конституції.

Ліберальні політичні ідеї Т. Джефферсона. Американський просвітник, юрист, громадський і державний діяч Томас Джефферсон Визнавав всіх людей рівними від природи, наділених невід'ємними правами *на життя, свободу, власність, прагнення до щастя*. Для забезпечення цих прав люди створюють державу (республіку), обирають уряди, доручаючи їм владу. Якщо ж державні особи порушують природні права громадян, то народ має право на *бунт* – заміну їх на інших. Республіканська форма правління має ґрунтуватися на загальному виборчому праві, представництві партій в законодавчих установах, виборності виконавчих органів влади та суддів.

Принципи лібералізму. Світоглядні принципи лібералізму опираються на ідеї індивідуалізму, самоцінності життя кожної людини, свободу людини від групових, класових, національних та інших

упереджень, ідеї терпимості до інакодумства, гуманізму, демократії, космополітизму. Ліберальні погляди ґрунтуються на вірі в те, що людина здатна бути розумною, поміркованою, раціональною у співжитті з іншими людьми. Для лібералізму притаманна віра в прогрес людської цивілізації.

Економічні ідеї лібералізму наполягають на невтручанні держави в економічне життя суспільства. Економіка повинна бути у приватній власності. Держава повинна створювати правові умови для існування ринкових відносин в економіці і збирати передбачені законом податки, надавати простір для приватної ділової ініціативи, приватного підприємництва.

Політичні ідеї лібералізму передбачають необхідність існування правової держави (можливість громадян захищати свої права і свободи у судах), верховенстві закону (соціальний контроль за діями державних інституцій), конституційного і законодавчого закріплення «договірних» відносин між державою і суспільством, абсолютної цінності людської особи, рівності від народження всіх людей, визнання прав людини. Управління державою повинне базуватися на розподілі законодавчої, виконавчої і судової гілки влади.

Лібералізм для обґрунтування ринкових економічних відносин використовує ідеї та принципи соціал-дарвінізму, символічного інтеракціонізму. Ліберальні гасла про «природні права» і свободу набувають популярності в умовах національного піднесення та самоутвердження народу. Ліберальні гасла і цінності можуть отримувати відгук у представників «середнього класу» в періоди приватизації державної власності, а також за умов, коли необхідний правовий захист приватної власності від корупції органів державної влади.

«Ліві» ідеології

До «лівих» належать: комуністична, соціалістична, соціал-демократична ідеології. Усі вони проголошують спільну мету – забезпечення соціальної рівності людей, однак відрізняються способами її досягнення (або революційні, або еволюційні способи). Ідейними предтечами комуністичних та соціалістичних теорій вважаються Томас Мор та Томазо Кампанелла.

Соціалістичні ідеї Т. Мора. Англійський гуманіст, політичний діяч та історик Томас Мор у творі «Утопія» (1516) критикував тогочасний суспільно-політичний лад, описав поневіряння людей. Цьому ладові він протиставив «ідеальний лад» острова Утопія, де немає приватної власності, люди живуть у самоврядних містах, земля та власність

перебувають у спільному користуванні, а державних діячів обирають вільним голосуванням. У поглядах цього мислителя відобразилася його гуманістична віра в освіченого політичного керівника.

Соціалістичні ідеї Т. Кампанелли. Італійський мислитель, поет, філософ, політичний діяч Томазо Кампанелла у творі «Місто сонця» (1521) описав ідеальну державу, котру начебто віднайшов один з мандрівників у заморських краях, і де мешкає община рівних людей. Кожний її член має право на участь в управлінні державою. Очолює владу верховний правитель, який є главою світської та духовної влади. Влада посадовців спирається на загальну повагу та добровільний послух, посадових осіб змінюють з волі народу. У вигаданому місті немає власності та сім'ї, дітей виховує держава. Виховання нероздільно пов'язувалося з працею. Усі мешканці виконують військовий обов'язок, займаються землеробством і скотарством.

Різновиди «лівих» політичних ідеологій. Комунізм – вчення про побудову безкласового суспільства. Виявився утопічним політичним проектом, реалізація якого потребує потужного репресивного державного апарату, обмеження «природних прав» значної частини громадян.

Соціалізм (з латин. *socialis* – суспільний) як політична ідеологія історично пов'язаний з багатотисячними сподіваннями людей на можливість побудови суспільства соціальної справедливості, солідарності, соціального захисту особи. Ідеї братерства та рівності існували з часів Античності та Середньовіччя, присутні в християнській доктрині, зокрема у постулаті рівності людей перед Богом. Соціальні доктрини в Новітній історії Європи протистояли ліберальним та консервативним ідеологіям. Свою класичну форму соціалістичні ідеї почали набувати разом зі становленням капіталістичних відносин.

Соціалістичні доктрини наполягають на усупільненні майна та засобів виробництва, усуненні визиску працівників, справедливому розподілі матеріальних благ (прибутків виробництва) і духовних цінностей (безкоштовна освіта). Суспільство повинно надавати соціальну підтримку людям, що потребують допомоги – молоді, пенсіонерам, хворим, немічним.

Соціалістичні ідеї впродовж останніх двохсот років намагалися пристосувати до радикальних (революційних доктрин) та поміркованих (еволюційних концепцій).

Марксистський підхід розглядав соціалізм як першу сходинку переходу від капіталізму до комунізму. Комуністичні ідеологи схилилися до насильницького скидання влади, революційного реформування суспільства шляхом націоналізації усіх засобів

виробництва. Ці революційні завдання покладалися на робітничий клас під керівництвом комуністичної партії.

Соціал-демократичний підхід трактує соціалізм як суспільний лад, що здобувається шляхом соціальних реформ при збереженні приватної власності. Соціал-демократія своєю метою визначає створення «соціальної держави», як інструмента формування «солідарного суспільства». Гармонізація суспільних відносин при цьому досягається завдяки зростанню «середнього класу», соціальному партнерству, перерозподілу матеріальних та духовних благ. Головними принципами соціал-демократії є справедливість, рівність, солідарність людей; демократизм у формуванні влади; забезпечення соціальних прав трудівників; ліквідація всіх форм гноблення і дискримінації; створення умов для вільного розвитку кожної особи.

Запитання для самоперевірки

- Що таке «афіліація», що спричиняє загострення почуття національної належності?
- Яке тлумачення партійної ідентифікації у концепціях «традиційної партійної ідентифікації», «міркуючого виборця», «прагматичного виборця»?
- Що таке «ідеологічна» ідентифікація?
- Яке тлумачення людської «природи» в рамках консервативної ідеології, а також які її головні пріоритети?
- На яких постулатах ґрунтуються консервативні погляди на державний устрій Платона, Т. Аквінського, Н. Макіавеллі?
- Яке тлумачення людської «природи» в рамках лібералізму, а також які головні пріоритети цієї політичної ідеології?
- Які пріоритети та різновиди «лівих» ідеологій?

Тема 11

Особливості соціально-політичного мислення та пізнання

Політичний керманіч повинен відрізнятися від підлеглих не розкішним способом життя, а працелюбністю і вмінням передбачати події.

Ксенофонт (430–354 рр. до н.е.).

Соціальне пізнання та знакові системи. Схематичність, стереотипність мислення в політиці здебільшого породжує неадекватні висновки, недалекоглядну та малопродуктивну активність, що у політичній конкуренції приводять до поразки. З огляду на це особливості соціально-політичного пізнання є дуже важливими у політичній психології, політології, логіці, філософії.

Інформаційними (несиловими) засобами досягнення перемоги у політичному змаганні були і залишаються дезінформація супротивника для того, щоб він прийняв «уявне» за «дійсне» і припустився помилок, а також дискредитація лідерів в очах його підлеглих та союзників для руйнування єдності лав супротивника. Відтак у політичному змаганні пізнавальна діяльність політиків (членів їх команд) є основою прийняття ефективних рішень, влучних заходів та отримання практичних результатів діяльності в короткостроковій та в довготерміновій перспективі.

Практичні результати пізнавальної діяльності є головним постулатом філософії прагматизму, яку розвивали американські мислителі Чарльз Пірс (1839–1914), Уільям Джеймс (1842–1910). Психологи когнітивної школи (виникла в 1950-60 рр. в США) досліджували впливи знань на вчинки та діяльність людей, на ефективність прийнятих ними рішень.

Слід звернути увагу, що пізнавальна діяльність у сфері соціальних відносин та політики істотно відрізняється від пізнання в природничих чи технічних галузях. Коли йдеться про пізнавальну діяльність у сфері соціальних стосунків та політики, то дослідники мають справу з дослідженням людей (в усій їх унікальності, неповторності їх духовного світу, свободи волі, спонукань до діяльності) або з соціальними групами. За таких обставин дослідник є «суб'єктом», який вивчає іншу людину як іншого «суб'єкта», а не пасивного «об'єкта».

Люди усвідомлюють, що їх вивчають чи намагаються ними керувати. Тому вони приховують свої думки, наміри, ресурси, відволікають увагу,

вводять в оману, уникають контактів, вдаються до психологічного тиску, шантажу, фізичного насилля.

Не слід забувати, що існують етичні, групові норми й правові (конституційні, законодавчі) обмеження, які стоять на заваді втручання науковців в особисту сферу людини.

Соціальне пізнання – це особлива духовно-психічна діяльність особистості, що спрямована на розуміння суті суспільних подій, динаміки розвитку політичних процесів та власної ролі в них.

Соціальне пізнання охоплює:

- методи отримання актуальної та усебічної інформації про соціально-політичні реалії;
- узагальнення вражень про явища та процеси довколишнього світу, співвіднесення нових відомостей з набутим досвідом та отриманими знаннями;
- аналіз, класифікацію та систематизацію соціальної інформації;
- виявлення зв'язків між зовні не пов'язаними явищами, виявлення закономірностей та тенденцій розвитку подій, прогнозування майбутнього стану справ;
- пошуки виходів з проблемних ситуацій, створення методів розв'язання задач і проблем, постановка нових цілей діяльності;
- розуміння мотивів та вчинків людей (груп), створення можливостей та форм взаємодії з ними;
- розуміння суспільних процесів та співвіднесення їх з власною активністю та ін.

Предметом дослідження стають *знаки* соціальної активності:

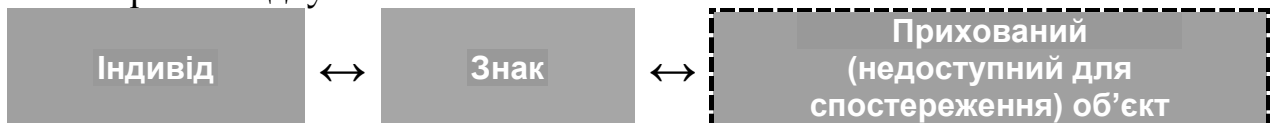
- жести, пози тіла, швидкість рухів;
- одяг, зачіска, аксесуари;
- вираз обличчя, міміка;
- інтонація голосу, гучність мовлення, влучність аргументації;
- емоційні та поведінкові реакції;
- думки, висловлені вголос, записані на носіях;
- готовність до взаємодії, уникання контактів;
- соціальні зв'язки, доступ до впливових осіб, структур тощо.

Психологія, логіка, філологія, філософія, культурологія, соціологія, політологія тощо – це наукові напрями, які досліджують різноманітні прояви, іншими словами – *знаки* людської активності. *Семіотика* –

інтегральний науковий напрям про знакові системи, що вивчає зміст знаків, їх форми та функції.

Знаки – це доступні для органів відчуття індивіда певні об'єкти або явища, які сприймаються як представники (репрезентанти) інших явищ, з якими на даний час індивід не здатний або не має змоги взаємодіяти безпосередньо.

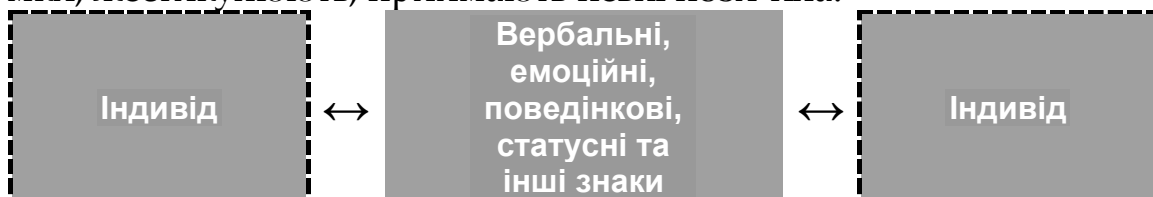
Головна функція знаків – давати в доступній формі індивіду уявлення (інформацію) про те, що є недоступним (прихованим) від його органів відчуттів.

В рамках семіотики розрізняють мовні та позамовні знаки. До позамовних знаків належать:

- *Знаки-копії* функціонують за принципом аналогії, подібності знака і об'єкта (фотографія обличчя людини; відбитки пальців, взуття; копії документів).
- *Знаки-ознаки* (прикмети) позначають відношення між об'єктами, або відношення об'єкта та його властивостей (емоційність – знак як ставлення людини до інших людей).
- *Знаки-символи* – об'єкти, що утілюють в уяві людей певного суспільства загальні, абстрактні ідеї (державний прапор, герб, національна валюта, президент, національне законодавство є символами незалежності держави; релігійні символи).

Під час спілкування люди висловлюють свої оцінки, судження, думки, жестикулюють, приймають певні пози тіла.

Сприймаючи та аналізуючи мовлення та інші немовні знаки (емоційність спілкування, інтонацію, міміку, жести, пози, дистанцію до співрозмовника, стиль одягу), комуніканти намагаються пізнати співрозмовника, зрозуміти погляди, ціннісні орієнтації та наміри інших людей.

Соціально-політичне мислення та пізнання

Політичні можливості людини залежать від її соціального досвіду, знань, компетентності, міри доступу до важливої політичної

інформації. У рамках когнітивної психології, діяльність індивіда визначається мірою його знань, пізнавальними здібностями, волевовими якостями, мірою наполегливості та уважності в дослідженні невідомих явищ, що визначають форму його політичного мислення.

Форми соціально-політичного мислення

Політичне мислення не є однаковим в усіх людей. Воно набуває таких форм: *політична псевдосвідомість (громадсько-політична думка); політична ідеологія; політична наука.*

Ці форми політичного мислення відрізняються мотивами, які лежать в їх основі, а також глибиною розуміння суті соціально-політичних явищ, що відбуваються в суспільстві та на міжнародній арені.

Політична псевдосвідомість (хибне, помилкове розуміння) – це неадекватне, хибне відображення суспільно-політичних явищ та процесів, що зумовлене:

- Дефіцитом інформації. Не маючи достовірної та актуальної інформації, глибоких знань про політичне життя, людина змушена «дофантазувати» політичну реальність, опираючись на власні уподобання.
- Упередженістю особи. Особа є зацікавленим учасником політичного життя, її ставлення до політики не є нейтральне, вона схильна підтримувати одних політичних гравців й не підтримувати інших.

Поверхнєве (хибне) розуміння політичної дійсності спричиняє прийняття людиною хибних рішень, неефективних дій, що врешті не дає досягти бажаних цілей.

Громадяни голосують за ті чи інші політичні сили (політиків), які обіцяють здійснити певні соціальні реформи. Однак знову і знову політична реальність виявляє неспроможність (або небажання) політичних гравців виконувати обіцяне.

В рамках психоаналізу нереалізовані людські потреби та бажання не зникають, а внаслідок механізмів психологічного захисту «витісняються» у підсвідомість. Через нереалізовані політичні цілі (виконання яких виборці доручають здійснити політичним діячам) громадяни відчують розчарування, невдоволення, гнів, агресію, апатію. Внаслідок цього політичне прагнення «пригнічується», «витісняється» з людської свідомості у підсвідомість. Такий процес має назву «невротичного механізму появи установки» (див. рис.1 стор. 20).

Мислення у формі «політичної псевдосвідомості» призводить до невдач у політичній діяльності. Особа, яка послуговується такою

формою політичного мислення, сподівається, що хтось (політики, партії) реалізує її політичні ідеали. Вона не схильна до активних дій та не наважується до ризикованих вчинків, що притаманні політичній діяльності. З цієї причини вона змушена переживати все нові і нові розчарування та пасивно споглядати політичні спектаклі, що транслюються завдяки ЗМІ, однак які замовчують вирішальні елементи знань про те, що ж дійсно відбувається у сфері політичного змагання.

Політична ідеологія є ще однією формою політичного мислення. Психологічною передумовою тут є *змагальні, владні* спонуки. Це означає, що певні категорії громадян мають політичні амбіції, відстоюють власні політичні ідеї, прагнуть впливати на політичне життя і обіймати ключові політичні посади.

Активність у політиці досягається завдяки самовладанню, знанням, соціальним зв'язкам, мобілізації зусиль та ресурсів. Людина стає «гравцем», формує власний погляд на дійсність і майбутнє, проявляє допитливість, рішучість, наполегливість, намагається оволодівати ситуацією. Людина-гравець є «людиною ідеологічною». Їй притаманний *змагальний* стиль поведінки. Вона докладає додаткових зусиль для здобуття достовірних і актуальних знань про обставини політичної конкуренції та їх гравців, критичніше оцінює демагогію конкурентів («Едіпів комплекс»). Особа мобілізує власні сили, знання, навички, проявляє агресивність та змагальність у досягненні поставленого нею політичного результату (агресія з латин. *ad-gradior* – «крокую до...»: безкомпромісна цілеспрямованість).

Завдяки «ідеологічності» політичного мислення людина формує змагальну «Я»-концепцію, ототожнюється із соціально престижним «Я»-образом, докладає вольових зусиль для самоутвердження в суспільстві, формує середовище політичних партнерів, здійснює рішучі (символічні) дії.

Іншими словами, людина з пасивного виборця стає активним діячем – політичним гравцем. Вона відмовляється «наївно» довіряти політичним «ляльководам» і власними зусиллями активно сприяє політичним змінам.

Політична наука – людина відмовляється бути пасивним споживачем політичних маніпуляцій і завдяки науковим методам досліджень (індукція, дедукція, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація, експеримент) скеровує свої зусилля на: отримання адекватної і актуальної інформації про політичне життя; визначення вагомих чинників, які впливають на ситуацію; вивчення перешкод, які виникають на шляху до поставлених політичних цілей; аналіз політичних «гравців», мету їх діяльності, методи, що застосовуються ними; розробку випереджувальних технологій для нейтралізації політичних конкурентів; постановку пріоритетних і досяжних політичних завдань; розробку методів мобілізації соціальних сил для досягнення мети.

Щаблі соціально-політичного пізнання

Залишайся тверезим і вмій сумніватися.

Епіхарм (2-а пол. VI – 1 пол. V ст. до н.е.).

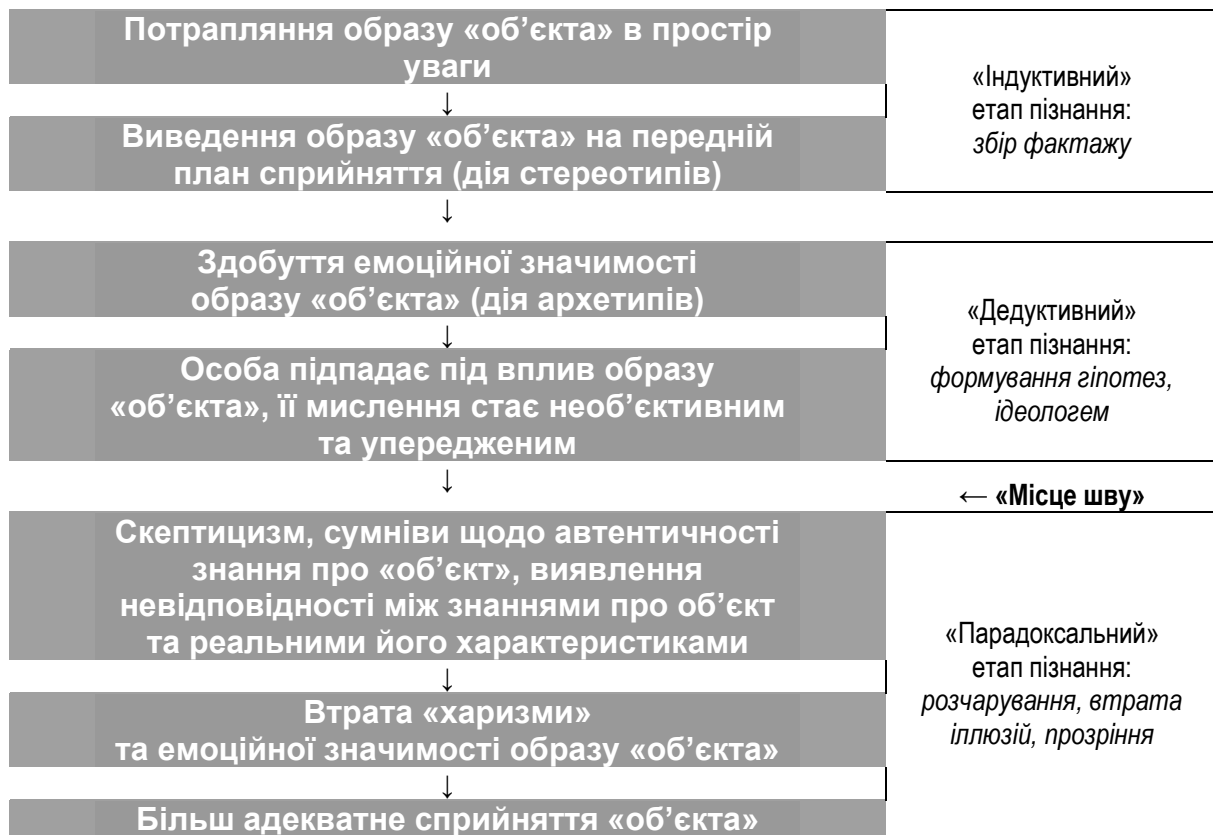
Через обмежений доступ до інформації особа, доклавши певні зусилля, спроможна пізнавати людей, суспільні процеси, політичні реалії. Однією з психологічних перешкод для прийняття успішних рішень у політиці є *стереотипність* мислення людини. Саме неадекватність пізнавальних можливостей людини до чинної ситуації спричиняє те, що вона приймає *уявне* за *дійсне*, припускається помилок. Згодом індивід «прозріває», виявивши, що був у полоні безпідставних домислів та сподівань. Помилки під час ухвалення рішень є причиною для болісних розчарувань, поразок.

Особливість соціального пізнання полягає у тому, що ціна *помилки* у конкурентних відносинах може бути надто високою. Політичний гравець, припустившись помилки під час аналізу ситуації або під час прийняття рішення, може не лише зазнати краху, але й зазнати знищення з боку ворожої сторони, як буває під час ведення бойових дій. У такому випадку помилковість аналізу може звести нанівець усі переваги гравця – збройні, фінансові, людські, організаційні та ін.

Політичні супротивники свідомо намагаються ввести в оману ворожу сторону. Для цього використовують усі доступні засоби створення неправдивої інформації, дезінформації суперника. Це робиться для того, щоб конкуренти сприйняли неправдиві відомості за істинні, взяли їх за основу для планування та прийняття своїх рішень.

Під час аналізу політичної інформації має враховуватися не лише налагодження інформаційних джерел та отримання з них достовірних відомостей. Наявність достовірних відомостей ще не є запорукою

вірних висновків. Маючи в розпорядженні достовірні дані, політичний гравець все ж може помилитися, прийняти на їх основі неефективні політичні рішення і змарнувати наявні в нього ресурси.

Висока ціна помилки зумовлює підвищені вимоги до ефективності соціально-політичного пізнання. Пізнавальна діяльність індивіда, у рамках структурного психоаналізу, є складним аналітико-синтезуючим інтелектуальним процесом, що складається з етапів: «індуктивного» («орального»), «дедуктивного» («анального») і «парадоксального» («фалічного»).

Індуктивний дослідницький етап

На початку дослідження розпорошені факти про дійсність дослідник намагається помітити, запам'ятати, зафіксувати. Випадково отримані та цілеспрямовано здобуті відомості про політичні реалії людина згодом упорядковує, класифікує, систематизує.

На індуктивному етапі дослідження важливо якомога повніше зібрати знання про явище. Якщо про явище довідатися самотійно неможливо, то необхідно здобути різноманітні свідчення очевидців, компетентних фахівців. Індуктивний пізнавальний етап – це передовсім зусилля зі збору фактажу. Дослідник повинен залишатися пильним та уважним до найдрібніших фактів, деталей. Якщо інформацію отримуємо внаслідок спілкування з політиком, то увага має гнучко реагувати на

найменші «знаки» – не лише на зміст сказаного, але на інтонацію, міміку, «ключові слова» співрозмовника, поставу його тіла. Дослідник повинен намагатися залишатися абсолютно неупередженим під час спостереження. Через перцептивні установки людина звужує свою увагу і не помічає важливих деталей.

Індуктивний дослідницький етап нагадує «довірливе» сприйняття довкілля. Цей «пізнавальний нейтралітет» не завжди є простим пізнавальним завданням, оскільки людське мислення є за своєю природою «апперцептивним» – воно зумовлене колишнім досвідом, однобокими знаннями, типовим емоційним реагуванням на об'єкти.

Дедуктивний дослідницький етап

Оцінюючи, порівнюючи, систематизуючи зібрані факти про політичне явище, дослідник формулює низку припущень – робочих гіпотез.

Гіпотеза (версія) є цілісною моделлю явища, яка пояснює не лише наявні у дослідника факти, але також вказує на те, що саме дослідник не зафіксував (пропустив, не помітив), до якої інформації він не мав доступу. Завдяки гіпотезі дослідник отримує змогу оцінити, що саме необхідно додатково перевірити, яку ще інформацію доведеться отримати, щоб позбутися сумнівів. Цінність версії (гіпотези) визначається її спроможністю дати узагальнене розуміння явища та визначити напрям наступних досліджень. Поряд із достовірними версіями, дослідники повинні бути готовими оцінювати різноманітні, навіть фантастичні, неймовірні варіанти того, що є або що може трапитись, – «манівцеві версії».

На дедуктивному пізнавальному етапі, оцінюючи розрізнений фактаж, людина формує низку припущень. Одному з припущень вона надає перевагу. Так з'являється «головна версія», яка може перетворитися на впевненість дослідника в тому, що політичні обставини є саме такими, а не іншими. Коли гіпотеза не відповідає дійсності, вона є лише зручним, простим, зрозумілим варіантом тлумачення явища і перетворюється на «ідеологему», «легенду».

«Манівцеві версії» – хибні ідеї, припущення, прогнози за певних ситуацій можуть справляти сугестивний вплив на людську увагу та мислення. Під впливом хибних переконань людина втрачає об'єктивність, стає упередженою, вперто ігнорує реальність та підлаштовує ті чи інші факти до «ідеологеми». Хибні ідеї з'являються завдяки тому, що мислення людини підпорядковане не лише пошукові істини, але й певним психічним схильностям, які людина не зауважує.

Саме появи такої очевидної, зручної «легенди», яка приховує реальний стан справ, відволікає увагу від дійсності можуть очікувати від своїх конкурентів політичні супротивники.

Парадоксальний дослідницький етап

Пізнання соціально-політичних реалій не завершується формуванням «гіпотез». В рамках структурного психоаналізу особливу увагу звертають на «парадоксальний» етап пізнання та пізнавальну процедуру під назвою – «місце шву» (див. рис. 7).

На цьому етапі має домінувати критичність мислення, спрямована на виявлення неузгодженостей у сформованих припущеннях. «Місце шву» означає специфічну пізнавальну процедуру, внаслідок якої дослідник докладає зусилля, щоб звільнитися від впливу хибних, поверхневих «припущень» та «легенд» і оновленим поглядом оцінити політичне явище, яке він досліджує. Завдяки сумнівам, розчаруванню, скептичному, цинічному, іронічному ставленню свідомість людини вивільняється з-під впливу хибних ідей і може пережити стан раптового прозріння.

Для парадоксального пізнавального етапу характерне оновлене сприйняття ситуації чи політичного явища. При цьому відбувається спростування домінуючої версії («ідеологеми»). Людина промовляє: «...ось що є насправді!», «...ось чого насправді ця особа домогалася!»

Людина зненацька «прозріває», починає розуміти, що її уявлення та переконання хибні. Оновлений погляд на стан справ стає можливим завдяки появі *нового факту*, досі непоміченої обставини, недооціненої інформації, що з певної позиції споглядання явно не підходить до розробленої «версії».

Нові факти «кидаються в очі», «ріжуть слух», виринають назовні, руйнують гіпотези та переконання, яким ми досі довіряли. Таку «зайву» інформацію дослідник може помітити зненацька, спілкуючись, наприклад, зі свідком (політиком, членом партії, посадовцем тощо), який досі намагався її приховати (через боязнь або незацікавленість). Дослідник зауважує в його поведінці певну штучність, нещирість. Міміка свідка, інтонація голосу, зайва емоційність чи квапливість указують на те, що людина щось приховує, що вона замовчує те, про що знає.

Цей зайвий факт («фалічний означувач») змушує дослідника відмовитися від усіх попередніх зручних версій, припущень, переконань. Нова інформація змушує докласти нові зусилля, щоб по-новому витлумачити наявні відомості, допомагає по-новому пояснити весь масив знань про політичні явища. Дослідник, помітивши нові

факти, усвідомлює, що логіка укладеної ним моделі (гіпотези) не витримує критики, і тому потрібні нові тлумачення соціально-політичного явища з огляду на нові обставини.

Комунікативні стратегії у соціально-політичному пізнанні

Значну частину знань про те, що відбувається в суспільному житті люди отримують від інших, спілкуючись, розповідаючи і слухаючи одне одного.

Мовну передачу інформації, знань під час спілкування називають комунікацією (communication). Комунікація здійснюється у різних формах. Завдяки одним формам співрозмовники намагаються достовірно передати свої знання, завдяки іншим – свідомо приховують, спотворюють інформацію.

Коли індивід бажає під час спілкування приховати певні відомості, повідомити слухачеві неповну або спотворену інтерпретацію фактів, то він застосовує певні комунікативні стратегії. Під час спілкування із застосуванням комунікативних стратегій у слухача можуть виникати труднощі щодо розуміння того предмета, про який ідеться.

Найбільш поширеними комунікативними стратегіями, які істотно впливають на соціально-політичне пізнання, є: «рефреймінг», «криптолалія», «дезінформування».

Усі вони апелюють до залежності соціального пізнання від того, як форма та зміст аудіальної (усної, словесної) інформації впливає на сприйняття слухачем відомостей, про які розповідає оповідач.

Здатність слухача відтворити в уяві якості соціально-політичних явищ, очевидцем яких він не був, залежить від форми та змісту подачі вербальної інформації оповідачем.

У комунікативних стратегіях, зокрема, використовуються особливості слів (понять) – їх багатозначність. Слухач інтерпретує зміст почутих слів у залежності від контексту, в якому вони вживаються.

Під час спілкування люди вдаються до комунікативних стратегій у тих випадках, коли бажають щось приховати, когось непомітно для інших попередити, уникнути конфлікту з кимсь, когось не образити, благозвучно висловитись про щось, приховати від слухачів свої знання чи судження.

Рефреймінг (з англ.: re – зміна, frame – обрамлення) – м'яка форма комунікативної гри, при якій оповідач завдяки словам та аргументам підмінює смисл повідомлення, пом'якшує свої оцінки і ставлення, приховує свої думки та знання. Рефреймінг – це зміна акцентів,

скерування уваги та сприйняття слухачів у потрібний для промовця смисловий контекст.

У рамках когнітивної психолінгвістики та гештальтпсихології встановлено, що ставлення людини до явища (політичного лідера, партії, політики уряду) залежить не лише від отриманих відомостей, але також від додаткової супроводжуючої інформації – смислового середовища («ефект ореолу»).

Ставлення до тієї чи іншої особи залежить від того, як про неї висловлюються інші, яка саме інформація її оточує. Щоб змінити ставлення громадян до політика, не обов'язково змінювати його самого (його якості чи біографію змінити часто неможливо). Для цього вистачає змінити інформаційний фон навколо нього. Наприклад, демонстрація непопулярного політика поряд з відомими кіноакторами, співаками, запрошення його до участі у дискусіях у популярних телепередачах, констатація його активної допомоги громадянам, потерпілим від стихійних лих, – все це, врешті-решт, покращить його імідж в суспільній свідомості.

Тому для цілеспрямованого спотворення інформації про явища використовується так зване «абдуктивне мислення» (з англ. abduction – крадіжка, підміна). При цьому під час комунікації співрозмовники приховують один від одного ту чи іншу інформацію про дійсність.

Завдяки свідомо підібраним аргументам оповідач нівелює окремі небажані елементи знання. Це змінює ставлення слухача до повідомлення. Ворога можна назвати діловою людиною, а друга – некомпетентним, хитрим типом. Ці додаткові якісні інформаційні характеристики, вкраплені оповідачем в усне повідомлення, суттєво змінюють ставлення слухачів до об'єкта бесіди.

Криптолалія (з англ. crypt – таємно; втаємничене, конспіративне мовлення) – комунікативна стратегія, завдяки якій під час розмови люди приховують від сторонніх свої знання та наміри. Втаємничене мовлення є формою внутрішньої комунікації замкнутих соціальних груп. Ґрунтується на тому, що людина може зрозуміти повідомлення лише тоді, коли їй попередньо відомий певний смисловий контекст. Окремі фрази з бесіди давно знайомих людей для стороннього слухача можуть бути абсолютно беззмістовними (або мати цілком інший зміст), бо сторонній слухач не перебуває в смисловому полі співбесідників, не має уявлення про те, що ці люди спільно пережили, не розуміє їх жаргону – інформаційно ємких «слів-символів», «образних фраз», які для поінформованих людей доносять цілий пласт знань, повідомлень та вказівок до діяльності.

З використанням криптолалії люди можуть розмовляти публічно, на відомій слухачам мові, однак фактичний зміст висловлених

повідомлень залишатиметься недоступним для більшості слухачів. Натомість для поінформованої публіки більш інформативними виявляться нібито випадкові обмовки, натяки, емоційний супровід висловленого, гра підтекстів, непрямі значення слів, які зрозумілі лише для людей, що втаємничені у їх фактичний зміст («people in the know»).

Дезінформація (з англ. misinformation, misinform – невірно інформувати; дезорієнтувати, вводити в оману) – комунікативна стратегія, що ґрунтується на цілковитому спотворенні інформації з метою цілеспрямованої дезорієнтації співрозмовника. Слухачеві свідомо подається неправдива, перекошена інформація, що має перетворити його на об'єкт маніпулювання.

Обманутий громадянин, виборець докладе власні зусилля та ресурси для здійснення діяльності, яка буде на руку зацікавленим гравцям. Такі дії обманута людина здійснить навіть на шкоду власним інтересам. Цілеспрямована дезінформація використовується для введення в оману політичних конкурентів, для їх дестабілізації, зменшення темпів їхнього розвитку, нанесення їм збитків, чи цілковитої поразки.

Запитання для самоперевірки:

- Які функції знаків під час дослідження людиною соціальної дійсності?
- Охарактеризуйте особливості політичної псевдосвідомості, політичної ідеології, політичної науки як форми соціально-політичного мислення.
- Розкрийте специфіку методів політичної науки: спостереження, вивчення продуктів життєдіяльності, анкетування, інтерв'ювання, контент-аналіз, івент-аналіз, складання когнітивних карт, ігрове моделювання.
- Охарактеризуйте особливості індуктивного, дедуктивного, парадоксального шаблів у пізнанні соціально-політичних явищ.
- Охарактеризуйте рефреймінг, криптоалію, дезінформування, як комунікативні стратегії, що впливають на соціально-політичне пізнання.

Тема 12

Соціально-психологічні аспекти політичної комунікації та маніпулятивних технологій

Лише негідними способами можна отримати прихильність негідних людей.

Сенека (4–65 рр. н.е.). «Листи до Люцілія».

Доступ до політичних ресурсів є сильним мотиваційним чинником для політичних гравців. Під час виборчих кампаній політичні гравці, змагаючись за владу, широко використовують різноманітні форми за засоби політичної комунікації. У боротьбі за владу суперники нерідко застосовують нечесні, а іноді й кримінальні методи конкуренції – поширюють неправдиву інформацію про конкурентів, вдаються до підкупу виборців та членів виборчих комісій, використовують адміністративний ресурс, вчиняють політичні вбивства.

У державах з тривалими демократичними традиціями, де існує сильне громадянське суспільство, політичні сили не наважуються вдаватися до відверто шахрайських, чи злочинних дій. Вибори у державах, що лише намагаються утвердити демократичні норми, загострюють соціальні суперечності між політичними силами, а правоохоронні інститути не завжди здатні забезпечити верховенство права під час боротьби за владу.

Ці обставини заохочують політичних гравців не зважати на вимоги закону і використовувати «брудні» виборчі технології, маніпуляції.

Психологія політичної комунікації

Найпростіше обманути самого себе.

Демосфен (384–322 рр. до н.е.). «Олінфська 3-я промова».

Структура соціальної комунікації

Будь-яка соціальна комунікація, зокрема, комунікація з питань влади (спілкування, реклама, пропаганда тощо) має охоплювати як мінімум дві сторони, предмет спілкування та засоби його передачі:

- *Ініціатор* – промовець, який має за мету поширити певну інформацію (політичний промовець, речник уряду, партійні агітатори, диктори).
- *Інформація* – думки, висловлювання, інформація загалом, яка може

бути візуальною (образні зображення, надрукований текст тощо), аудіальною (пісенна, віршована, прозова форми), смаковою, нюховою.

- *Канали зв'язку.* Канали поширення інформації охоплюють приватні бесіди, публічні виступи, поширення поштових повідомлень, телефонія, Інтернет, ЗМІ.
- *Адресат* – особа, яка здатна сприймати інформацію.

Громадян слід оцінювати за значимістю, а не за їх кількістю.

Марк Тулій Ціцерон (106–43 рр. до н.е.). «Про державу».

Теорія комунікації розглядає процес спілкування як взаємодію двох і більше людей, що охоплює: контакт, відстань, орієнтацію в просторі, зовнішність співрозмовників, невербальні види спілкування.

Комунікативний контакт – комунікація дотиком. Завдяки контактам люди мають змогу бачити одне одного, чути голоси співрозмовників, сприймати людей іншими органами відчуттів.

Комунікативний контакт, для прикладу, проявляється в європейській культурі потиском рук, обміном привітаннями. Люди часто звертають увагу наскільки активно, емоційно з ними вітаються. Крім того слід зважати на періодичність, тривалість, змістовність комунікативних контактів.

Комунікативна дистанція (проксеміка) – відстань, на яку комуніканти віддалені одне від одного. Виокремлюють суспільну, особисту та інтимну комунікативну відстань.

У різних культурах норми відстані при звичайній розмові різні. Нам хочеться не сідати поблизу від керівництва. Політичні особи докладають зусиль, щоб утримати решту громадян щодо себе на суспільній дистанції завдяки заходам охорони.

Орієнтація комунікантів – взаємне розташування постатей людей під час взаємодії.

Слід враховувати, чи комуніканти спілкуються сидячи, чи стоячи, дивляться одне на одного у фас, сидять поруч чи відвертаються одне від одного спиною.

Зовнішність комунікантів – характеристика, яка включає незмінні і змінні параметри. До незмінних відноситься стать, вага, зріст людини. Змінними параметрами є:

- **Вираз обличчя** – комунікація очима, вуста, міміка.
- **Жестикуляція** (кінетика) – динаміка рухів тіла, долонь з метою надати експресії спілкуванню. Кивання головою є елементами керування бесідою: свідчить про бажання спілкуватися, готовність вислухати іншого.
- **Поза тіла** – дружність або агресивність постави (поза поліцейського,

поза офіційна, або неофіційна).

- Комунікація очима. Прямий погляд у вічі слухачеві після висловлення аргументів сприймається як вираз щирості, як очікування розуміння.
- Невербальні компоненти мови комунікантів – тон (гучність), тембр голосу, швидкість мови, виразність висловлення букв у словах, інтонування речень, застосування пауз.

Та сама фраза може бути висловлена як наказ, прохання, запитання, жарт, сумнів, награна патетичність, загравання і т.д. Саме невербальні компоненти мови інформують слухача, як слід сприймати зміст його слів, вони можуть свідчити про нещирість, фальш співрозмовника.

Щаблі політичного спілкування

Спілкування людей може відбуватись на різних рівнях (або щаблях), на різній психологічній дистанції. Якщо не враховується прийнятні параметри спілкування, то ініціатору не вдається добитися очікуваних результатів спілкування з співрозмовниками. Зазвичай головна помилка людей полягає в тому, що вони використовують не той рівень спілкування, який потрібний в конкретній ситуації.

Наприклад, виховані особи намагаються говорити з нахабними, фальшивими співрозмовниками дружньо і довірливо, що звичайно, робити не має сенсу. З такими людьми слід говорити жорстко і навіть брутально, коли це необхідно. Інший випадок з вживанням гумору під час розмови, він є доречний, якщо не зачіпає особисті якості співрозмовника.

Аналізуючи особливості спілкування, Анатолій Добрович (народився у 1933 в м. Одесі — лікар-психіатр, письменник, поет, літературознавець, автор популярних книг з психології і психотерапії. У 1988 р. емігрував до Ізраїлю) пропонує виділити сім рівнів спілкування:

- примітивний рівень спілкування;
- стандартизований рівень спілкування;
- маніпулятивний рівень спілкування;
- конвенційний рівень спілкування;
- ігровий рівень спілкування;
- діловий рівень спілкування;
- духовний рівень спілкування.

До класифікації А.Добровіча слід додати восьмий – **товаристський щабель спілкування**, який перебуває між діловим та духовним рівнями.

Примітивний рівень спілкування. Для людини, яка опускається до примітивного рівня, співрозмовник є не партнером, а лише потрібною або непотрібною «річчю» («великим», «впертим», «корисним», «небезпечним» об'єктом). Особа застосовує шаблони сприйняття, за допомогою яких можна описати даний «предмет», наприклад, великий він або маленький, корисний або непотрібний, зважаючи на його статус, комплекцію, зовнішній вигляд, вік і т.д.

Ці зовнішні ознаки надзвичайно важливі, адже якщо, наприклад, співрозмовник маленький, з ним можна не церемонитися, а упевнено займати позицію «зверху».

Коли іншу людину оцінюють як потрібну, то з нею активно контактують, якщо ж вона стоїть на заваді – то її усувають або відштовхнуть агресивними, брутальними словами, фразами та діями. Якщо отримали від співрозмовника бажане, то втрачають подальший інтерес до нього і не приховують цього.

На примітивному рівні співрозмовник нав'язує себе іншій людині, не особливо турбуючись, наскільки вона поводить себе адекватно чи прийнятно для його сприйняття.

Особа більше говорить, ніж слухає, не піклується про позитивне враження у оточуючих.

Примітивний рівень спілкування можна спостерігати, коли доводиться мати справу з корумпованими представниками бюрократичної системи або з невихованими продавцями чи водіями.

Примітивний рівень промовця проявляється, зокрема: у мізерному словниковому запасі; непомірно швидкому або зверхньо повільному менторському темпі мовлення; в інтонації – проявляється зарозумілість, зверхність, глузування. Мета промовця – придушити слухача, збити його з пантелику.

Стандартизована (формально-рольова) комунікація виникає при чітко регламентованих стосунках. Спілкування здійснюється згідно з певними стандартами, шаблонами. Формально-рольовий рівень спілкування проявляється тоді, коли співрозмовники більш свідомо обирають зміст і засоби спілкування, підпорядковують способи розмови до регламентованих мовних форм (стандартні фрази привітання, прощання, перепрошення і т.п.).

Назва цього рівня комунікації засвідчує те, що спілкування відбувається за певними мовними та поведінковими стандартами. Ці комунікативні стандарти є різними в різних соціальних групах чи середовищах: в кримінальному середовищі є одні комунікативні норми, а в публічних переговорах – інші. При стандартизованому спілкуванні

сторони не заглиблюються в актуальну психологічну ситуацію співрозмовника, а відбувається «контакт масок»:

- «маски з нульовим контактом» (я вас не чіпаю - ви мене не чіпайте);
- «маска хижака» (маска агресивності, зверхності, влади);
- «маска потенційної жертви» (аби не накликати на себе гнів або глузування інших).

Маски з нульовим контактом – формальне спілкування, коли в сторін відсутнє прагнення зрозуміти і враховувати особливості співрозмовника, використовуються звичні маски ввічливості, строгості, байдужості, скромності, співчутливості — набір виразів обличчя, жестів, стандартних фраз, що дозволяють приховати істинні емоції, ставлення до співрозмовника. В щоденному житті контакт масок нерідко є необхідним, щоб люди не «зачіпали» один одного без потреби, щоб «дистанціюватися» від інших.

Світське (ритуальне) спілкування – часто безпредметне підтримання розмови, при цьому люди розмовляють на теми, про які належить говорити в подібних випадках. Це спілкування закрите, тому що за словами людей не є їх реальні думки щодо того або іншого питання.

Формальне спілкування потрібне для підтримання до себе певного позитивного враження і збереженням соціальної дистанції. Рівень стандартної бесіди є випадковою розмовою незнайомих або знайомих людей, які давно не бачились. В певних випадках слід користуватися масками, іноді наш справжній настрій не доречно показувати співрозмовникам.

Невеселий настрій при спілкуванні з клієнтом, або ж надмірно піднесений настрій на офіційних церимоніях буде зовсім недоречний.

Водночас, постійне формальне спілкування в масці дуже заважає проявам власного «Я», розвитку міжособистісних стосунків. Якщо доречно бути стриманим і ввічливим на вулиці, то в спілкуванні з друзями це може зіпсувати довіру і взаєморозуміння.

У східних культурах (буддизм) практикуються техніки «надягання масок», завдяки маскам людина здійснює самоконтроль, вольовими зусиллями придушує недоліки свого «Я», самовдосконалює себе.

Наприклад, для подолання сором'язливості людина надягає на себе маску сміливої, рішучої, навіть децю нахабної людини.

Маніпулятивний рівень спілкування. Учасники такої комунікації сприймають одне одного, як «суперників», і намагаються отримати матеріальну, психологічну перевагу.

Маніпулятивне спілкування спрямоване на отримання вигоди від

співрозмовника, використовуючи різні прийоми та хитрощі (лестощі, залякування, «пускання пилу в очі», обман тощо), залежно від ситуації та особливостей співрозмовника.

Загальна характеристика маніпулятора має наступний вигляд: для нього інша людина – «суперник» в грі, яку обов'язково необхідно виграти.

Подібний рівень спілкування – невід'ємна частина багатьох професій (дипломат, менеджер з продажу). Часто маніпуляція проявляється в імітації чемності, зацікавленості співрозмовником, дружних почуттях. Погрози і лестощі є крайніми формами маніпулятивного рівня спілкування. Маніпулятивна мотивація людини спонукає її надягати маски будь-якого іншого з комунікативних рівнів.

Нерідко маніпуляція застосовується у фліртуванні, кар'єрних іграх.

Розпізнати маніпулятивні наміри можна за загальною неприродністю ситуації та за невербальними проявами поведінки співрозмовника – його міміки, інтонації його голосу, моториці тіла. Детально поведінкові прояви маніпуляцій проаналізовано П. Екманом у книзі «Психологія брехні».

Ця книгаа адресована всім, хто зацікавлений у викритті брехні: політикам, підприємцям, лікарям, юристам, психологам, педагогам, менеджерам – усім, хто не хоче ставати жертвою обману і психологічних маніпуляцій в професійному і особистому житті.

Слід тренувати спостережливість для виявлення мікровиразів обличчя і мікрожестів тіла, які видають маніпуляторів. Більш детально психологію маніпуляцій ми розглянемо у наступних темах.

Конвенційний (одноразово-договірний) рівень спілкування характерний тим, що людина відчуває потребу в вирішенні певного практичного питання, або змушена спілкуватися з співрозмовником з огляду на свої функціональні чи посадові повноваження (можливості).

Сторони намагаються визначити роль партнера та його очікування, а також дати зрозуміти іншій стороні про власну позицію та власні інтереси. Кожний з партнерів має право погодитися або не погодитися з цими очікуваннями.

Якщо учасники вибирають незгоду, то спілкування і взаємодія не матиме розвитку, залишаючи за партнерами право на власну позицію. Якщо ж учасники згоджуються (тобто підтверджують взаємні ролеві очікування), то це приводить до розкриття ролевої взаємодії.

Контакт на конвенційному рівні вимагає від партнерів вищого рівня культури спілкування, який прийнятний для вирішення особистих чи міжособистісних цілей.

Ігровий рівень спілкування. На цей рівень комунікації допускають лише тих осіб, яких визнають як гідних особистостей, з ними

спілкуються, зберігаючи взаємини. «Грати» можна по-різному: радісно сприймати думки співрозмовника, не руйнувати контакту (конгруенція) або ж піти на конфронтацію з партнером, щипнути його, примусити розлютитися, здивуватися, поставити його у незручне становище і т.ін.

За зовнішніми ознаками «гра» схожа на маніпуляцію, проте ставлення, які суб'єкти мають одне до одного, істотно відрізняються: *маніпулятор* байдужий до суперника, виграш над конкурентом і власне самоутвердження є самоціллю. Натомість ставлення *гравця* до співрозмовника не є байдужим – він визнає його як гідного опонента.

Ігровий рівень спілкування передбачає імпровізацію, словесне змагання чи обмін можуть бути і серйозним, жартівливим. Спілкування потребує почуття гумору, іронія і самоіронія стають дуже важливими для будь-яких неформально-ігрових відносин. Водночас люди з гіпертимною акцентуацією характеру (життєрадісні, енергійні) надмірно застосовують грайливість у розмовах та ситуаціях, які вимагають відповідальності і практичного їх вирішення, що стає бар'єром для розвитку взаємин. Таких гіпертимних людей згодом починають уникати, оскільки вони не здатні до серйозних дій та вчинків.

Однак доречно задуматись: якщо нас надмірно дратують подібні оптимісти, чи не занадто ми серйозно ставимося до життя, і чи не втратили ми психологічну лабільність?

Діловий рівень соціальної комунікації. Співрозмовники мають на меті спільне досягнення реальних «результатів» співпраці. Ритуальні вимоги до контакту залишаються важливими, однак відступають на другий план, спілкування стає більш буденним, оскільки мета сторін – взаємодоповнення їх інтересів та можливостей.

Під час ділового спілкування враховують особливості співрозмовника, його характер, вік, настрій, однак інтереси справи стають домінуючими.

Люди, спілкуючись на діловому рівні, отримують з контактів не лише певні «плоди» спільної діяльності, але і стійкі відчуття довіри, взаємної прихильності. І якщо спілкування на ігровому рівні переважно святкове, то на діловому рівні воно набагато серйозніше, глибше і одночасно відрізняється буденністю.

Діловий рівень спілкування в повсякденному житті застосовується до людей, з якими необхідно дотримуватися певної дистанції і довготривалих відносин. Співрозмовники свідомо, серйозно сприймають інтереси, індивідуальність одне одного. Цей рівень спілкування в якійсь мірі можна застосувати не лише в ділових чи

підприємницьких, але й у сімейних чи дружніх відносинах, з метою уникнення примітивних, безцільних, повсякчас грайливих контактів. Ділові відносини вимагають взаємних компромісів, пояснення співрозмовнику власних можливостей і інтересів, вміння слухати партнера, врахування його ситуації, готовність до взаємовиручки.

Формою ділового спілкування є наступна поведінка: Я втомився (-лася) щодня виконувати ці обов'язки! Я тебе розумію, але я щоденно крім цих обов'язків працюю на роботі. Давай домовимося так, я виконуватиму ці обов'язки на вихідних, коли я вільний. Або, якщо хочеш, ми можемо розпланувати графік, і чергуватися по парних і непарних днях.

Дружній рівень спілкування проявляється щодо найближчих нам людей, друзів. Контакти при цьому охоплюють в собі комунікацію і взаємодію двох (чи більше) людей з ігровими, діловими, партнерськими елементами, розкутість і щирість спілкування, спільність поглядів, взаємну симпатію та повагу, перевірену життям довіру, готовність до жертвності за ради товариша. Товариш свідомо цінується як краща частина нас самих (альтер-его). Спілкування друзів дає можливість обговорити будь-які теми. Часто слова є зайвими, товариш зрозуміє нас по виразу обличчя, жестах, інтонації. Таке спілкування можливе після багатьох років дружби, спільних випробовувань, коли кожний знає і відчуває все товариша і його переконання, передбачає його емоції і почуття.

Духовний рівень вважається найвищим рівнем людського спілкування, адже на цьому рівні співрозмовники взаємно сприймаються як носії духовного начала. Така взаємодія можлива між людьми з високими моральними якостями.

Сповідь священикові, щира розповідь про себе неодмінно передбачає глибоке духовне спілкування.

Рисою духовного рівня спілкування є неспішний темп мовлення, особливе довірливе ставлення до співрозмовника, до спілкування з ним.

Спілкування в критичній ситуації. Існує також особливий рівень - спілкування в критичній ситуації. Подібні ситуації сприяють зняттю масок, спільному прийняттю рішень, плідній взаємодії.

Чим швидше людина визначає, на якому рівні потрібно спілкуватися зі співрозмовником, тим успішнішим буде контакт. Визначити те, на якому рівні відбудеться бесіда часом неможливо, проте одяг і манери людини - перше, що слід враховувати.

При знайомстві рекомендують починати бесіду стримано ввічливо, поводитись в міру відкрито, доброзичливо, без панібратства, чи похмурої замкнутості. Важливим є рукостискання – і не мляве, і не як

демонстрація сили. Жінкам руку краще не подавати, краще обмежитися легким поклоном голови.

Звичайно, спілкування є надзвичайно багатогранною пізнавальною і творчою діяльністю. Слід ставитися до спілкування як до важливих і приємних митей людського життя.

Психологія маніпулятивного впливу

Поняття, структура та види маніпулювання

Комунікаційне маніпулювання привертає науковий інтерес багатьох дослідників (Г. Франк, «Маніпульована людина»; В. Шейнов «Приховане управління людиною: психологія маніпулювання»). К. Фарбер у книзі «Маніпульоване суспільство» зазначав, що: «Об'єкт маніпулювання вважає, що діє на основі свого вільного вибору. Але цей «вільний вибір» – ілюзія. Насправді ним керують, а його думками маніпулюють».

Маніпулювання (manipulation) – це використання певних засобів, ситуацій для отримання необхідного результату (користі).

Поняття маніпулювання походить від латинського слова *manus*, яке вживалося в значеннях, зокрема:

- хобот слона, абордажний гак;
- рука, передавати з рук в руки;
- знання, отримане безпосередньо;
- робота, праця, діяльність;
- почерк, самостійне писання, художній твір;
- натовп, шайка змовників, загін воїнів;
- рукопашний бій, боротьба, сутичка;
- сила, могутність, хоробрість, влада, насилля, підкорення.

Маніпулювання нерідко сприймається в значенні обману, самообману, некомпетентності, невігластва, завдяки яким людина припускається помилок і невдач у діяльності. Середньовічний англійський філософ, природодослідник Роджер Бекон (1214–1294) вказав на причини, які можуть зумовити помилковість у пізнанні людини: надмірна, безпідставна довіра особи до авторитетів (релігійних, політичних); звички, установки, переконання особи; довіра до громадської думки; страх виявити свою некомпетентність.

Політичні маніпуляції – це соціально-психологічні, інформаційні та організаційні заходи політичних сил, які сприяють їх політичній перемозі над конкурентами.

Отже, маніпулювання – це зумисне створення в уяві іншої людини хибної моделі дійсності. Маніпулятивний вплив (обман) є комунікативним процесом, що охоплює такі елементи:

- ініціатор маніпуляції (особа яка намагається обманути);
- засоби та канали маніпулятивного впливу;
- об'єкт або жертва маніпуляції.

Об'єкт маніпуляції – особа, яку намагаються обманути, перехитрити. Така людина ще не повністю довіряє тій інформації, яку їй надає ініціатор. Об'єкт маніпуляції інтуїтивно відчуває нещирість намірів ініціатора, однак не виказує свого розуміння і займає вичікувальну позицію з метою з'ясувати мету, технологію маніпуляції та можливих співучасників.

Жертва маніпуляції – вірить у правдивість інформації, яку надає ініціатор, приймає її як істинну, вірну і підпорядковує у відповідності з нею свої думки, позицію, рішення, дії.

Маніпуляції слід розрізняти, зважаючи на те, з чієї волі вони виникають (з волі ініціатора, або з вини жертви обману), а також, хто отримує користь від їх здійснення (див. рис. 8).

Технологіями маніпулятивного впливу є створення сприятливої психологічної атмосфери, маніпулювання інформаційним потоком, створення ініціатором «інсценізованої реальності».

Створення сприятливої психологічної атмосфери:

- навіювання об'єкту-жертві відповідних емоційних станів (довіри, симпатії, співчуття, підозр, сумнівів);
- підстроювання «знизу» до об'єкта-жертви (копіювання уподобань, звичок, симпатій, розігрування образу «постраждалого», навіювання переваги над собою, применшення своєї обізнаності).

Маніпулювання інформаційним потоком:

- *замовчування, відбір, підтасовка, приписування інформації*: ініціатор приховує частину інформації; надає лише ту її частину, яка необхідна для обраної мети; поєднує факти, які в дійсності не мають жодного зв'язку (виробничі приписки);
- *інверсія*: ініціатор перевертає факти «з ніг на голову» (видає свої корисливі наміри благородними мотивами).

Створення ініціатором «інсценізованої реальності»:

- о конструювання: ініціатор видає за «дійсне» те, чого не існує (вигадує благозвучну біографію; використовує співучасників в якості «нейтральних» експертів; організовує фіктивні фірми).

МАНІПУЛЯЦІЯ	→	Ініціатор отримує матеріальну вигоду за рахунок збитків жертви маніпуляцій.	Політичні маніпуляції, фінансові афери.
	→	Ініціатор отримує моральну вигоду, завдаючи моральну шкоду жертві маніпуляцій.	Обман через заздрощі, бажання помститися.
	→	Ініціатор отримує вигоду, не завдаючи шкоди об'єктові маніпуляцій.	Самозахист, неправдиве самовиправдання.
	→	Ініціатор діє для користі об'єкта маніпуляцій.	Захист іншої людини, її гідності, честі, репутації.
	→	Ні ініціатор, ні об'єкт (слухач, глядач, читач) маніпулювання не отримують шкоди.	Сторони отримують естетичну, емоційну насолоду від співтворчості.

Види маніпуляцій, зважаючи на те, хто отримує користь від їх здійснення

Форми захисту від маніпулятивного впливу

Е.Л. Доценко поділяє форми захисту особистості від впливу середовища на *пасивні* та *активні*. Психологічний захист, у даному випадку, розглядається як окремий випадок оборони суб'єкта від наявних ризиків та загроз. Найпростішими є пасивні способи захисту: *втеча*, *ховання*, *завмирання*. Більш складними захисними реакціями є активні дії: *зустрічний напад* на агресора, *вплив* на нього, *ігнорування*. Схожі способи захисту притаманні також поведінці тварин.

Пасивні форми захисту від маніпуляцій:

Втеча – збільшення дистанції, переривання контакту, виведення себе за межі досяжності впливу агресора. Крайній прояв – самоізоляція.

Прояви втечі: відступ від агресора, ухилення, зміна теми бесіди, небажання загострювати відносини (обхід гострих кутів), уникнення зустрічей з тим, хто є джерелом неприємних переживань, переривання бесіди під слушним приводом і т.п.

Ховання – обмеження впливу нападаючої сторони завдяки відступу в укриття.

Прояви ховання: використання природних і створення штучних перешкод та укриттів у вигляді стін, ровів, використання переносних

перешкод: щитів, кольчуг, зброї; смислові бар'єри («мені важко зрозуміти, про що йдеться»); ролеві обмеження («я на роботі, поговоримо потім»); «маски» («це не я - це у мене характер такий», «ми лише виконуємо рішення керівництва, всі претензії – до нього»).

Завмирання – це прагнення стати невидимим для агресора, завдяки маскуванню під фактуру довкілля, зменшення інформації про суб'єкта, який захищається.

Прояви завмирання: маскування, обман, приховання намірів, відмова від дій, щоб не проявляти себе. Крайньою формою завмирання є скованість, заціпеніння.

Активні форми захисту від маніпуляцій:

Напад – це скорочення дистанції до агресора, його усунення. Крайній прояв даної захисної тенденції є знищення, вбивство агресора.

Прояви вигнання: з'ясування намірів агресора, його можливостей; атака на нього, знешкодження його ресурсів; видворення, засудження, висміювання, приниження. Висміювання – є «символічним» вбивством агресора, або його небезпечних якостей.

Управління – спроба вплинути на поведінку та наміри агресора, завдяки регламентації поведінки, контролю, маніпуляції.

Прояви управління: примушування; встановлення правил поведінки та переліку повноважень, розпорядку праці, за порушення яких застосовуються санкції; підкуп (прагнення вмилювати); спроби подружитися, стати членом однієї спільноти («своїх не б'ють»). Крайній проявом управління є підкорення іншого, глум над ним.

Ігнорування – свідоме непомічання агресора, припинення контактів з потенційним супротивником, зменшення інформування інших людей про його активність.

Прояви ігнорування: применшення його можливостей, досягнень. Крайній прояв ігнорування є цілковите замовчування факту його існування.

Простежується поєднання активних і пасивних форм захисних дій: втеча–напад; ховання–управління; завмирання–ігнорування.

Зокрема, *втеча–напад* поєднані результатом (збільшення міжсуб'єктної дистанції до безпечних меж). Відмінність полягає в засобах збільшення дистанції. Під час *утечі* відбувається видалення себе, а при *нападі* – видалення агресора шляхом вигнання або знищення.

Ховання–управління поєднані зміною параметрів впливу (ховання створює перешкоди на шляху між агресором та жертвою, а *контроль*, навпаки, знімає перешкоди між агресором та жертвою).

Завмирання–ігнорування поєднані припиненням потоку інформації. Завдяки завмиранню жертва припиняє потік інформації про себе; натомість ігнорування припиняє надходження інформації від агресора.

Кожна пара визначає свій стиль захисту: дистанціювання від агресора, зміна можливостей впливу, зміна інформаційного обміну. Вказаним захисним діям пропонується додати статус базових захисних установок.

Ознаки, які свідчать про фальсифікацію емоцій

Є ознаки, за якими можна зробити припущення про фальшивість емоцій:

Асиметрія міміки (не плутати з емблемами: підморгуванні, скептичне підняття брови) – емоція проявляється на лівій або на правій половині обличчя сильніше, ніж на іншій.

Оскільки права півкуля керує більшістю м'язів лівої сторони обличчя, а ліва півкуля – м'язами правої сторони обличчя, що емоції сильніше проявляються на лівій стороні лиця. Обличчя, які склались з лівих половин фотопортретів, виявляються більш емоційні, ніж ті, які складаються з правих. У природних усмішках, проявах гніву чи огиди асиметрія спостерігається набагато рідше і не помітно ніяких ознак більш сильних мімічних змін на лівій стороні лиця.

Якщо одна сторона обличчя викривляє емоції сильніше, ніж інша, це – ознака фальшивої емоції.

Тривалість емоції на лиці. Існує природна тривалість мімічних змін, від моменту їх появи до повного зникнення. Мімічні вирази, що тривають більше десяти секунд, безсумнівно, а близько п'яти секунд – дуже ймовірно є фальшивими.

Більшість щирих мімічних виразів справжніх почуттів на обличчі здебільшого короточасні, тривають не більше декількох секунд. За винятком найвищого напруження пристрастей, таких як екстаз, нестримна лютя або глибока депресія.

Несвоєчасність виразу обличчя стосовно до слів, інтонації чи рухів тіла. Гримаси на обличчі, які не синхронізовані з рухами тіла, як правило, є ознаками обману.

Людина зображує гнів і каже: «Я ситий по горло твоєю поведінкою». Якщо гнівний вираз з'являється пізніше слів, то, швидше за все, гнів є підробленим, оскільки справжній вираз з'явився б або в самому початку фрази, або навіть трохи раніше.

При словах «Я ситий по горло ...» людина стукає кулаком по столі. Якщо гнівний вираз з'являється на обличчі після удару, то людина, швидше за все, бреше.

Тема 13

Психологія політичної реклами та пропаганди

Не промовами переконують, а характером.

Меандр (342–291 рр. до н.е.). «Гімніда».

Політичний реклама – комунікативна стратегія, метою якої є поширення, популяризація певних ідей, формування довіри до тих-чи-інших політичних явищ – політичного діяча, партії, політичної ідеології.

Політична пропаганда (з латин. *propaganda* – розповсюдження) – комунікативна стратегія, метою якої є нав'язування адресатові певних політичних установок, стереотипів, політичних поглядів і переконань, підготовка громадян до певного виду політичної поведінки.

Політична реклама і політична пропаганда є складовими політичної комунікації. Ці два стилі комунікативної взаємодії з громадянами в різних співвідношеннях присутні і демократичних, і в тоталітарних країнах.

Технологія політичної пропаганди виходить з умови, що добровільно людина здійснює лише такі дії, до яких вона має «позитивне» ставлення.

З огляду на те, які цілі переслідує пропагандист, пропаганду розмежовують на «конструктивну» та «цільову».

Конструктивна пропаганда. У формі, доступній для слухачів, конструктивна пропаганда поширює певні погляди, ідеї, цілі індивідуального, або суспільного розвитку. Вона здійснюється на користь тих, кому адресована. Її мета – сприяти соціальній гармонії, злагоді, вихованню людей згідно з загальноприйнятими цінностями. Конструктивна пропаганда виконує *просвітницьку, інформаційно-роз'яснювальну, виховну* функції у суспільстві. Такий вид пропаганди здебільшого не має маніпулятивних цілей, не вдається до обману, спотворення і приховання фактів.

Конструктивні форми пропаганди можемо почути в дискусіях незалежних аналітиків, громадських діячів, політологів. Необхідними елементами конструктивності пропаганди є діалогічна форма взаємодії з слухачами, спрямованість на усунення ідеологічних штампів, стереотипних ідей та пошуки об'єктивного, неупередженого погляду на суспільно-політичні реалії й перспективи.

Цільова пропаганда спрямована на цілі, які не завжди відповідають утилітарним інтересам громадян. Людина тут розглядається з позицій

функціоналізму – як засіб, інструмент для досягнення політичних завдань за принципом «мета виправдовує засоби».

Мета цільової пропаганди – переконати людей, що вони як самостійні одиниці не мають самодостатньої вартості, оскільки існуючі обставини вимагають колективних, узгоджених зусиль. Засвоюючи такі установки, особа добровільно поступається своїми інтересами на користь спільних цілей. Цільова пропаганда прагне гуртувати натовп навколо спільних завдань та пропагандиста шляхом формування образів «ворога» як «перешкоди» на шляху до мети.

Цільова пропаганда має за мету витворити в колективній уяві ілюзорну «реальність», яка вигідна пропагандистові, вдається до спрощеного пояснення суспільних протиріч, образно ділить соціальне середовище на сфери «своїх» («друзів») та «чужих» («ворогів»), впливає на емоційно-вольову сферу людей. Під її впливом громадяни починають сприймати довілля, не допускаючи, крім чорного і білого, інших кольорів, відтінків й півтонів. Цільова пропаганда вдається до розпалювання соціальної недовіри, ворожнечі, загострення соціальних суперечностей в суспільстві, очорнює політичних опонентів («чорний піар»). Під її впливом людина почуває себе у ворожому оточенні, а це сприяє перетворенню її на більш податливого виконавця волі пропагандиста.

Пропагандистські засоби формування образу «ворожої» групи

У політичній конкуренції створення образів «загрози» та «ворога» є засобами мобілізації соціальної групи. Формування ворожого ставлення до певної людини або категорії людей має назву «негативної пропаганди» і передбачає визначення, хто саме буде зараховуватися до цієї «чужої» групи з наступним обґрунтуванням справедливості такого ставлення, з таких причин*:

- **Ворог не належить до кола «своїх» людей.** Він є представником «чужого», недоступного для «нас» світу, світу який не прагне нас зрозуміти і не йтиме на компроміси. Його присутність однозначно виключає нашу присутність у формі: «ми або вони».
- **Демонізація ворога.** Акцентується увага на могутності та підступності ворога, він не має співчуття до людей. Він нехтує усіма загальноприйнятими моральними вартостями та ідеалами.
- **Віроломність ворога.** Ворог є аморальною силою, він наділений

* Вальденфельс Б. Топологія Чужого: студії до феноменології Чужого / Вальденфельс Б. – К: ППС, 2004. – 206 с.

розумом та схильний до підступних, незаконних методів боротьби. Він має засоби і прагне підступно знищити, або поневолити «наш» світ. Віроломство ворога спонукає усіх відкласти суперечки і об'єднатися для боротьби з ним.

Наслідком негативної пропаганди є усунення емпатії (ототожнення, розуміння, співчуття) до певної категорії людей, ідей, вартостей. Вони переходять в ранг «чужих», ворожих для «нас», несумісних з «нами». Єдиний можливий вихід в такої поляризованої політичної ситуації – знищити конкуруючу сторону, або ж упокорити ворога, позбавивши його ресурсів завдати «нам» шкоди.

Образ «ворога» належить до найстійкіших та емоційно могутніх архетипів, він є неодмінним персонажем найдавніших міфів, епосу більшості народів світу. Його змалечку підкріплюють у підсвідомості через казки, мультиплікаційні фільми, кінематограф.

Дослідження доводять, що вбивство іншої людини (чи завдання шкоди її здоров'ю) є для психічно здорової особи важким завданням. Важко убити людину, якщо сприймаєш її такою ж людською істотою, не почуваєш щодо неї особистої неприязні, не зазнаєш від неї шкоди.

Існують пропагандистські технології, завдяки яким виконавцям (терористам, військовим і, зрештою, цивільним особам) спрощують моральні вагання перед знищенням інших людей. Якщо соціальний об'єкт визначений як «ворог», то моральні перепони вчинення насилля щодо нього стають слабшими. Формування образу ворога реалізується завдяки трьом технологіям, які мають назву: дозвіл, узвичаєння, дегуманізація.

Дозвіл політичного керівництва на знищення «ворога» знімає з людей-виконавців моральні вагання. Дозволені легітимною владою насильницькі дії, збільшують готовність людей їх здійснити. Перебуваючи в формальній групі (військовий підрозділ, терористичне угруповання), рядові члени зобов'язані виконувати накази керівництва, реалізувати розпорядження владних структур незалежно чи збігаються вони з їх переконаннями чи ні. Виконавці силовий дії лише тоді можуть збунтуватись, саботувати накази, коли вважатимуть існуючу владу незаконною, злочинною.

Процеси **узвичаєння** створюють ситуацію, в котрій людей попри їхню волю втягують в певні насильницькі дії. Людина на початку може виконати лише так звану допоміжну роботу, яка допомагає вчиненню насильства, без розуміння її справжнього значення.

Це може бути чиєсь прохання перевести, скажімо, сумку в своєму купе до іншого міста, де її заберуть на пероні. Людина довірливо не сподівається, що в багажі заховано зброю, чи наркотичні засоби. Однак,

якщо людина зробила цей перший крок, то вона опиняється в новій соціально-психологічній та кримінально-правовій ситуації. Вона перетворюється на заручника вчинених дій і об'єктом шантажу.

Вірогідність морального спротиву значно зменшується, коли аморальні й незаконні дії перетворюються в щоденну, механічну, чітко сплановану роботу. Узвичаєння сприяє тому, щоб виконавець зосереджував свою увагу на якісному виконанні завдання, а не на його значенні. Ефект узвичаєння стає ефективнішим завдяки колективній праці. При цьому діяльність зі знищення супротивника розбивається на низку окремих ланок. Кожний з виконавців має зробити лише невелику частину із загального плану завдання. Більшість з виконавців не мають знати всієї схеми, в котру вони задіяні, а тому виконують свою роботу автоматично без всяких моральних вагань. Найбільш відповідальні частини загального плану дублюють декількома людьми щоб у разі вагання одного завдання виконав інший.

Дегуманізація. Санкціоновані злочини стають можливими у випадку, коли жертви насильницьких дій, чи представники ворожої сторони будуть позбавлені якостей, які необхідні для того, щоб людину сприймали як повноцінну людську істоту, задіяну в моральному договорі, котрий регулює людські відносини. Це такі якості:

- *Індивідуальність* – за особою визнається невід'ємне право на життя, вона сприймається як незалежна, та відмінна від інших людина, оскільки вона здатна приймати свідомі рішення.
- *Громадянськість* – людину сприймають як члена спільноти, учасники якої піклуються одне про одного, поважають індивідуальність й права партнерів.

Таким чином, коли особу (групу) завдяки пропаганді позбавляють якостей *індивідуальності* та *громадянськості*, то вона втрачає людський статус в очах виконавців насилля. Це знімає моральні бар'єри щодо фізичної ліквідації ворога.

Пропагандистські засоби формування позитивного образу «власної» групи

Консолідація громадян у спільноту для досягнення політичних цілей є актуальним для здійснення політичних технологій. Це завдання реалізується завдяки формуванню колективної ідентичності, або позитивного образу *своєї* групи. Технологія формування образу *своєї* групи робить дещо інші смислові та ціннісні акценти, перелічимо їх.

Людяність. Члени «своєї» групи люблять свій народ, їх боротьба – це самопожертва за ради батьківщини. Вони великодушні, готові

прощати тих, хто через власне нерозуміння опинився у ворожому таборі.

Порядність, захист слабких і знедолених. У подоланні ворожих сил представники «своєї» групи діють в межах «закону», не вдаються до «недозволених» прийомів (не збиткують над мирним населенням, дітьми, полоненими). Пропаганда переконує, що члени «своєї» групи активно захищають громадян від експлуатації, приниження.

Героїзація боротьби – звертається увага на історичні факти, які підтверджують спроможність власної групи протистояти могутнім та віроломним ворожим силам (військові та політичні перемоги).

Відсутність страху і впевненість у перемозі. Членам «своєї» групи не відомий страх перед смертю, вони вступають в нерівну боротьбу зі злом. Невдачі не можуть похитнути їх віри в те, що справа, за яку вони борються – справедлива, що зло врешті-решт буде покаране, а добро переможе.

Образність такої політичної пропаганди впливає на емоційно-вольову сферу цільової аудиторії. Мета пропаганди – приглушити критичність мислення людини, зменшити її страх, зневіру, егоцентризм (захисні реакції).

Формування громадської думки

Форма і зміст інформації справляє вагомий вплив на зміст і поширення громадської думки (інформація керує світом). Усім відомо, що навіть у суто інформаційних програмах заховано замаскований коментар, приховане навіювання (іноді його роль виконує сам вибір інформаційного приводу).

Щоденне отримання інформації є такою ж людською потребою, як і споживання їжі.

Американський соціальний психолог Альберт Хедлі Кентріл (1906-1969) запропонував принципи, за допомогою яких можна впливати на громадську думку:

- **Громадська думка є чутливою лише до важливих проблем.** Незвичні події можуть тимчасово спрямовувати громадську думку з однієї крайнощі до іншої.

Громадська думка не стабілізується, доки не вималюється перспектива. Словесні твердження і дії виявляють значення тоді, коли громадська думка ще не сформувалася або коли люди піддаються впливу і довіряють надійному джерелу. Саме тому для надання авторитетності повідомленням широко використовують так званих лідерів громадської думки: популярних журналістів, відомих політологів, соціологів тощо.

Якщо присутній особистий інтерес, то громадську думку змінити вкрай важко.

- **На громадську думку сильніше впливають події**, ніж слова, якщо самі слова не інтерпретуються як події.

Прикладом таких подій, які впливають на громадську думку є масові акції – страйки, демонстрації, непокора, терористичні акти і т.п. Живий «ланцюг злуки» взимку 1990 р. наочно показав, що Україна єдина у своєму прагненні до незалежності, а відтак формувала світову громадську думку, що Україна має стати незалежною.

- **У складний період люди чутливіше налаштовані стосовно свого лідера.** Якщо вони довіряють йому, то виявляють більше, ніж просто підтримку, а якщо не довіряють — то є менш терпимими, ніж звичайно.

- **Громадська думка є забарвлена певним власним інтересом**, і коли вона ґрунтується на ньому, а не просто на інформації, то тоді значно гостріше реагує на події.

Скажімо, якщо відомо, що один із кандидатів у президенти не просто є компетентніший і чесніший за іншого, але й обіцяв після перемоги підвищити стипендії і пенсії, громадська думка пенсіонерів та студентів буде гостріше реагувати на події, пов'язані саме з цим кандидатом.

Важливим регулятором громадської думки, засобом впливу на громадян є засоби масової інформації (ЗМІ). Друковані та електронні засоби масової інформації забезпечують гласність громадській думці, доводять її до відома соціальних інститутів, надають площадку для обміну думками. Чим вищою є інформованість громадськості, тим компетентнішою є громадська думка.

Організаційні технології політичного впливу

Не слід будувати власні плани на можливих помилках ворога.

Фуکیدід (460–400 рр. до н.е.). «Історія».

Рівні здійснення політичних маніпуляцій

Вибірчі маніпулятивні технології класифікують за мірою їх законності на правомірні, «сірі», «брудні».

До **правомірних** політичних технологій слід віднести оприлюднення достовірної інформації про незаконні та аморальні вчинки та дії конкурента.

Причетність конкурента до корупції, шахрайств, привласнення бюджетних та благодійних коштів, співпраці з закордонними спецслужбами і т.п.

До «брудних» зараховують використання адмінресурсу (тиск на певні категорії виборців, тиск на конкурентів), підкуп (виборців, членів виборчих дільниць), обман (наклеп, компромат, дискредитація конкурента).

Виборчі маніпулятивні технології здійснюються на різних рівнях людських взаємин: «побутові», «адміністративні», «масові».

- На побутовому рівні маніпулятивні технології здійснюються для дискредитації політичних конкурентів.

Використання кандидатів-однофамільців конкурента; телефонні дзвінки в нічний час від імені конкурента; публічна підтримка конкурента представниками груп-ізгоїв (політиків, які дискредитували себе; секс меншин; злочинців).

- Завдяки адміністративним маніпуляціям намагаються здійснити тиск на волевиявлення громадян.

Вплив на волевиявлення працівників приватних фірм, державних установ, ув'язнених, тиск на опозиційні сили.

- Вплив маніпуляції в ЗМІ здійснюється на масову теле- та радіоаудиторію.

Поширення результатів фіктивних соціологічних рейтингів; дезорієнтація протестного електорату завдяки рекламуванню створених владою «опозиційних» сил, радикальних партій.

Виборчі стратегії і технології

З метою добитись максимального впливу на виборців політичні сили застосовують різні засоби – виборчі стратегії. Звернемо увагу на окремі сценарії здійснення виборчих кампаній.

Крейсерська стратегія. Цей сценарій організації виборчих акцій найбільше підходить для тих кандидатів та партій, які задовго до виборів мають широку громадську підтримку і які однозначно лідирують. Таким політичним силам необхідно зберегти свої позиції, свій високий рейтинг впродовж усієї виборчої кампанії, не розгубити своїх прихильників. Ця стратегія передбачає, що рекламна кампанія проводитиметься плавно, рівномірно.

Рекламні і пропагандистські ресурси партії розподіляються рівномірно впродовж усього виборчого марафону.

Стратегія ривка (прориву). Цей сценарій організації виборчих акцій використовується тими партіями (кандидатами), які до початку виборчої кампанії не мають широкої популярності серед виборців. Стратегія полягає в тому, щоб зробити інформаційний прорив на початку виборчих перегонів, аби якомога гучніше заявити про себе в

ЗМІ, запам'ятатись виборцям. Для цього впродовж одного-двох тижнів у пресі, на каналах телебачення, радіо ведеться активна політична реклама, волонтерами розповсюджується велика кількість рекламних буклетів, плакатів, наклеюють, значків та інших наочних рекламних матеріалів.

Швидкий старт має за мету забезпечити масове запам'ятовування імені і зовнішнього вигляду лідера партії, її символіки. На самому початку кампанії проводяться яскраві заходи для здобуття лідером політичної сили авторитету і ставлення до нього виборців як гідного претендента на виборну посаду.

Після активного PR слід вдатись до рекламного «затишшя». Однак приблизно за тиждень до дня голосування здійснюється другий ривок політичної реклами в ЗМІ. Завдання даної стратегії полягає в тому, щоб політична сила виглядала найкраще на початковому і завершальному етапі виборчої кампанії.

Стратегія динамічного фіналу. В даному випадку активність рекламних акцій збільшується з наближенням дня голосування. Виборці спостерігають за повільним початком кампанії, але на її останньому етапі на них скеровується цілий шквал рекламної продукції. Політична сила при цьому здійснює найбільший інформаційний вплив на громадськість і мінімізує витрати.

Стратегія великої події. Ця стратегія передбачає організацію політичною силою декількох гучних заходів – ексклюзивних, екстраординарних, скандальних подій, які привертають увагу ЗМІ. У ході цих акцій влаштовують публічні дебати з опонентами, прес-конференції із заявами, гучними зверненнями, що викривають політичних суперників і таке інше. При цьому зменшуються витрати на висвітлення подій в пресі, радіо, телебаченні.

Залучаючи молодь або відомих осіб, вдаються до викриття політичних конкурентів, їх аморальних чи протиправних дій. Якщо рекламні повідомлення будуть професійно підготовленими, то виборці не пропускатимуть таких гучних подій і сприйматимуть їх зміст.

Виборчі технології

Технологія «агітаційних пікетів». Вуличний агітаційний пікет – це пункт швидкого розповсюдження партійної інформації (преси, листівок, символіки), збору підписів громадян на підтримку партійних ініціатив. Його встановлюють в людних місцях у вигляді палатки з партійною символікою та 3-4-ма активістами. Для агітаційного впливу на виборців пікетників бажано забезпечити мегафоном і хорошими текстами промов. Метою агітаційних пікетів є: пропаганда партійної

ідеології; вивчення настроїв громадян; збір контактних даних (номери телефону) потенційних прихильників партії.

Людям, які виявляють інтерес до партійних ідей, слід запропонувати стати активістами або членами партії.

Технологія «телефонного проникнення». Технологія звернення до громадян по телефону має за мету здійснити інформаційно-психологічний вплив на громадян для реклами нових партій, невідомих кандидатів у депутати. При цьому агітація ведеться опосередковано, нерідко під виглядом соціологічних опитувань. Основні вимоги до «телефонного проникнення» наступні: тривалість розмови не повинна перевищувати 10 хв.; не повинно бути явної партійної агітації; ключове слово (назва партії, прізвище кандидата в депутати) повинно бути вимовлене 10-15 разів у позитивно-асоціативному контексті.

Телефонна агітація вимагає не стільки уваги до змісту повідомлення, скільки повинна формувати у слухача позитивне враження від спілкування.

Технологія «технічних опонентів». Метою технології є розпорошення голосів виборців політичного конкурента. За сучасних інформаційно-психологічних технологій більшість виборчих кампаній використовують технологію послаблення конкурентів завдяки залученню підставних партій та технічних кандидатів.

Результат виборчих перегонів залежить від того, скільки є претендентів, які «ролі» вони займають на ідеологічній шахівниці. Якщо політичний гравець зможе у вигідний для себе спосіб розмістити навколо головного конкурента фіктивних гравців, то він збільшує шанси на свою перемогу.

Технічних кандидатів залучають для досягнення ряду політичних завдань, зокрема:

- відволікання голосів від суперника: технічний кандидат є однофамільцем, земляком, або непопулярним прихильником конкурента; технічний кандидат гучними акціями відволікає на себе увагу виборців конкурента;
- використання бюджетних коштів і можливостей ефіру: технічний кандидат використовує передбачені виборчим законом можливості, щоб агітувати за основного кандидата, або протидіяти конкуренту;
- займання електоральних ніш: технічний кандидат (партія) створюється для того, щоб переманити виборців суперників; щоб грати роль «загрози», на тлі якої основний кандидат буде сприйматись як «миротворець», «поміркований», «конструктивний» лідер;

- *підсилення основного гравця*: популярний серед нацменшин або молоді технічний кандидат агітуватиме за основного гравця; гратиме роль явно слабого опонента, на тлі якого основний гравець виглядатиме яскравіше.

Технологія «круїзного» голосування – це зухвала і незаконна форма використання адміністративного ресурсу на виборах, що кваліфікується як злочинна змова посадовців (організатори-«режисери»), зловживання ними службовим становищем для фальсифікації результатів голосування виборців. Ця технологія полягає у тому, що напередодні сформовані групи (виконавці-«хористи») обходять виборчі дільниці, голосують за людей, котрі стабільно ігнорують вибори (абсентеїсти). На виборчих дільницях бюлетені їм видають члени комісій, задіяні у фальсифікаціях (пособники-«диригенти»).

Експерти оцінюють, що вказана «брудна» технологія дозволяє додати від 5 до 7% голосів потрібному гравцеві.

Технологія «фіктивних штабів» опозиційної сили використовується для того, щоб позбавити головного конкурента можливості контролювати підрахунок результатів голосування в регіонах та на конкретних виборчих дільницях. Для цього за декілька місяців до виборів у «первинні» партійні організації вступають «фіктивні» прихильники опозиціонера, які повинні за цей час увійти до керівних органів партії на місцях. «Фіктивні» партійці повинні виконати такі завдання:

- організувати «фіктивні» районні, міські та обласні виборчі штаби політичного конкурента;
- зібрати та знищити зібрані спостерігачами акти про порушення на дільницях;
- підписати протоколи з фальсифікованими результатами голосування.

Запитання для самоперевірки

- Дайте тлумачення понять «політична реклама» та «політична пропаганда».
- Назвіть головні елементи соціальної комунікації.
- Охарактеризуйте «примітивний», «стандартизований», «маніпулятивний», «конвенційний», «ігровий», «діловий», «духовний» рівні соціальної комунікації.
- Вкажіть особливості та мету «конструктивної» та «цільової» пропаганди.
- Охарактеризуйте комунікативні стратегії формування «чужої» та «своєї» групи.
- Яка мета та специфіка комунікативних технологій «дозволу», «узвичаєння», «дегуманізації».
- Які особливості «об'єкта» та «жертви» маніпуляції?

- Дайте характеристику технологій маніпулятивного впливу: створення ініціатором сприятливої психологічної атмосфери, маніпулювання ініціатором інформаційним потоком, створення ініціатором «інсценізованої реальності».
- Дайте характеристику пасивних (втечі, ховання, завмирання) та активних (нападу, управління, ігнорування) форм захисту від маніпуляцій.
- Дайте характеристику виборчих технологій «агітаційних пікетів», «телефонного проникнення», «технічних опонентів», «круїзного голосування», «фіктивних штабів» опозиційної сили під час виборчої кампанії.

Тема 14

Політичне лідерство та психологія соціальних груп

Якщо б щастя полягало в тілесних задоволеннях, ми б назвали щасливими биків, коли вони знаходять горох для їди.

Геракліт (кінець VI – початок V ст. до н.е.). «Про природу».

Тлумачення поняття «лідерство». Значні досягнення науково-технічного прогресу покладають підвищену відповідальність на владні інституції та політичних діячів перед суспільством. Прорахунки політиків відбиваються на житті тисяч, мільйонів громадян. *Політичне лідерство, влада була і залишається об'єктом досліджень численних мислителів, науковців.*

У рамках функціоналізму *політичне лідерство* – це спроможність сформулювати значимі для групи (політичного руху, партії, народу) цілі та мобілізувати ресурси для їх досягнення. Існує ряд трактувань політичного лідерства, які розкривають окремі його аспекти:

Це здатність особи тривалий час впливати на членів групи, опираючись на авторитет (легітимність), а не на застосування сили.

Це символ спільності членів групи (неформальне лідерство).

Цей погляд пов'язаний з переважно психологічним трактуванням лідерства як неформального статусу особи в групі. Лідер стихійно висувається групою або колективом.

Це законна можливість особи ухвалювати колективні рішення, опираючись на займану керівну посаду, соціальну позицію, управлінський статус в групі, колективі (формальне лідерство).

Такий підхід є наслідком структурно-функціонального підходу і швидше описує не лідера, а «посадовця», що займає певну управлінську посаду в соціальній ієрархії.

Це особливого виду підприємництво. В умовах демократичних виборів, за більш-менш рівного доступу до ЗМІ, політичні лідери в конкурентному змаганні обмінюють свій імідж – «політичний товар» (ідеологію, політичні програми) на керівні державні посади.

Як і в бізнесі, політичні гравці створюють партійний імідж (торгову марку), використовують рекламу для його поширення, орієнтуються на смаки ймовірного виборця (споживача) та конкурують за його голоси, отримують прибуток від ресурсів, вкладених у політичні проекти.

Функції політичного лідерства

Політичне лідерство відіграє у суспільстві декілька функцій. Назвемо деякі з них.

Конструктивна функція – вираз інтересів суспільства в конкретній програмі суспільно-політичного та економічного розвитку. Програма повинна скеровуватися на задоволення інтересів громадян, суспільства.

Координаційна функція – узгодження дій партії з потребами і запитамі громадськості. Лідер повинен приймати рішення і робити політичний вибір, зважаючи на потреби суспільства, стан громадської думки, прийняту в суспільстві систему цінностей. Дії керованої політичним лідером партії також мають тісний зв'язок з політикою чинної влади, її досягненнями, або прорахунками.

Організаційна та інтеграційна функція включає підготовку, відбір та розстановку кадрів, створення системи управління, планування та реалізація практичних аспектів політичної роботи, об'єднання однодумців і суспільства навколо програми лідера. Лідер формує апарат, розподіляє в ньому обов'язки, створює умови для навчання, висунення і призначення керівників, контролює і регулює відносини між ними, орієнтує їх до компромісу з владою, або на рішучу зміну політики держави, регіону.

Лідерство у малих та великих соціальних групах

У політичній сфері розрізняють політичних лідерів трьох рівнів: лідер малої соціальної групи, члени якої знають одне одного і мають спільні інтереси;

лідер суспільного руху (організації, партії) — особа, з якою окремі соціальні верстви пов'язують реалізацію своїх інтересів;

державний діяч — особа, яка діє в системі владних відносин, пов'язаних з діяльністю соціальних інститутів, що забезпечують захист та врівноваження інтересів різноманітних соціальних груп.

Лідерство в малій соціальній групі. У малій групі (ядро будь-якого колективу) роль лідера полягає в об'єднанні учасників і скеруванні їх діяльності. Від нього потрібне тісне особисте спілкування з найближчим оточенням. При цьому виявляються і грають організуючу роль його особисті якості:

- здатність оволодівати ситуацією;
- брати на себе відповідальність;
- ухвалювати і доводити до реалізації колективні рішення;
- робити вірний політичний вибір: підбирати людей, визначати

черговість вирішення проблем, завдань.

Лідер при цьому повинен уміти задовольняти інтереси групи, не піддаючи себе ризикам конфлікту з правими нормами. Вагоме значення відіграє особистий стиль його поведінки (авторитарний або демократичний).

Лідер суспільного руху особистісними якостями та позицією впливає на формування громадської думки. Люди авансують свою довіру і підтримку одному з поміж себе (потенційному лідеру), особистості, що запропонує адекватний спосіб вираження та відстоювання своїх інтересів. Лідер суспільного руху допомагає сформувати громадянську ідентичність групи, публічно висвітлює позицію її членів шляхом організації переговорів, спільних обговорень.

Лідерство у великих соціальних групах. Від державних діячів потрібне вміння об'єднувати інтереси різноманітних прошарків населення, груп інтересів, налагоджувати ділові відносини з закордонними суб'єктами, лідерами держав, впливовими міжнародними інституціями. Для цих завдань мають значення особисті якості лідера, а також уміння:

уловлювати настрої, потреби людей, виражати їх інтереси, формулювати загальні політичні вимоги та цілі;

спілкуватися з широкими верствами громадян і переконувати їх (підтримувати легітимність свого урядування);

підбирати та розставляти кадри на відповідальні напрями політичної діяльності, координувати їх діями;

виявляти високий рівень професіоналізму, компетентності, конструктивізму.

Лідер великої соціальної групи віддалений від тих, кого він веде за собою, хто виконуватиме його розпорядження, накази. Особисті якості лідера відходять на другий план, поступаючись його діловим якостям. Політичний діяч стає знаковою фігурою певної політичної лінії. Він несе особисту відповідальність за результати змін, реформ.

Теоретичні трактування лідерства

Хороший керівник зробить так, щоб підлеглі не боялися його, а вболівали за нього.

Плутарх (46–127 рр. н.е.). «Бенкет семи мудреців».

Теорії лідерських якостей звертають увагу на специфічні психологічні здібності та вміння особи, котрі вона успадкувала і розвинула (харизматичне лідерство).

Рольові теорії лідерства акцентують увагу на спроможності особи виконувати роль «професіонала» у вирішенні ділових, соціально-емоційних проблем та завдань.

Лідери для вирішення ділових, практичних проблем можуть бути не надто помітні, але вони беруться за вирішення відповідальних справ, прагнуть бути компетентними, чим завойовують довіру і пошану. Вони гнучко реагують на зміни і діють з урахуванням обставин.

Лідери для задоволення соціально-емоційних потреб людей вміють професійно організувати спільне і цікаве для людей часопродовження.

Теоретики символічного інтеракціонізму звертають увагу на те, що лідером може стати «випадкова» людина, яка у певний час займе відповідну роль в системі міжособистісних взаємостосунків.

Ситуативна теорія звертає увагу на те, що лідерство є наслідком обставин, ситуації, яка склалася в групі, або в якій опинилася група. Тому лідерство може бути, зорієнтоване на вирішення завдань групи, або, зорієнтоване на задоволення особистих потреб її членів.

У **синтетичних теоріях** лідерства звертають увагу на взаємозалежності низки чинників, які слід враховувати: а) особистість лідера; б) роль та якості найближчого оточення лідера, його соратників; в) особливості обставин, в яких проявляється лідерство в групі.

Функціональний підхід до політичного лідерства розвивав Ніколо Макіавеллі, який відстоював ідею сильної державної влади. Керманич держави зобов'язаний об'єднати суспільство, для цього він має право використовувати будь-які методи та засоби (аморальні, нечесні, протизаконні, жорстокі, підступні, віроломні та ін.). Він не повинен потакати численним домаганням своїх підданих, оскільки більшості людей притаманні негативні схильності – агресивність, владолюбство, жадібність, брехливість, боягузливність, підлість, невдячність.

Теорія політичних еліт Гаetano Моска ґрунтується на ідеї про нездатність більшості людей до самоорганізації та управління державою. Лише окрема категорія людей (еліта) має здібності до ведення державних справ, уможливаючи його розвиток. Ідеї елітаризму доповнив Вільфредо Парето, який зазначав, що особи, котрі формують еліту, рекрутуються з політичних, економічних, інтелектуальних прошарків суспільства, завдяки висуненню індивідів, які досягли найвищих показників у своєму середовищі та сфері діяльності.

Невротичне тлумачення лідерських мотивацій запропонував Альфред Адлер. Прагнення особи до «влади» є віддзеркаленням і компенсацією її заниженої самооцінки. Завдяки впливу на інших особа

намагається підвищити свій престиж і подолати відчуття власної неповноцінності. У рамках невротичного підходу Карен Хорні розмежувала здорові і невротичні політичні мотивації. Здорове прагнення індивіда впливати на інших людей виникає з відчуття сили, позитивної самооцінки, при цьому людина скеровує свій соціальний вплив на користь колективу, справі. Натомість невротичне жадання влади є захисною реакцією індивіда на відчуття власної слабкості.

Невротичною особистістю слабкість сприймається не лише як джерело небезпеки, але й ганьби, вона боїться щоб інші побачили її слабкі сторони, а тому демонструє зверхність, впертість, ненависті та заздрість щодо тих, хто не кориться її примхам.

У підходах *гуманістичного психоаналізу* німецько-американський психолог Еріх Фромм виводив мотивацію до влади з прагнення людини уникати ізоляції, самотності, що лякає суб'єкта влади. Тому він потребує людей, які залежать від нього, докладає зусиль, щоб люди ставали маріонетками в його руках. Це додає йому відчуття значимості, сили, переваги. Владна особа боїться залишитися покинутою, самотньою, що перетворює її на *садиста* (авторитарний тип лідерства), що цілковито залежить від оточуючих, якими розпоряджається, без них він не може відчувати своєї сили, зверхності.

Авторитарний тип лідера формулює ділові короткі розпорядження, заборони без поблажливості, демонструє чітке монологічне мовлення, прохолодний тон розмови. Рішення його – вирішальне. Позиція його як керівника знаходиться поза групою.

Дослідники *гуманістичних теорій* не погоджувались із категоричними висновками невротичного тлумачення лідерства. Вважали, що в політиці є місце зрілим, психологічно здоровим лідерам (демократичний тип лідера). Такі керівники дотримуються образного, діалогічного стилю спілкування, товариського тону розмови. За реалізацію пропозицій та рішень відповідають ініціатори та усі члени групи. Висловлюють похвалу або зауваження підлеглим після попереднього з'ясування всіх обставин. Розпорядженням передують спільне обговорення. Позиція демократичного лідера лежить всередині групи.

У рамках *неофрейдизму* американський психолог і політолог Гарольд Лассвелл поділяв політичних людей на *адміністраторів, агітаторів, теоретиків*.

- «Агітатори» ототожнені з «оральною» фазою розвитку особистості. Нереалізовану потребу в визнанні вони трансформують в «нарцисичну» потребу уваги до себе з боку соціальної групи. Такий тип лідерів чутливий до емоційного ставлення інших людей,

прикладає зусилля до емоційного зв'язку з людьми, застосовуючи експресію під час комунікації. Їм притаманна схильність шукати або штучно створювати революційні ситуації, бунти, де б вони могли проявити себе і реалізувати свій «нарцисизм».

- «Адміністратори» ототожнені з «анальною» фазою розвитку особистості. Добре себе проявляють за тих обставин, де слід проявляти координаторські функції під час здійснення довготривалих, методичних завдань. Схильні до наведення порядку, працюють в ієрархічній системі відносин. Не схвалюють нестабільність, творчий підхід. З недовірою ставляться до людей індивідуалістичних, що мають лідерські задатки, особистий авторитет.
- «Теоретики» ототожнені з «фалічною» фазою розвитку особистості. Схильні до новаторства, аналітичності мислення, здатні сублімувати власні сили у конструктивні проекти, намагаються індивідуально домогтися конкретного якісного результату в діяльності.

Соціально-когнітивне тлумачення лідерських мотивацій Альберта Бандури ґрунтується на припущенні, що людина схильна засвоювати взірці поведінки, спостерігаючи поведінку інших людей, прогнозуючи і моделюючи свої вчинки для досягнення успіху (соціальне схвалення, самосхвалення). Початковим соціальним мотивом особи є *соціальне схвалення* з боку батьків, друзів, наставників, соціального середовища. У психологічно зрілої людини розвивається схильність до *самосхвалення*. Особистість перестає орієнтуватись лише на думки оточення, вона самостійно оцінює власні дії, визначає власні пріоритети, самостійно хвалить себе за успіхи і докоряє за невдачі.

Зрілу особу мотивує прагнення до самоповаги, що передбачає готовність і здатність виконувати складні завдання, забезпечувати відповідальні функції в колективі, суспільстві. Особа прагне політичної активності, бо знає, що завдяки власній компетентності вона спроможна забезпечити досягнення важливих суспільних цілей.

Типологія стилів політичного лідерства

Стилями лідерства є різноманітні поведінкові моделі активності індивіда під час виконання ним організаційно-розпорядчих функцій в групі. За одних обставин певні стилі лідерства бувають ефективними і дієвими засобами досягнення соціально-значущих завдань, однак за інших ситуацій вони стають неефективними. Спроби класифікації стилів лідерства зумовлені прагненням передбачити поведінку керівників, зважаючи на їхні особистісні характеристики.

Загальноновизнаною і актуальною залишається типологія лідерства Макса Вебера, який виділив *традиційне, харизматичне і раціонально-легальне лідерство*.

Поєднання психіатричних та психологічних підходів дозволило описати *демонстративний, істеричний, параноїчний, депресивний, стилі політичного лідерства*.

Демонстративний стиль політичного лідерства притаманний лідерам-акторам. Вони грають на публіку, захоплюються зовнішніми ефектами і демонстраціями, пристрасно бажають сподобатися, привертати до себе увагу.

Бажання отримати схвалення з боку громадян спонукає їх нехтувати суспільно значущими інтересами. Представники демонстративного стилю знаходять своє застосування в переломні історичні моменти, коли потрібно підняти і повести за собою натовп. Щоб завершити почату справу їм не вистачає енергії та компетентності.

Істеричний стиль політичного лідерства пов'язаний з особою керівника-відмінника, якому властиве нав'язливе бажання все зробити найкращим чином. Його поведінка позбавлена легкості, гнучкості. Він постійно напружений, стурбований, дріб'язковий, гіперпунктуальний, догматично підходить до правил.

Лідер-відмінник в екстремальних ситуаціях втрачає самовладання. Відхилення від запланованого плану можуть спричинити у нього паніку. Він всупереч своїм щирим намірам ладен завести події до безвиході, кризи.

Параноїдальний стиль політичного лідерства притаманний лідеру-господару. Такій особі властива недовіра до оточуючих, потреба їх контролювати. Його поведінка і дії часто непередбачувані.

Політик параноїдального стилю схильний до приниження гідності інших, не сприймає альтернативних аргументів, відкидає усяку інформацію, що не підтверджує його переконання, розділяє реальність на крайнощі: «біле» – «чорне», «друзі» – «вороги». Заради збереження влади вдається до інтриг, маніпулювань підлеглими.

Депресивний стиль політичного лідерства втілює лідер-соратник. Особа цього типу не здатна брати на себе повноту відповідальності, а тому намагається об'єднатися з тими, хто реально може «робити політику».

Лідер-соратник вдається до пристосування, а тому плентається у хвості подій. Він не має чіткого політичного курсу, стійких підходів до розв'язання наріжних суспільних проблем. Політичну реальність сприймає насторожено і песимістично, виявляючи відсутність політичної волі.

Форми занепаду політичного лідерства

Лідерство за певних обставин може занепадати, перетворюватися специфічні форми соціальної взаємодії – *підлегле керівництво, вождизм, геронтократію*. При цьому від лідерства залишається лише зовнішня форма. Ознаками, що той-чи-інший партійний керівник або певна соціально-політична група є лише бутафорним утворенням є неспроможність виконувати хоча б одну з названих вище лідерських функцій – *конструктивну, координаційну, організаційно-інтеграційну функції*.

Придворні підлабузники, неначе птахолови, наслідують голоси і переймають манери тих, на кого вони полюють.

Плутарх (46–127 рр. н.е.). «Настанови в державних справах».

Підлегле керівництво. Політичне лідерство не слід сплутувати з управлінням підрозділами у ієрархічній системі відносин. Особа, яка займає управлінську посаду певного щаблю ієрархічної системи є лише провідником рішень, котрі прийнято «нагорі». Такого керівника призначають, а не обирають колективом. Він не є самодостатнім у своїх рішеннях, а орієнтується на вимоги керівників, яким підпорядкований.

Головним завданням тирана є постійно втягувати громадян в різноманітні війни, щоб народ відчував необхідність в керманічі... Коли ж тиран запідозрить когось у вільнодумстві і в запереченні його правління, то таких людей він знищить під приводом, що вони ввійшли у змову з ворогами.

Платон (427–347 рр. до н.е.). «Держава».

Вождизм. За такої форми занепаду лідерства владна особа не має легітимної, демократичної підтримки «знизу». В групі запроваджується культ вождя, який одноосібно визначає, що потрібно, а що непотрібно групі. Суспільна комунікація, дискусії та критика припиняються, громадяни стають підлеглими, яким роздаються розпорядження та накази. Запроваджується суворий контроль членів спільноти з метою їх цілковитого підпорядкування. Інноваційні ідеї та індивідуальні прояви визначаються як чужі і ворожі.

Геронтократія – це урядування осіб лише літнього віку (старійшин). До управлінських функцій людина рухається дуже тривалий час, минаючи численні ранги. Старі функціонери утримують вплив над групою завдяки особистим зв'язкам, сталим структурам ділових відносин. Геронтократія виникає в суспільствах із сповільненим розвитком. Це явище може проявитися не лише в політиці, але й економіці, науці, культурі.

«Парадокси» лідерства

Лідерів вічних не буває, ставши лідером групи, набуваючи лідерських якостей, лідер водночас готує кінець своїй особливій ролі. У позиції лідера закладена внутрішня суперечність.

Інструментальне лідерство (спрямоване на досягнення цілей групи) передбачає інновації, активність для розвитку групи, зростання її можливостей та впливу. Група вважатиме особу за лідера лише у випадках, коли він пропонує все нові цілі. Саме інноваційні якості та можливості роблять з члена групи лідера. Тим самим лідер руйнує старі, традиційні способи діяльності та породжує нові цілі, уможливорює появу нових можливостей для групи.

Водночас *міжособистісне лідерство* вимагає незмінності стосунків лідера з «колегами», «соратниками» та нівелювання змін. Тим самим група намагається «прив'язати», «підпорядкувати» його, не дозволити йому виходити за «межі». Підтримка членами групи буде сталою за умови, якщо лідер зберігатиме незмінною систему взаємостосунків з «командою».

У цьому полягає «парадокс» лідерської позиції. Для того, щоб мати підтримку в своєму середовищі, лідер зобов'язаний демонструвати добрі, партнерські стосунки з «командою». Однак, ставши лідером групи, лідер приречений діяти у невідповідності з інтересами найближчого оточення, яке привело його до влади. При цьому майже завжди найближче оточення застосовує щодо лідера санкції, дискредитує його в очах групи, шукає на його місце більш лояльну кандидатуру.

Чим більш діловим стає лідер, тим більше він ускладнює міжособистісні стосунки в групі, спричиняючи невдоволення. Водночас, чим більш дружньою є поведінка лідера, тим менше вимог припадає на членів групи, що робить спільну діяльність менш результативною і викликає невдоволення лідером.

Лідерство та соціальні групи

Для того, щоб аналізувати вплив політичного гравця (лідера, партії, влади, ЗМІ) на людей необхідно враховувати *особливості поведінки особистості в соціальних групах*.

Людина коригує свою поведінку стосовно тих чи інших ситуацій. Перебуваючи в товаристві друзів, в колективі, або в ворожому оточенні особа поводить себе відмінним чином. Соціальне оточення може сприйматися людиною як сприятливе тло для задоволення своїх потреб та цілей, або як перепона на її шляху до мети, джерело небезпеки.

Соціальною групою є двоє або більше осіб, які безпосередньо взаємодіють між собою, сприймають свою спільність відмінною від інших об'єднань людей на основі спільного *досвіду*, взаємоприйнятних *норм поведінки* та *цілей діяльності*. Соціальні групи класифікують на первинні (сім'я) та вторинні (колектив); малі та великі; стихійно утворені та усталені; групи дозвілля та професійні колективи й т.п.

Для аналізу соціальних груп слід враховувати низку аспектів:

чисельність групи;

структура та згуртованість членів групи;

групові норми;

цілі існування групи;

авторитет групи в конкурентному середовищі.

Соціальні групи існують за наявності групової самототожності – спільних *норм* (формальних та неформальних) та *цілей*.

Групові норми та групові цілі

Групові норми – взірці поведінки, які визнаються більшістю членів прийнятними способами розв'язання типових ситуацій. Дотримання групових норм важливе для нормального самопочуття членів групи. Група застосовує *негативні стимули* щодо осіб, які порушують групові норми.

- *Формальні групові норми* оберігаються уповноваженими на те людьми (офіційний керівник, суд, правоохоронні органи). Порушення людиною формальних (офіційних) норм тягне за собою покарання (позбавлення певних благ – права голосу, штраф, ізоляція, вигнання тощо).
- *Неформальні групові норми* опираються не на зовнішній примус, а на внутрішній самоконтроль – моральні, етичні або естетичні почуття людей. Порушення особою неформальних групових норм робить її в очах інших членів непопулярною, небажаною для спілкування чи взаємодії.

Групові цілі є бажаними змінами (благами), які, на думку членів групи, заслуговують на те, щоб заради їх здійснення (досягнення) докладати зусиль. Якщо група сформулювала зрозумілі для більшості членів *цілі* (та *методи* їх реалізації), то учасники з більшим ентузіазмом і наполегливістю працюють над їх здійсненням, конструктивніше розв'язують суперечності. Успішне досягнення мети згуртовує групу, формує позитивну її самооцінку (якщо хочемо, то досягнемо).

Досягнення групових цілей є одним із засобів пізнати мотиви, вміння,

характер, зацікавлення людей. Від внеску члена групи в реалізацію спільної мети залежить її статус, повага до неї.

Коли йдеться про групові цілі, то розрізняють *завдання*, визначені керівництвом (наприклад урядом, керівництвом партії), а також *цілі*, які є результатом узгодження колективних цілей з індивідуальними *мотивами* учасників групи. В соціальній психології розрізняють орієнтації групової активності особистості: *орієнтація на егоцентричні мотиви; орієнтація на реалізацію завдань; орієнтація на альтруїстичні цілі.*

Мотивації суспільної активності людини. До суспільної активності, за А. Маслоу, особу стимулюють:

- *Фізіологічні потреби* (потреби виживання) – особу мало цікавить зміст та цілі колективної роботи, її увага зосереджена на оплаті та умовах праці.
- *Мотиви безпеки* – особа прагне уникати ризиків, а тому прихильно ставиться до порядку, чітких групових правил, аби перебувати в стабільному і визначеному становищі.
- *Мотиви причетності до групи* (афіліація) – особа сприймає свою діяльність в групі як можливість бути належною до неї, спілкуватися й підтримувати з колегами дружні стосунки, брати участь в спільних заходах.
- *Мотиви поваги* (самоповаги) – особа прагне до лідерства, суспільно важливої праці, позитивної публічної оцінки результатів її діяльності, самостійності в прийнятті рішень.
- *Мотиви самореалізації* – особа прагне розвивати і втілювати власний інтелектуальний та творчий потенціал, спрямована на здійснення оригінальної інноваційної діяльності.

Кожна людина, беручи участь у суспільній діяльності, має свій резон: одні прагнуть перебувати в колі однодумців, інші – проявити себе, отримати гарантії безпеки та стабільності, покращити своє матеріальне становище, скеровувати активність членів колективу до певної цілі.

Конформізм та нонконформізм

Між груповими та індивідуальними цілями окремих учасників групи нерідко виникають неузгодженості, конфлікти, виходом з яких є врахування групою інтересів окремих учасників, або підпорядкування особи вимогам групи (конформізм).

Конформізм — це підпорядкування особою своєї поведінки та поглядів до загально прийнятих в групі внаслідок реального або уявного тиску на неї ззовні.

Схильність до конформізму зростає у випадку заниження самооцінки людини, як особи чи фахівця. Чим нижчий статус особи в групі, тим більша ймовірність, що вона погодиться на конформістську позицію. З огляду на це, за авторитарного стилю управління, керівники свідомо принижують підлеглих, схиляючи їх до покорі.

Явище конформізму має низку різновидів: схвалення, поступливість, підпорядкування.

- Схвалення – особа погоджується з вимогами групи, вона не відчуває тиску ззовні, оскільки в неї з цього приводу немає власної позиції, чи обґрунтованих переконань.

Коли особа прийняла рішення, то вона мимоволі «завищує» цінність свого вибору, а також «занижує» цінність альтернативних варіантів поведінки («Наші рішення змінюють нас самих»).

- Поступливість – особа вчиняє згідно з вимогами групи, щоб заслужити її підтримку, схвалення, уникнути покарання. Нерідко люди йдуть на поступки (проявляють «зовнішню» поступливість), в душі не погоджуючись із вимогами оточення.
- Підпорядкування – особа йде на поступки, оскільки їй висловлено ультиматум (погрозу, недвозначний наказ).

Владні суб'єкти можуть змусити підлеглих виконати наказ, публічно вчинити певні дії, однак неможливо в такий спосіб силоміць добитися його неофіційного схвалення.

У підходах біхевіоризму конформна поведінка особи спричинена відповідними «стимулами» (позитивним або негативним підкріпленням). Нерідко поступливість є запорукою соціального і матеріального успіху, кращого самопочуття, упевненості в середовищі групи.

В рамках теорії самопрезентації люди стають конформними, бо намагаються справляти хороше враження на оточуючих (витрачаються на дорогий одяг, аксесуари, предмети, щоб сподобатися, вразити інших).

З огляду на теорію когнітивного дисонансу особа, проявивши конформізм, відчуватиме невдоволення («дисонанс») у тому випадку, якщо вчинок не був достатньо обґрунтований (закон достатньої підстави), недостатньою винагороджений або не був здійснений під тиском покарання (Леон Фестінгер, 1920-1989).

Альтернативною поведінковою стратегією є **нонконформізм** особи, що проявляється в опорі соціальному тиску. Агресивні нонконформісти протистоять стандартам групи внаслідок зверхності (чи меншовартості) або ворожості.

Конструктивна нонконформістська позиція є наслідком більшої компетентності особи, її творчого підходу до справи, глибшого розуміння цілей та цінностей групи на даному етапі, опозицією до формалізму та зловживань керівництва. Нонконформістськи настроєна особа нерідко стає неформальним лідером групи і конкурентом для офіційного керівника.

Керівник у таких обставинах може розв'язати конфлікт двома шляхами: або усунути нонконформістськи настроєну особу з колективу, або адаптувати нонконформістські пропозиції, ідеї.

Якщо альтернативні ідеї не знаходять в групі підтримки, то виникає конфронтація неформального лідера з формальною владою. Показна толерантність замінюється критикою на адресу всієї групи або її керівництва, конкурентними стосунками, пошуком союзників, формуванням опозиції. На етапі внутрішньої групової конфронтації окремі її члени визначаються кого підтримувати – офіційного керівника чи опозиційного. Кожна підгрупа витворює власні цінності та цілі. Конфлікт розв'язується лише з усуненням одного з лідерів групи.

Тема 15

Особливості діяльності формальних інституцій

Формальні групи та явище бюрократії

Кращий щит від тиранів – недовіра громадян.

Демосфен (384–322 рр. до н.е.).

Явище бюрократії пов'язане з психологією соціальних груп. Однак, бюрократія не є ні групою, ні класом, вона не схожа на суспільну організацію в тому сенсі, який психологія вкладає в це слово. Явище бюрократії привертало увагу дослідників, серед яких М. Вебер, В. Вундт, С. Паркінсон та багатьох інших.

Бюрократія (з франц. *bureaucrasy* – панування канцелярії) – урядування, яке здійснюють постійні посадовці. Термін в науковому вжитку з'явився з XVIII ст. і використовувався переважно в «негативному» аспекті. Бюрократія – це форма організації у суспільстві, сутність якої полягає, по-перше, у реалізації виконавчої влади відокремлено від волі більшості членів спільноти, по-друге, у домінуванні форми діяльності над її змістом, по-третє, у підпорядкуванні норм діяльності цілям збереження інституцій.

Макс Вебер (1864–1920) – перший дослідник, який почав прихильніше трактувати явище бюрократії. Він пропонував визнати, що принципи кадрової політики в бюрократичних установах є більш раціональними, ніж в рамках «патронажу».

Patronus з латин. – голова, захисник, той, хто має право і повноваження призначати на посаду. З Середньовіччя система «патронажу» діяла в рамках церковних інституцій.

На відміну від «патронажу» в бюрократичних (зокрема державних) установах призначення на посаду і кар'єрний ріст в більшій мірі залежить від індивідуальних здібностей, результатів роботи. Діяльність працівників у таких установах регламентується посадовими обов'язками, правами, нормами внутрішнього розпорядку.

М. Вебер наголошував на принципі взаємного стримування між виконавчими (бюрократичними) та законодавчими (виборними) політичними інституціями.

- *Вибірні політики (парламентарії) за для підтримки виборців намагаються роздавати політичні та економічні подачки. Бюрократичні інституції стають на перешкоді популістським діям парламентаріїв.*

- Бюрократичні установи прагнуть збільшити бюджетні витрати на своє утримання, а їх керівники намагаються використати бюджетне фінансування не за призначенням. Парламентарії, натомість, мають за мету скоротити витрати на утримання бюрократичних установ і унеможливити розкрадання ними бюджетних коштів.

Принципи діяльності бюрократичних інституцій. Офіційні (бюрократичні) інституції здійснюють легальне управління, що ґрунтується на таких принципах:

- законність діяльності;
- ієрархічність побудови – в таких установах дотримуються єдиноначальності, а не колегіального керівництва;
- право службового контролю з боку адміністрації за роботою підлеглих;
- захист службовців під час виконання ними службових обов'язків;
- конкурсний підбір кадрів – кандидати на посади повинні пройти процедуру конкурсного відбору;
- регулярна оплата праці службовця у вигляді фіксованої заробітної платні і виплати пенсії при досягненні пенсійного віку;
- відділення виконуваної функції від особи службовця – під час виконання посадових обов'язків службовці не повинні керуватися особистими мотивами, особистою матеріальною вигодою.

Для підлеглих у рівній мірі згубними є як чвари між начальниками, так і їх одностайність.

Сенека (4–65 рр. н.е.). «Життєпис Юлія Агріколи».

Концепції бюрократії. В умовах монархічного і авторитарного правління бюрократія (професійні чиновники) протиставлялася представницькому правлінню, виборним політикам.

Джон Стюарт Міл (1806-1873) в своїй роботі «Роздуми про представницьке правління» розглядав бюрократію як «...єдину серйозну альтернативу представницькій системі».

У рамках теорії державного управління бюрократія керує державним сектором, однак принципи керування державними справами відрізняються від управління приватними підприємствами, корпораціями. Бюрократія є частиною держави, без якої вона стала б некерованою.

У політичній економії бюрократія визначається як система неринкових інституцій, яка фінансується за рахунок податків, на відміну від підприємств та організацій, що функціонують за рахунок продажу своєї продукції на ринку, або добровільних внесків громадян.

«Закони» бюрократії С. Паркінсона. Сіріл Норткот Паркінсон – англійський соціолог, політолог, економіст у 1955 році анонімно опублікував працю «Як замінити одного службовця сімома», в якому виклав свої спостереження за діяльністю британських державних установ. В 1957 році в Бостоні виходить його книга «Закони Паркінсона, або дорогою прогресу» («Parkinson's Law: The Pursuit of Progress»). Дослідник описав ряд соціально-психологічних закономірностей, що проявляються у більшості формальних установ – державних органах влади, органах судочинства, правоохоронних структурах, навчальних установах і т.п. У таких інституціях, згідно з С. Паркінсоном, за фасадом дисциплінованості, наукоподібності нерідко приховується показуха, застій, брехня, паразитизм, корумпованість і абсурдність.

Характеристика закономірностей функціонування бюрократії за С. Паркінсоном:

- Закономірності «перевернутої піраміди».
- Чим більше виділити часу на виконання завдання, тим виконавці більше не встигатимуть.
- Будь-яке завдання службовці бюрократичних установ збільшують в об'ємі до такої межі, щоб затратити весь відпущений на нього час.
- Чиновники створюють один одному роботу.
- Чиновники помножують своїх підлеглих. Якщо чиновник нарікає на перевантаження, то він наполягатиме на розширенні штату, проситиме як мінімум двох підлеглих, які конкуруючи між собою, стримуватимуть одне одного.
- Закономірності «Принципів відбору кадрів». Щоб впоратися з надлишком претендентів на вакантну посаду вимоги до них слід встановлювати настільки «жорстко», щоб на вакантну посаду зголосився лише один претендент. Якщо на конкурс із заміщення посади зголосяться двоє і більше претендентів, то критерії відбору були надто легкими.
- Так званий «британський» принцип добору кадрів робить акцент на соціальних «зв'язках» особи-претендента; важливість батьків особи-претендента; наявність так званої «хватки» – вміння виплутуватися з нестандартних ситуацій; «родинність» обраної професії (як для військових спеціальностей).
- Так званий «китайський» принцип добору кадрів робить акцент на витривалості, знанні класичної літератури, літературних здібностях особи-претендента.
- Закономірності визначення «найвагоміших осіб установи».

Авторитетні особи установи відрізняються одягом, запізнюються на урочисті зібрання на 5–10 хв., довго не затримуються на спільних заходах.

- Закономірності «життєвого циклу установи». Установи ростуть, розвиваються і помирають як рослини, а з їх насіння виростають нові паростки установ. При більшій кількості працівників за 19–21 особу такі бюрократичні установи втрачають результативність.
- Закономірності «соціальної порожнечі». Агресивність людини (керівництва, посадовця, групи, організації тощо) наростає доти, поки не зустрине адекватну агресивну відсіч іншої сторони (колеги, підлеглих, інших організацій).
- Закономірності «занепаду установи». Установа занепадає не сама-по-собі, її вади хтось плекає, заохочує, її виродження було комусь корисним. Ознакою занепаду установи є поява в ній на керівних посадах осіб, які не здатні давати конструктивні результати, пхають свого «носа» в чужі справи і мають завищені владні амбіції. Такі функціонери згодом прориваються до керівництва і наполегливо усувають тих працівників, які є здібнішими за них. Внаслідок такої «кадрової політики» в колективі залишаються «безхребетні» працівники, які не відважуються суперечити керівництву і можуть виконувати лише рутинну малотворчу працю. Установа від тепер приречена на занепад.
- Закономірності «волевиявлення представницьких установ». Під час голосування за одне з двох альтернативних рішень в бюрократичних установах завжди бракує компетентних осіб, які свідомо знають переваги і недоліки цих альтернатив. Тому рішення буде прийняте таке, до якого схилять некомпетентних в даному питанні посадовців.

С. Паркінсона, вивчаючи статистичні звіти, зауважив, що загальна кількість людей, зайнятих у бюрократичних установах зростала щороку на 5–7% безвідносно до обсягів роботи, навіть тоді, коли завдань ставало менше.

На думку дослідника, неможливо добитися збільшення ефективності роботи від певних адміністративних органів, збільшуючи чисельність їх штатів. Бюрократична установа з певним обсягом співробітників стає повністю неефективною. У такому випадку є абсолютним розбазарюванням бюджетних коштів фінансувати її діяльність. Єдиний вихід – це закрити таку установу, розпустити її працівників. Натомість організувати з нових працівників меншу інституцію, яка на початкових етапах своєї роботи даватиме більшу продуктивність.

Коли ти при дворі правителя, то все, що ти чуєш, нехай в тобі пропаде, щоб тобі самому не довелося передчасно згинутися.

Езоп (VI ст. до н.е.).

Соціальне мотивування працівників бюрократичних інституцій

Керівники формальних інституцій для результативного впливу на поведінку підлеглих (працівників) мають у своєму розпорядженні засоби соціального мотивування, зокрема:

- *Заохочення* – керівник має можливість винагороджувати працівників, задовольняти їх потреби, сприяти їх службовому просуванню, публічно відзначати їх успіхи.
- *Примус* – керівник має можливість вимагати від працівників виконання поставлених завдань, у випадку їх невиконання він має повноваження карати працівників.
- *Нормотворення* – керівник має право створювати правила та норми внутрішнього розпорядку та вимагати від працівників їх дотримання.
- *Ділова компетентність* – стимулювання працівників до діяльності завдяки особистому прикладу керівника, його компетентності, діловому авторитету. Підлеглих мотивуватиме до роботи знання та досвід керівника.

Заохочення та примус є засобами контролю і зміни поведінки працівників. Дія названих засобів соціального мотивування, згідно теорії біхевіоризму, полягає у наступному: якщо певна діяльність заохочується керівництвом, то вона матиме продовження, розвиток.

Слід розрізняти первинні та вторинні види заохочень. До «первинних» видів заохочення належать – *отримання харчів (їжі, води), одягу, задоволення пізнавальних чи сексуальних потреб* тощо. Недоліком первинних видів заохочення є насичуваність ними, що спричиняє перенасичення, втому. До «вторинних» видів заохочення належить *соціальне схвалення, увага, похвала, статусні відзнаки, матеріальні цінності (гроші, житло, транспортні засоби)*.

Керівники формальних установ, вдаючись до стимулювання працівників, мають усвідомлювати, що саме вони заохочують у діяльності колективу та окремих співробітників. Звернемо увагу на види професійної активності (поведінки, діяльності, імітації діяльності, бездіяльності), які можуть заохочуватись завдяки соціальному мотивуванню:

- *Заохочення формальності*. Заохочують перебування працівників на

роботі впродовж робочого дня, слідкують чи вчасно працівник приходить на роботу, чи не запізнюється він, чи не покидає робоче місце завчасно.

- *Заохочення обсягу продукції.* Винагороджують обсяг продукції (кількість підписаних документів, розглянутих звернень, прийнятих громадян), при цьому працівників не заохочують виконувати роботу якісно.
- *Заохочення обсягу та якості продукції.* Керівництво винагороджує (розміром оплати праці, преміями, кар'єрним ростом) тих працівників, які збільшують об'єм виконаної праці та виконують її з вищим професійним рівнем. Встановлюються чіткі критерії професійного оцінювання і заохочення. Це стимулює людей до якісного виконання роботи.
- *Заохочення розвитку людського потенціалу.* Підтримується професійний розвиток підлеглих, а не лише виконання ними роботи. Керівництво розробляє програми підвищення фахового рівня працівників, всіляко підтримує тих, які здобули вищий рівень кваліфікації, мають наукові-технічні досягнення, покращують культуру спілкування.

Особливості переговорів з працівниками бюрократичних інституцій

Дослідники, котрі розвивають ідеї С.Паркінсона, зазначають, що взаємодія «клієнтів» з працівниками бюрократичних організацій має свої особливості. Більшість людей, ставши службовцями (вчителями, державними службовцями, начальниками відділів і т.п.), мимоволі змінюються. Причини їх поведінки стають не завжди тотожні принципам розумності та здорового глузду, оскільки підпорядковуються закономірностям ієрархічного, а по суті – авторитарного типу бюрократичних установ, у яких вони працюють.

С. Паркінсон загалом описав життя службовців в організаціях авторитарного типу: навіть якщо підняті питання є в компетенції посадовця, все ж він намагатиметься максимально уникнути відповідальності і зволікати з прийняттям рішень: «Якщо є можливість відтермінувати прийняття важливого рішення, справжній бюрократ ним неодмінно скористається» (п'ятий закон Паркінсона).

Бюрократичні структури збудовані за принципом жорсткої ієрархії, з мінімальним делегуванням повноважень на низові щаблі управління. Більшість рішень приймаються вищим керівництвом. Ініціатива

здебільшого не вітається і за неї працівники можуть мати неприємності.

За таких умов, перш ніж брати на себе відповідальність, посадовець змушений з'ясовувати думку щодо проблеми у свого безпосереднього керівника, а той – у свого... і так далі аж до найвищого «боса». Зрозуміло, що отримати швидке рішення за таких реалій – марна річ. Кожний з них міркує, чи це не зашкодить його репутації і становищу. Щоб посадовець подав своєму керівнику нову інформацію в *позитивному контексті*, він повинен мати в цьому зацікавленість. А це стається за тієї умови, коли ініціатива у питаннях «клієнта» сприятиме реалізації таких *мотивацій* службовця:

- *Мотивація безпеки* – для службовця найважливіше зберегти своє місце в організації, отримати додаткову соціальну захищеність, прихильність керівництва.
- *Матеріальна мотивація* – бажання отримувати вищу зарплату, премію, пільги.
- *Мотивація самореалізації* – працівники прагнуть отримати службове підвищення, що дасть їм більшу самостійність, відповідальність у роботі, вищу матеріальну винагороду, вищий соціальний статус, повагу у власних очах та в сприйнятті оточуючих.

Реалізація названих мотивацій посадовців є взаємопов'язаною, оскільки зайнятість відкриває дорогу кар'єрному зростанню, що сприяє збільшенню матеріальної винагороди. Однак стабільність праці залишається базовою мотивацією. З огляду на висловлене, аби посадовець став союзником і лобіював питання «клієнта» слід мати на увазі його мотиваційну домінанту.

У спілкуванні з службовцем молодого та середнього віку шанси «клієнта» збільшаться, якщо посадовець асоціюватиме ухвалення рішення з додатковими можливостями для власного кар'єрного зростання.

Маючи справу з посадовцем старшого віку бажано щоб він сприймав рішення на користь «клієнта» як безпечне для себе і як шанс укріпити власне становище в колективі.

Психологія корупції та лобізму

Слово **корупція** («corruptio» від латин. – «псування», «розбещення») стосується неетичної та протиправної діяльності (дій, або бездіяльності) державних службовців та інших посадових осіб під час виконання своїх посадових обов'язків.

Корупційна діяльність недостатньо висвітлена у психологічних працях. Це зумовлено тією обставиною, що корупція є винятковим видом злочинної поведінки, до якої причетні представники влади. Тому досі ці питання не мали достатньої уваги та підтримки з боку державних наукових інституцій. В Україні до 1990-х років такими проблемами в рамках психології займатись не було можливості. Це явище було і залишається предметом вивчення, здебільшого, закордонних соціологів, політологів, правознавців, криміналістів.

Класичним стало визначення корупції: «Політична корупція – це дії чиновників, які виходять за межі наданих їм законом обов'язків в обмін на особисті вигоди»* (Жозеф ла Паламбола).

Як зазначає Марк Філіп, у стандартних випадках корупція охоплює такі елементи:

- Державний посадовець діє з особистою користю (матеріальною, кар'єрною);
- При цьому порушує законодавчі та посадові норми;
- З метою ухвалення рішення для третьої сторони («клієнта»), що відкриває «клієнтові» доступ до благ, можливостей, ресурсів;
- Тим самим завдає шкоди спільноті.

Корупція проявляється також тоді, коли винагородою для «клієнта» є те, на що той має законне право, однак за отримання чого «посадовець» самовільно накладає «податок» у формі хабара.

Дослідники-правознавці сходяться у думці, що розслідування корупції є чи не найважчим у правозахисній практиці. Випадки добровільного зізнання про участь у корупційних діях трапляються рідко. Учасники корупційної оборудки вступають у зговір, вдаються до кругової поруки.

Політико-соціологічні дослідження вказують, що явища корупції існували з давніх часів та в умовах різноманітних політичних режимів. Більшість дослідників схилиються до висновку, що корупція є симптомом занепаду політичної системи суспільства.

У другій половині ХХ століття науковий інтерес до явищ зріс, оскільки у багатьох державах виникли небезпечні зрощення політики та організованої злочинності (як от Італійська мафія «Cosa Nostra»). Корупція перетворилась на метод злочинних організацій прощтовхувати свої інтереси у найважливіших суспільних сферах – політиці, економіці, системах правопорядку та судочинства. Завдяки

* Політична корупція перехідної доби / Пер. з англ. Т. Гарастович, С. Гарастович / За ред. С. Коткіна, А. Шайо. – К.: «К.І.С.», 2004. – ХХ, 440 с. – С.2.

продажності посадовців мафія почала виходити за межі контролю і стала загрозою демократичним та правовим формам урядування.

Корупційна складова урядування зростає зі зниженням рівня доходів населення в країні, за наявності правової непоінформованості громадян, відсутності політичної волі уряду вести з корупцією боротьбу.

Розрізняють міжнародні, політичні, економічні, соціальні наслідки корупції.

- Міжнародні наслідки корупції: корупція негативно впливає на міжнародний імідж держави, перешкоджає налагодженню міжнародних контактів і відлякує іноземні інвестиції.
- Політичні наслідки корупції: нівелюється принцип демократизму та законності в політиці. Корумповані політики починають діяти не в інтересах громади, а на користь організованих злочинних груп. Мафія надає політикові фінансову, медійну підтримку під час виборів. А корумпований політик протегує бізнес-інтереси оргзлочинності в органах влади, «прикриває» брудні оборудки в контролюючих інституціях.
- Економічні наслідки корупції: корупція в органах влади гальмує підприємницьку ініціативу населення, оскільки без хабарів жодні питання неможливо вирішити.

Соціально-психологічні підходи у дослідженні корупції звертають увагу на когнітивні та мотиваційні засоби вчинення корупційних дій. Ініціатори протиправних оборудок цілеспрямовано спотворюють інформацію, створюють вигідні для себе ситуації з метою підштовхнути причетних людей до необхідної поведінки (співучасть у злочині, дача хабара, бездіяльність).

Попри маніпулювання інформацією ініціатори корупційних оборудок вдаються до стимулювання мотиваційних конфліктів, завдяки яким опоненти стають «маріонетками» в корупційній грі, не протидіють правопорушенням, сприяють їх вчиненню.

Мотиваційний конфлікт (дисонанс) у психології трактується як різновид внутрішньо особистісного конфлікту, що виникає внаслідок появи в індивіда протилежних й приблизно рівних за силою мотивів (Леон Фестінгер, Курт Левін, Абрахам Маслоу). Людина при цьому переживає різноманітні негативні стани: розгубленість, нерішучість, невпевненість, зниження самооцінки, підвищена тривожність, пасивність, конформізм, бездіяльність, зневіра у власних силах, страх, паніка, нервові та фізичне виснаження, суїцидальні ідеї.

Особа внаслідок суперечливих мотивів може стати на певний час бездіяльною, або втратити здатність чинити опір зовнішньому тиску, оскільки не може вибрати:

- з двох рівносильних «позитивних» мотивів ($\uparrow - \uparrow$): ця суперечливість вирішується найлегше, оскільки в будь-якому випадку буде позитивна розв'язка;
- з поміж рівносильних «позитивного» та «негативного» мотивів ($\uparrow - \downarrow$): людина стоїть перед дилемою: у випадку певного покращення в одному важливому для неї питанні у неї неодмінно станеться погіршення в інших важливих для неї питаннях;
- з двох рівносильних «негативних» мотивів ($\downarrow - \downarrow$): людина коливається між неприємними альтернативами і намагається або нічого не обирати, або максимально зволікати з вибором.

Мотиваційні протиріччя у людини можуть спричинити суперечливі потреби сфери Ід (бажане), домагання та амбіції сфери Его (корисне), та вимоги Супер-Его (належне). Так, вимога діяти належним чином (згідно моралі, обов'язку, закону), для прикладу, у посадовця (міліції, прокуратури, суду, ДПІ, ЗМІ) стосовно корупційних дій може вступити у суперечку з:

- мотивами з сфери Ід ($\uparrow - \downarrow$): небажання вчиняти будь-які дії; небажання брати на себе відповідальність; небажання привертати до себе увагу; небажання «плисти проти течії»; небажання руйнувати стосунки із особою-хабарником; небажання піддавати ризику себе та близьких людей;
- особистими мотивами з сфери Его ($\uparrow - \uparrow$): бажання отримати хабар в обмін за певні посадові рішення (дії, бездіяльність); бажання зробити успішну кар'єру в обмін на лояльність до корумпованого керівництва;
- корпоративними інтересами з сфери Супер-Его ($\uparrow - \downarrow$): небажання руйнувати імідж організації (з якою індивід себе ідентифікує), виявляючи її корумпованість.

Стимулами корупційної поведінки стають: для «клієнтів» – ігнорування, зволікання, обман, вимагання, залякування, тиск; для «співучасників» – залучення до співробітництва, матеріальне зацікавлення; для «виконавців» – матеріальна винагорода, примушування, залякування, усунення; для «суб'єктів контролю» – примушування до бездіяльності шляхом злочинної змови, підкупу, залякування.

Мотиваційні конфлікти утруднюють правову поведінку людини. Корумпованим посадовцям вдається ховати вчинені ними протиправні діяння завдяки маніпулюванню інформацією, актуалізації когнітивних

дисонансів, мотиваційних конфліктів у психіці людей (співучасників, суб'єктів контролю, клієнтів), добиваючись від них лояльності щодо своєї протиправної поведінки. Когнітивно-мотиваційні конфлікти у ситуаціях посадових зловживань та корупції змушують співучасників (навіть попри їх небажання) виконувати незаконні розпорядження та накази, а суб'єктів контролю не протидіяти злочинам.

Структура корупційних дій. Корупція можлива в умовах існування системи влади, яка монополізує розподіл ресурсів і благ, встановлює правила доступу до них. Для корупційної дії необхідні активні «клієнти» (потенційні хабародавці), які готові за для позитивного вирішення їх питань йти на непередбачені законом витрати. Структурними компонентами корупційної діяльності є:

- **Суб'єкти корупційної діяльності:** «клієнт» (претендент, хабародавець); «посадовець» (хабарник в особі окремого індивіда або групи); «посередник» (лобіст).
- **Соціальні нормативи:** законодавчі норми, процедурні правила; посадові обов'язки, інструкції.
- **Суб'єкти контролю:** державні контролюючі органи; суб'єкти, які незацікавлені в корупційній діяльності (постраждалі особи, ЗМІ, громадські інституції тощо); свідки.
- **Мета корупційної діяльності:** дефіцитні блага, якими законно або в обхід встановлених правил прагне заволодіти «клієнт»; корислива вигода «посадовця» за ухвалене рішення (надану послугу).
- **Засоби корупційної діяльності та її прикриття:** перевищення «посадовцем» повноважень під час звернення «клієнта»; тиск з боку «посадовця» на підлеглих з метою змусити їх брати співучасть, чи сприяти корупційним діям; обман, шантаж свідків, їх усунення (звільнення з роботи, вбивство); підкуп контролюючих суб'єктів; політичне прикриття правопорушників.

Корупційна дія рідко завершується лише одним фактом, організатори налагодженої корупційної схеми намагаються її вдосконалювати, шукають засоби для безпеки її функціонування.

Чинники протидії корупції. Боротьба з корупцією і хабарництвом є малоефективною справою, якщо вона не підкріплена політичною волею вищого керівництва держави. В Україні прийнято низку законодавчих актів для обмеження посадових зловживань. Зокрема, закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» (N 3206-VI, від 7.04.2011 р.) визначає дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність за вчинення корупційних правопорушень.

Протидія корупції пов'язана з вирішенням наступних основних завдань:

- розвиток громадянського суспільства, зростання «середнього» класу;
- легалізація «тіньових» секторів економіки;
- забезпечення відкритості влади, зменшення хабаромістких функцій державного управління (дозволи, ліцензії, дозволи тощо);
- законодавче визначення процедур прийняття управлінських рішень;
- забезпечення прозорості розподілу бюджетних ресурсів за допомогою конкурсів, тендерів.

На міжнародному рівні є спроби зробити більш жорсткою відповідальність за корупційні дії, для цього визнати корупцію кримінальним злочином.

«...міністри юстиції європейських країн рекомендували якнайскоріше здійснити Програму дій проти корупції та запропонували, зокрема, якнайскоріше укласти кримінальну конвенцію, яка передбачала б скоординоване визнання правопорушень, пов'язаних із корупцією, злочинними, посилення співробітництва у галузі кримінального переслідування таких правопорушень...» (Конвенція про корупцію у контексті кримінального права (ETS 173) Страсбург, 27 січня 1999 року).

Явище лобізму

Поняття «лобі», «лобізм», «лобіювання» запозичені з англomовної політичної термінології (від англ. lobby – вестибуль, коридор). У XVI ст. цим словом називали коридор для прогулянок у монастирях, а у XVII ст. це була назва приміщення для прогулянок у палаті общин англійського парламенту.

Історичні відомості свідчать, що групи інтересів існували впродовж історії. З часу утворення держав виникали «групи тиску», які, впливаючи на перших осіб держави, відстоювали групові інтереси.

Лобізм – це організований вплив різних суспільних груп на представників державної влади з метою домогтися від них прийняття вигідних для себе політичних, економічних, кадрових рішень. Такі рішення можуть стосуватися: ухвалення (не ухвалення) якогось закону, акту; надання бюджетних коштів; призначення на державну посаду; захисту певних осіб від кримінального переслідування.

Головним мотивом лобістської поведінки є намагання певних суб'єктів реалізувати свої корпоративні інтереси завдяки державній підтримці. Лобізм слід сприймати як інструмент тиску, що спирається на матеріальне, соціальне, психологічне (зокрема моральний тиск,

шантаж) стимулювання посадовців з метою досягнення певних корпоративних цілей.

Предметом лобіювання є різноманітні *блага*, доступ до яких можна отримати лише завдяки підтримці державних інституцій. Предметом лобіювання можуть ставати, зокрема:

- умови господарської діяльності;
- власність і право розпорядження нею;
- право здійснювати певний вид діяльності (ліцензування);
- розмір податків, квот експорту та імпорту;
- державне замовлення (гарантованість збуту);
- державна підтримка вітчизняних виробників (протекціонізм);
- зниження оренди державного майна;
- ратифікація міжнародних угод тощо.

Стратегії лобіювання. З огляду на рівень домагань лобістських груп вони використовують певні стратегії лобіювання.

- *Стратегія індивідуального лобіювання.* Зацікавлена структура заручається послугами окремих депутатів, які відстоюють зміни до законодавства.
- *Стратегія групового лобіювання.* Зацікавлена структура заручається підтримкою груп депутатів (фракцій, партій) щоб отримати необхідні рішення.
- *Стратегія штучної актуалізації проблеми.* Увагу громадськості цілеспрямовано привертають до певної проблеми завдяки прес-конференціям, виступам у ЗМІ, щоб здійснювати тиск на депутатів.
- *Стратегія самоствердження депутата.* Використовують бажання депутата продемонструвати власну компетентність, професіоналізм, збільшити свою популярність, отримати схвалення виборців, однопартійців.
- *Стратегія, спрямована на уникнення невдач.* Ґрунтується на прагненні депутата отримувати позитивні емоції, схвалення, зберігати позитивні взаємовідносини з колегами, виборцями, уникати зайвого загострення стосунків.
- *Стратегія мотивування винагородою* – апеляція до прагматичних мотивацій депутата.
- *Протиправні стратегії лобістського впливу* – підкуп законодавців, державних чиновників, контроль за їх особистим життям, збір про них компрометуючої інформації, шантаж, погрози, фізичний вплив.

Запитання для самоперевірки

- Які засоби соціального мотивування є в розпорядженні керівників (бюрократичних) установ?
- Які види активності працівників може заохочувати керівник (бюрократичної) установи?
- Висвітліть сутність «закономірностей» Паркінсона.
- Розкрийте особливості переговорів з працівниками бюрократичних інституцій з огляду на їх мотиваційну домінанту та вік .
- Дайте тлумачення поняття «корупція».
- Охарактеризуйте соціальні, економічні, міжнародні аспекти корупції.
- Яка роль мотиваційних конфліктів у вчиненні корупційних правопорушень?
- Що означає «лобізм» як соціально-політичне явище?
- Охарактеризуйте головні стратегії лобювання.

Тема 16

Нестабільність та конфлікти у світлі психологічних підходів

Всі перебувають в стані війни з усіма як в суспільному, так і в особистому житті і кожний – самий із собою.

Платон (427–347 рр. до н.е.). «Закони».

Нестабільність в суспільстві та політиці – є звичним явищем, спокій в людських та суспільних стосунках поступається періодам, коли відбуваються усякі «трансформації», «реформування», «перебудови», «кризи», «тертя інтересів», «врегулювання», «відновлення добросусідства» тощо. Політичні вибори є найменшим за руйнівними наслідками засобом подолання накопиченого невдоволення в суспільстві, перегруповування політичних сил, проведення необхідних змін.

У рамках функціоналізму та консервативної ідеології суспільні зміни розглядаються як небажаний стан справ. Натомість «ідеалом», «нормою» визнаються «стабільність», «незмінність».

Реалістичний погляд на суспільне життя переконує, що «спокій» не притаманний для світу, суспільства та людини. Людина як жадаюча істота, є одним з джерел нестабільності, оскільки постійно чогось бажає, прагне, домагається, на чомусь наполягає, з чимось не погоджується, чогось уникає. У суспільстві кожна людина, кожна частина суспільства – соціальні групи, верстви, інституції – мають власні інтереси, які вступають в протиріччя між собою та інтересами спільноти. А зіткнення несумісних домагань породжує нестабільність.

Науковий аналіз соціальних протиріч досліджує конфліктологія як окремий науковий напрям.

Конфліктологія – галузь знань, що займається вивченням конфліктів, причин та наслідків суперечностей у різних сферах суспільного життя та свідомості людини.

Конфлікт (conflictus з лат.) – сутичка суперечливих тенденцій – ідей, мотивів, прагнень, цілей, що проявляється під час взаємодії:

різних соціальних груп (міжгрупові конфлікти);

людини з колективом, групою;

двох окремих осіб (міжособистісний конфлікт);

на рівні свідомості окремої особи (внутрішньоособистісний конфлікт).

Конфлікт у психологічному плані – це зіткнення характерів, волі та фізичних можливостей людей. Виграє переважно той, хто краще володіє

собою, керує своїм психофізіологічним станом, хто більш адекватно оцінює ситуацію, щоб оволодіти нею.

Як окрема галузь знань конфліктологія з'явилася у 60-х роках ХХ століття, хоча її проблематику досліджували в рамках багатьох інших дисциплін – соціології, психології, філософії, економіки, політології, теорії міжнародних відносин. Виникнення конфліктології пов'язують з іменами низки дослідників, зокрема Т. Гоббс, К. Маркс, Г. Зіммель, Р. Дарендорф, Р. Мертон, Г. Маркузе.

Томас Гоббс (1588–1679) – англійський мислитель, прихильник ідеї природної рівності прав людей, що неминуче спричиняє ворожнечу, адже для всіх не вистачає тих благ, на які вони можуть претендувати. Цей стан природної рівності веде до «війни всіх проти всіх», в якій кожен відстоює свої права. Однак постійна війна відлякує людей, страх знищення спонукає людей до самообмеження своїх прав і домагань на користь «суспільного договору», в основі якого присутній особистий інтерес і вигода кожного члена спільноти. З цього часу «природна людина» стає «соціальною людиною», членом суспільства.

Карл Маркс (1818–1883) – німецький соціолог, політичний діяч, філософ. Робив акцент на міжкласових конфліктах: суперечність економічних інтересів робітників (які продають свою працю) та власників засобів виробництва. Цей класовий конфлікт може спричинити соціальні зміни (революції).

Георг Зіммель (1858–1918) – німецький соціолог, що розробляв «формальну соціологію», де влада в суспільстві ґрунтується на взаємозалежності заможних верств з підлеглими верствами людей.

Герберт Маркузе (1898–1979) – німецько-американський філософ. Стверджував, що людська свідомість та зовнішні соціальні обставини перебувають в простійному змаганні. Щоб упокорити громадян (робітничі верстви населення), інтегрувати їх в свою структуру, сучасне індустріальне суспільство вдається до хитрощів – намагається чимось зайняти їх увагу, підкидаючи їм фальшиві «цінності», «потреби» та «споживацький спосіб життя». Люди, перебуваючи у полоні фальшивих «цінностей», «ідей», стають духовно поневоленими, хоча їм здається, що вони насолоджуються свободою. Намагання людини звільнитися від таких хибних «цінностей», на думку Г. Маркузе, може стати причиною конфліктів. Однак це є шляхом людини до «справжнього» її існування. Лише звільнення своєї свідомості від хибних «цінностей» та «потреб» дає можливість людині стати самим собою, стати ініціатором змін: змінюючи світ, людина щоразу створює себе.

Роберт Мертон (нар. 1910) – американський соціолог, розробляв теорію аномії (неврегульованість), що вивчала руйнування єдності

культури, втрату чіткої системи соціальних (ідеальних) норм, внаслідок чого життєвий досвід людей в суспільстві стає неузгодженим.

Ральф Дарендорф (нар. 1929) – німецько-британський соціолог, представник концепції соціального конфлікту. Свої погляди обґрунтовував суперечністю інтересів соціальних груп, які відрізняються мірою участі (неучасті) в політичному, соціальному пануванні.

Класифікація причин конфліктів. Конфлікти необхідно диференціювати відповідно до причин їх виникнення:

Емоційно-невротичні конфлікти – їх основу становлять емоційні стани індивіда (неврози, нав'язливі стани, патологічні потяги, розлад інтимних стосунків), що виливаються в усякого виду соціальні конфлікти від сімейно-побутових до економічних та ідеологічних.

Основа емоційно-невротичних конфліктів закладається в дитячому віці.

- Соціально-психологічні конфлікти – основою яких є психологічна несумісність, тобто неусвідомлене, нічим невмотивоване неприйняття однієї людини іншою людиною. Взаємостосунки між такими людьми викликають у них неприємні враження, емоційні стани.

Причинами соціально-психологічних конфліктів можуть бути боротьба за лідерство, соціальний вплив, престижний соціальний статус, увагу, підтримку оточуючих людей.

- Сімейно-побутові – дисгармонія сімейних стосунків подружжя.

Причин таких конфліктів є безліч, від побутових негараздів, подружньої невірності до неприйняття світогляду, ідейних уподобань партнера.

- Соціально-побутові конфлікти – суперечності, що пов'язані з неможливістю одночасно задовольнити житлові, побутові інтереси окремих осіб, сімей, груп.
- Статусно-мотиваційні конфлікти – суперечність між наявним соціальним статусом та мотивами особи (мотиви безпеки, почуття власної гідності, належності до співтовариства). Такі конфлікти виникають у двох випадках:

«недовантаження» працівника, що сприймається ним як заниження його соціального статусу, приниження його гідності, що штовхає людину до активності та конфліктогенності;

«перевантаження» працівника – людину завантажують додатковими обов'язками, за які вона не отримує визнання, а лише додаткові зауваження.

- Комунікативні конфлікти – під час безпосереднього спілкування

людей може виникати суперечність між змістом повідомлення одного з учасників діалогу та комунікативною формою (переважно принизливою, іронічною) в якій це повідомлення транслюється.

- *Владні конфлікти* – суперечності між членами колективу за здобуття влади та її здійснення.

Сторона, яка не отримала доступу до влади, не отримала визнання своєї позиції може скерувати свої сили на гальмування справ, «вставляння палок в колеса», поодиначі усувати членів команди опонента під час здійснення конкурентом владних повноважень.

- *Економічні конфлікти* – економічна суперечність, при якій одна сторона (особа, група, держава) намагається задовольнити економічні потреби за рахунок іншої сторони.
- *Ідеологічні конфлікти* – в їх основі суперечності поглядів людей (груп) на різноманітні питання життя суспільства, держави, свого колективу.

Учасники ідеологічного конфлікту можуть бути членами різних етнічних спільнот, релігійних груп, політичних організацій, а на рівні міждержавних відносин – учасниками різних політичних таборів, союзів тощо.

Особливості перебігу конфліктів. За швидкістю перебігу сутички та гостротою форми конфлікту поділяють на:

- *Короткотривалі бурхливі конфлікти* – супроводжуються бурхливими спалахами емоцій (злості, ненависті) двох сторін та мають трагічні наслідки
- *Довготривалі бурхливі конфлікти* – виникають в тих обставинах, коли суперечності з обох сторін є достатньо глибокими, стійкими, важкими для примирення. Сторони контролюють свої реакції і вчинки і ведуть підривну діяльність на шкоду опонентів.
- *Довготривалі м'які конфлікти* – в таких конфліктах переважно є активною одна сторона, інша сторона не бажає загострення, постійно уникає відкритої конфронтації. Наслідки таких конфліктів важко прогнозувати. Багато що залежить від намірів ініціатора конфлікту, а також від ресурсів сторони, що уникає.
- *Короткотривалі м'які конфлікти* – начебто найбільш сприйнятлива форма сутички сторін, коли це лише поодинокий випадок суперечностей. Коли ж така м'яка форма конфлікту повторюється періодично, то за цим може ховатися бажання однієї з сторін поступово дискредитувати супротивника.

Динаміка розвитку соціальних конфліктів

Поки ти під впливом гніву, тобі все заборонено. Чому? Саме тому, що ти вважаєш, що тобі дозволено геть усе.

Сенека (4–65 рр. н.е.). «Про гнів».

Кожна соціальна сутичка має свої особливості, породжені етапами розвитку конфліктів. Звернемо увагу на специфіку зародження, розвитку та розв'язання конфліктів.

Передконфліктний етап. Цей етап пов'язаний з виникненням передумов, які згодом можуть виплеснутися в боротьбу інтересів. У таких обставинах для стороннього спостерігача немає жодних ознак напруження, справи йдуть спокійно. Однак існуючі проблеми приховані за фасадом позірною благополуччя.

Тому варто перелічити, які обставини можуть сигналізувати про майбутні напруженості.

Тривалий безконфліктний (беземоційний) стан колективу, групи. *Не чути критики, ніхто не висловлює претензій до співробітників (стилю керівництва), усіх усе влаштовує. У житті такого не буває, щоб все йшло настільки гладко, щоб кожен настільки чітко доповнював співробітників без жодних зауважень, побажань.*

Критика необхідна, однак слід критикувати не людину загалом, а лише ті її форми діяльності, де вона здатна дати кращі показники, але не приклала до цього зусиль.

- *Постійна перевтома працівників.* Така втомлюваність може бути пов'язана з фізичними та психологічними перенавантаженнями в колективі, сім'ї. Перенавантаження є причиною підвищеної збудливості, нервозності.

Втомлена особа може бурхливо і неадекватно виплеснути свої емоції навіть при незначному зауваженні. Коли партнер втомлений, не слід кепкувати з нього, поводитися зверхньо щодо нього.

- *Інформаційно-сенсорний та екзистенційний голод.* Йдеться про нестачу життєвоважливої інформації, відсутність яскравих і сильних вражень. Відсутність необхідної інформації провокує появу чуток, домислів, породжує тривожність і спричиняє заворушення.
- *Наявність нерівних умов працівників для самореалізації.* Не всіх членів колективу керівництво справедливо оцінює, окремі працівники роблять стрімку кар'єру без належних для цього заслуг, чи старанності. За таких умов виникають заздрощі до більш успішних, здібних.

Важливо, щоб в колективі, у сім'ї людина не почувала себе безпідставно обділеною, людиною «другого сорту».

- *Відсутність колективного духу.* Важливо відчувати, чи всі почувають себе членами команди незалежно від ланки спільної роботи, яку вони виконують.

На передконфліктному етапі між окремими людьми, групами загострення лише визрівають. Однак протистояння може і не відбутися, все залежить від того, якою є атмосфера в колективі, який рівень культури та вихованості її членів.

Вміння ясно й чітко формулювати свої думки не є тотожним вимогам ввічливості. У багатьох культурах прямотинність висловлювань є ознакою низької культури. Тому під час спілкування співрозмовники (неважливо, чи це люди одного соціального статусу, чи ні) висловлюються, свідомо залучаючи фрази, які вказують на особисті сумніви та готовність прислухатися до заперечень іншої сторони. Така культура спілкування спрямована на відвернення можливого зіштовхування позицій сторін. Співрозмовники уникають прямотинності у висловлюванні, що може принизити почуття гідності колег.

Етап зародження і дозрівання конфлікту. На етапі зародження конфлікту визріває «зіштовхування інтересів» у таких формах:

- *Уявне протистояння* – конфлікту насправді немає, одна із сторін на основі своїх припущень уявляє, що конфлікт зародився. При цьому відносини людей можуть зіпсуватися через неточну інформацію, наклеп, чийось брехню.
- *Тертя інтересів* – конфлікт стосується лише форми відносин між сторонами, однак не стосується моральних, матеріальних, духовних потреб та інтересів сторін.
- *Принципова несумісність інтересів* – при цьому задоволення інтересів однієї групи (особи) можливе лише завдяки істотному ущемленню інтересів іншої сторони.

Аналізуючи ситуацію, слід чітко визначити, що саме ускладнило відносини сторін. Якщо це несуттєві причини (*тертя інтересів, уявне протистояння*), то непорозуміння швидко вичерпаються, слід докласти лише незначних зусиль. Якщо ж протиріччя мають принциповий характер (*принципова несумісність інтересів*), то протиріччя невідворотно будуть поглиблюватися і переростуть в конфлікт.

Під час дозрівання конфлікту сутичка інтересів сторін, яка визрівала, стає неминучою. За цих обставин проявляються стійкі несприятливі умови, про що свідчить психологічна атмосфера в колективі, групі. Сторонні люди швидше помічають існування суперечки, яка назріває, оскільки вони є більш вільними від суб'єктивних думок.

Сторони конфліктної ситуації можуть відчувати неблагополучний розвиток подій, однак або не цілком усвідомлюють причин суперечностей, або свідомо приховують свої наміри.

На етапі дозрівання конфлікту у сторін формується стійка психологічна установка – неусвідомлена готовність діяти у конфронтаційний спосіб стосовно одне одного в рамках двох варіантів поведінки:

- Припинення контактів із супротивною стороною. Підсвідоме бажання зменшити сферу спільних відносин, своєрідний відступ однієї або двох сторін.
- Підкреслення неприязного ставлення. Неприємні емоційні стани від контактів одна з сторін реалізує в словесній «атаці», агресії стосовно іншої сторони.

Шляхи усвідомлення конфлікту. Саме тепер сторони чітко починають усвідомлювати конфлікт своїх інтересів. Вони можуть починати свідомо формувати свою позицію у стосунках, планувати можливі наслідки протиріччя. Зокрема обидві сторони можуть дійти висновку про небажаність конфліктних відносин і висловлять готовність відмовитися від конфронтації.

Найбільш радикальний розвиток подій настає тоді, коли двоє учасників доходять висновку про непримиренність їх інтересів і починають мобілізацію ресурсів для розв'язання конфлікту на свою користь.

Два останні варіанти йдуть шляхом поглиблення конфлікту. Однак, чи є на цьому етапі можливості відвернення безпосереднього зіткнення? Певною мірою такі можливості є. Наведемо декілька прийомів, які можуть зменшити напругу конфлікту, який уже назрів:

- *Психологічна атака* – один з партнерів бере на себе ініціативу і прямолінійно пропонує своєму опонентові з'ясувати причини суперечностей. Він звертається до опонента: «Давайте з'ясуємо стосунки...» Цей шлях прийнятний, коли опонент не сприйме такий крок як прояв слабкості, боязні, безпринципності.
- *Демонстрація небажаних наслідків* – цей миротворчий сценарій краще доручити посередникам (бажано впливовим). Посередникам слід дати чітке розуміння того, що внаслідок конфлікту постраждає не лише одна з сторін, але конфлікт може похитнути перспективи посередників. Головна ідея такого розв'язку: «Якщо не погасити конфлікт, то...».
- *Письмове звернення* – мова йде про письмове звернення до опонента. Лист більш прийнятний для відвертої розмови. Передовсім ініціатор

листа може уважно, відкинувши зайві емоції, укласти прийнятний текст. Також для опонента письмове звернення, без візуального контакту, є більш прийнятним шляхом з'ясування протиріч.

Етап безпосереднього конфлікту. Є ситуації, коли уникати відкритого конфлікту немає можливості (наприклад, прилюдно принижена гідність і честь одного з учасників протистояння). На конфлікт слід йти в інтересах справи, коли людині, яка добросовісно і чесно виконує свої обов'язки, інший свідомо протидіє, відверто саботує або відверто дискредитує результати її діяльності. Це, звичайно, тривалі, ззовні непомітні конфлікти, однак небезпечні своїми наслідками.

Неможливо дійти консенсусу з нахабним «паразитом», або з людьми з кримінальними нахилами. Звичайно, не слід ігнорувати ймовірних небезпек. Не кожний готовий до відвертої конфронтації з криміналітетом (явним, прихованим).

Якщо прийнято рішення йти на конфлікт, то проаналізуємо найбільш типові варіанти розвитку подій.

- *Демонстрація переваги* – якщо ваша пропозиція мирного вирішення суперечки відкинута, слід продемонструвати, що ваша позиція в конфлікті більш потужна. Продемонструйте, зокрема, що вас підтримує більшість співпрацівників; ви маєте більше зв'язків з авторитетними, впливовими людьми; авторитет, здобутки вищі, ніж опонента.

- *Демонстрація відмови* – спосіб психологічного тиску, демонстрація різкого охолодження стосунків з опонентом.

Під час зустрічі не подаєте йому руки, вживаєте стриманий беземоційний тон розмови, відвертаєтесь від нього плечима.

- *Інверсія конфліктної реакції* – публічна демонстрація гнучкості.

Коли ваш опонент привселюдно приготувався до жорсткого нападу – його обеззброюють несподівано дружнім до нього ставленням, позитивно висловлюються про його заслуги, компетентність.

Словесний конфлікт. Коли опонент не відмовляється від загострення стосунків, то неминучим є словесний конфлікт. При цьому дві сторони публічно висловлюють одне одному оцінкові судження, неприємні запитання, погрози (в різкій, пом'якшеній, метафоричній, іронічній, спокійній, емоційній формі). Мета словесного конфлікту – зниження статусу співрозмовника. В обставинах словесного змагання головне завдання не потрапити в логічно безвихідну ситуацію, дати аргументовану відсіч принизливим фразам опонента. Коли вам

адресоване «важке» запитання можна використати такі варіанти словесної поведінки:

- *Зменшення значення запитання.* До такого прийому вдаються в обставинах, з яких трудно знайти оптимальний вихід, наприклад, коли задано явно провокативне запитання, відповідь не яке має дискредитувати відповідаючого.

Наприклад: «В цьому питанні немає жодного змісту, сформулюйте його чіткіше...», «У запитанні міститься відповідь на нього...»

- *Зниження статусу особи, що задала запитання.*

Наприклад: «Ваші закиди свідчать про вашу некомпетентність, недосвідченість», «запитання свідчить про нерозуміння автором суті справи», «скажіть, хто вас уповноважив задавати таке питання».

- *Перенесення питання на інший предмет обговорення.* Завдання цього комунікативного прийому – розрядити гостроту питання, перевести розмову в ширший контекст, отримати можливість скерувати розмову у вигідне для вас русло, відвести увагу слухачів на інші проблеми.

Наприклад: «Ваша думка складається з декількох окремих питань. Не будемо обговорювати очевидні для всіх речі, а з'ясуємо лише ті проблеми, які дійсно важливі для обговорення і які замовчує співрозмовник...»

- *Затягування часу з відповіддю на запитання.* Завдання цього комунікативного прийому – зволікати з подачею відповіді, отримати час, щоб знайти найбільш оптимальну форму відповіді, вийти з непростой ситуації з найменшими втратами. Цього можна досягти завдяки уточнюючим запитанням.

Наприклад: «На це запитання неможливо дати скороспілу відповідь».

Провокація та дискредитація у конфліктах

Переростання соціального конфлікту з прихованого стану у явні агресивні дії сторін передбачає наявність певного *стимулу*, який змусить учасників конфлікту врешті діяти публічно, виявляти свої правдиві наміри, висловлювати правдиве ставлення одне до одного. Такий стимул має назву *провокації*.

Передконфліктний стан

Провокація

Конфлікт

Поняття «провокація» з латинської мови означає (*pro* – *неначе; voco* – *кликати, запрошувати*) – *нещиро закликати, запрошувати, доводити до очікуваного емоційного стану, піддавати когось ризику, звинувачувати у злочині, ставити когось у небезпечне становище.* Слово *provocator* в латинській мові вживалося у значенні: «особа, яка кидає

виклик», «гладіатор з особливими прийомами».

Провокація – специфічний вид соціальної поведінки одного з учасників конфлікту (або сторонньої особи), що має на меті спонукати супротивника вдатися до емоційного, необдуманого реагування і тим самим поставити його у хитку, ризиковану, програшну позицію.

Провокація є особливим видом публічних людських взаємин, при яких, крім сторін конфлікту, є ще «глядач», або «арбітр» – сторона, яка має стати очевидцем конфлікту. «Арбітрами» можуть бути друзі, колеги по роботі, правоохоронці, суд, політичні партнери і союзники, міжнародна громадськість тощо.

Людина-провокатор намагається певними діями або словами вивести з рівноваги свого опонента, щоб він своєю невиваженою поведінкою втратив авторитет в очах «арбітра». Засобом провокації може бути дія або судження людини-провокатора, яке принижує гідність супротивника.

Провокативний «стимул» спонукає людину, захищаючись, виявити бурхливі емоції, втратити самовладання, висловити невиважені судження, вчинити необдумані дії, іншими словами – скомпрометувати себе. «Арбітр» за таких обставин отримує можливість споглядати спровоковану сторону і сформулювати про неї нову думку.

З допомогою провокації можна спричинити ворожнечу між людьми – колишніми друзями, колегами, партнерами, політичними союзниками.

Дискредитація є інформаційною атакою на особу, завдяки якій людину намагаються позбавити громадської довіри, усунути її з мережі соціальних стосунків. Внаслідок дискредитації людину ізолюють, позбавляють можливості реалізувати свої здібності, завдають душевних і фізичних страждань.

***Дискредитація** (з латин. dis-credit – без кредиту) – це дії однієї з сторін конфлікту, які спрямовані на знеславлення, позбавлення опонента довіри з боку оточуючих людей. Поняття дискредитації є близьким за змістом до «безпідставного осуду», «створення негативного іміджу», «чорного PR», «наклепу», «поширення чуток» стосовно особи або соціальної групи.*

Законодавство України кваліфікує дискредитацію (наклеп) як правопорушення, що спричиняє моральну шкоду людині й виявляється у приниженні честі, гідності, ділової репутації фізичної або юридичної особи (Цивільний Кодекс України, ст. 23, п. 4).

Далеко не всі конфлікти, які спричинені моральною шкодою, доходять до судового розгляду, тому громадяни змушені самотужки

відстоювати свою репутацію, що постраждала внаслідок публічних конфліктів.

Історія зберігає безліч фактів усунення з суспільної арени людей завдяки цілеспрямованому спотворенню публічної думки про них. Нерідко ця технологія завершувалася фізичним насильством щодо безпідставно осуджених людей, як це відбулося з давньогрецьким філософом Сократом, італійським природодослідником Джордано Бруно і цілих суспільних верств й народів у XX сторіччі – геноцид цілих народів.

Структура дискредитації є типовою. Для цього потрібні дві конфліктуючі сторони, соціальне середовище (громадськість) з певними ідеологічними, культурними, моральними цінностями, а також «арбітр» (суд, правління, колектив, громадськість), волею якого намагаються усунути конкурента.

Поширення неправдивої інформації про особу спотворює у свідомості громадськості образ людини, їй приписують аморальні, злочинні, некомпетентні якості. Така опінія має потягнути за собою санкції (арешт, ostracism, звільнення з посади).

Інформація, що «очорнює», може різко змінити сприйняття оточуючими свого колеги, товариша, керівника, політика. Громадськість часто не може довідатися, хто ж є ініціатором наклепницьких дій і перевірити, чи інформація є достовірною.

Така суспільна ситуація має за мету змусити «арбітра» усунути особу, на яку поширено наклеп, з мережі суспільних відносин.

Запитання для самоперевірки

- Що таке «конфлікт» і на яких рівнях взаємодії він проявляється?
- Які причини «емоційно-невротичних», «соціально-психологічних», «сімейно-побутових», «соціально-побутових», «статусно-мотиваційних», «владних», «комунікативних» та «ідеологічних» конфліктів?
- Назвіть ознаки передконфліктного стану.
- Охарактеризуйте методи відвернення безпосереднього зіткнення сторін «психологічна атака», «демонстрація небажаних наслідків», «письмове звернення».
- Охарактеризуйте шляхи ескалації конфлікту у формі «демонстрації переваги», «демонстрації відмови», «інверсії конфліктної реакції».
- Охарактеризуйте явище «провокації» та її місце в структурі конфліктної ситуації.
- Що таке «дискредитація» та яка мета застосування цього прийому соціального змагання?

Тема 17

Мирні та силові форми суспільно-політичного протистояння

Політичне протистояння, особливо коли воно гостро зачіпає інтереси багатьох людей чи впливових верств, нерідко переростає у масові заворушення та конфлікти. Активною стороною можуть ставати групи людей або владна верхівка, або ж навіть керівництво окремих держав. Суспільно-політичні конфлікти отримують мирні або насильницькі форми.

Соціально-психологічні аспекти громадянської непокори

На здійснення державного перевороту наважувались одиниці, співчували йому багато хто, а вичікували всі.

Сенека (4–65 рр. н.е.). «Історія».

Громадянська непокора (civic disobedience) – це відкрите навмисне порушення особою або групою осіб встановленого порядку з метою привернути суспільну увагу до того, що влада (уряд, місцеві органи влади, посадовець, працедавець) намагається здійснити незаконні або етично невинуваті дії (норми, вимоги) щодо громадян. *Громадянська непокора* – це політичні дії, що скеровуються на зумисне порушення закону (громадського порядку) заради ініціації змін до законодавства або політики влади. Як політична дія, громадянська непокора адресована політичній верхівці, що утримує владу.

Поняття «громадянська непокора» було використано в 1849 р. американським дослідником, еко-філософом, еко-анархістом, трансценденталістом *Генрі Девідом Торо* (1817-1862).

Г.Торо боровся за охорону природи, за права афроамериканців, у 1846 р., протестуючи проти війни США та Мексики, демонстративно відмовився платити податки, за що потрапив до в'язниці. Як засіб боротьби він пропонував індивідуальну ненасильницьку непокору. Його публікація «Про громадянську непокору» (1849) справила вплив на Магатму Ганді та Мартіна Лютера Кінга.

Генрі Торо був одним з відроджувачів екологічної етики, повертаючи античний погляд на моральний статус первісної, дикої Природи.

Він вважав, що закони природи потрібно ставити вище юридичних, першим закликав до «екосаботажу», заговорив про дику природу, як про моральну і вільну сутність, яку саме за це і потрібно цінувати. Закликав порушувати закон, якщо він змушує людей порушувати справедливість.

Право на мирні форми громадянської непокори гарантується конституціями сучасних демократичних держав. Громадянська непокора стає наслідком спротиву громадян визнавати певні соціальні вимоги, зобов'язання (окремі закони, норми законів) при вірності законодавству держави і принципу верховенства права. Громадяни здійснюють її переважно публічно, відкрито і чесно. Однак є також непублічні форми громадянської непокори, коли люди, боячись утисків, діють приховано або проявляють пасивність, бездіяльність.

Стратегію мирної громадянської непокори використовували впродовж історії різноманітні суспільні сили. Завдяки громадянській непокорі національно-визвольні сили під керівництвом Махатми Ганді добивалися усунення британського імперського урядування в Індії. У США до актів громадянської непокори вдавалися прихильники расової рівноправності громадян країни під керівництвом Мартіна Лютера Кінга.

Право на опір гнобленню, згідно з Декларацією прав людини і громадянина (1789), зараховано до категорії «природних», невідчужуваних політичних прав людини поряд зі свободою, власністю, безпекою.

Стимулом до участі людей в акціях громадянської непокори є усвідомлення того, що вимоги влади (або закону, норми) є вкрай шкідливими для суспільства та людини, а тому їх обов'язок – не коритися таким вимогам. Усвідомлення людиною обов'язку активно не коритися законодавчим вимогам може ґрунтуватися на релігійних або етичних переконаннях.

Відмова від насильницьких засобів протесту морально укріплює вияви громадянської непокори (в правових умовах держави). Відмова від насильства ефективно підтверджує морально-етичні мотиви організаторів та учасників громадянської непокори.

Форми громадянської непокори

Непокора громадян може виявлятися різними способами залежно від цілей, кількості людей, реакції влади. Головними формами непокори є: саботаж, страйк, ненасильницький бунт, бунт, заколот, путч, повстання, посадова непокора, злісна непокора цивільних громадян.

Саботаж є умисним розладом або зривом працівниками роботи при дотриманні видимості її виконання; це прихована протидія цивільних людей виконанню службових або суспільних обов'язків.

Страйк – організоване цілковите або часткове припинення працівниками роботи, протидія нормальному плину виробничого процесу з метою домогтися виконання адміністрацією певних вимог.

Страйк – це спосіб розв'язання конфлікту між працівниками і працедавцями з метою домогтися поліпшення умов праці або не допустити їх погіршення, запобігти звільненню працівників, виявити солідарність з іншими страйкуючими.

За масштабами поширення розрізняють страйки локальні (на одному підприємстві чи в одному районі), *галузеві* (охоплюють певну галузь господарства), *загальнонаціональні* (охоплюють всю державу). Страйки можуть бути різноманітними, зокрема:

- повне або часткове припинення праці працівниками;
- уповільнення праці за умови виходу працівників на робочі місця – «італійський страйк»;
- формальне виконання працівниками обов'язків.

Злісна непокоря цивільних громадян – це відкрита, висловлена в зухвалій формі відмова громадянина від виконання неодноразово повторених законних вимог працівників правоохоронних органів, іншого уповноваженого посадовця щодо запобігання і припинення злочинів і адміністративних правопорушень.

Посадова непокоря – це відкрита відмова службовця (підлеглого) виконувати наказ начальника (передовсім військового).

Ненасильницький бунт (від нім. *bund* – об'єднання, союз) – масове неприйняття існуючого режиму в державі у формах численних страйків, демонстрацій, зупинки економічної активності, повсюдної відмови громадян від політичної співпраці з чинною владою.

Відмову від політичної співпраці з чинною владою можуть оголосити державні службовці, армія, поліція. У разі успіху ненасильницького бунту створюється паралельний уряд і усувається існуючий режим.

Екстремізм

Досі триває дискусія про те, що вважати екстремізмом. *Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом і екстремізмом* (15.06.2001) є єдиним міжнародним актом, який містить перелік дій, які пропонують вважати екстремістськими (хоча тлумачення цього поняття не наводиться). Зокрема, у ст. 1 цієї Конвенції зазначено, що :

Екстремізм – це будь-яке діяння, спрямоване на насильницьке

захоплення влади або насильницьке утримання влади, а також на насильницьку зміну конституційного ладу держави; насильницьке посягання на громадську безпеку, у тому числі організація у вищезазначених цілях незаконних збройних формувань або участь у них.

Україна не є учасником цієї угоди та не є членом Шанхайської організації співробітництва, під егідою якої її укладено.

В енциклопедичних джерелах є такі визначення: *Екстремізм – це прихильність до крайніх, радикальних поглядів та ідей, досягнення яких здійснюється з використанням нелегітимних, насильницьких засобів і методів.*

З точки зору права сама по собі прихильність до крайніх поглядів та заходів, відданість реакційним політичним, релігійним та іншим теоріям, вченням та переконанням не може визнаватися злочином.

Однією з значущих властивостей екстремізму є його спрямованість проти представників певних соціальних груп або сформованого порядку здійснення владних відносин загалом чи їх окремих елементів. Ця властивість ґрунтується на *почутті незадоволеності* наявним станом речей, *відчутті соціальної депривації або фрустрації*. Почуття незадоволеності виступає мотивом (причинною базою) екстремістської свідомості, яка є рушійною силою екстремістської діяльності.

Основною ознакою екстремістської свідомості є наявність спонукання до безпосередньої дії та *ідеологічна обґрунтованість* втілення ідеї в практику.

Дослідники намагаються дати визначення екстремізму:

Екстремізм – це усвідомлена й ідеологічно обґрунтована девіантна поведінка, спрямована на повне або часткове заперечення сформованого суспільного устрою, а також заклики до вчинення таких дій.

Екстреміському світогляду притаманні такі риси, як:

- збройне насильство або його загроза;
- односторонність у сприйнятті суспільних проблем і прямолінійність пошуків шляхів їх вирішення;
- фанатизм, одержимість у прагненні нав'язати свої принципи, погляди опонентам;
- бездумне беззаперечне виконання будь-яких наказів, інструкцій;
- опора на почуття, інстинкти, забобони, а не на розум;
- нездатність до толерантності, компромісів або ігнорування їх.

Екстремізм поєднується з крайнім радикалізмом, тероризмом, нігілізмом у двох проявах, а саме «лівому» і «правому».

- *Лівий екстремізм* опирається на комуністичну ідеологію (марксизму-ленінізму), або анархізму, лівого радикалізму.
- *Праві екстремісти*, до яких належать неофашистські, ультраправі, націоналістичні, расистські та інші рухи, організації й партії, критикують сучасний світопорядок із украй консервативних позицій через «відсутність порядку», «панування плутократії», «засилля євреїв» (негрів, національних меншин, іногородців тощо).

Витоки екстремізму лежать головним чином у соціально-психологічній сфері, а довготривалі наслідки проявляються у сфері політичній. Поширення екстремістських прагнень пов'язане з несприятливою соціально-економічною ситуацією, неефективністю легальних форм політичної боротьби, відсутністю в суспільстві соціальної мобільності і сильним майновим розшаруванням.

Щоб обмежити *екстремістські настрої* в суспільстві, необхідні:

- Зміни політичних правил, ротація влади, ліквідація агресивності влади щодо інакодумства, професійне забезпечення владою порядку і стабільність у суспільстві.

Відсутність або слабкість влади призводить до того, що люди все менше вірять у чинність Закону й усе більше покладаються на закон Сили.

- Економічними умови зменшення екстремізму є економічний розвиток в країні, підвищення життєвого рівня населення, вільна конкуренція.

Анархізм – це суспільно-політична та ідейно-теоретична течія, головною ідеєю якої є побудова суспільства без державного апарату на основі самоврядного управління людьми спільними справами. Ідеологія анархізму опирається на припущення, що люди без інститутів державного примусу здатні встановлювати певний тривалий порядок. Анархізм заперечує державу, оскільки в ній зацікавлені заможні верстви населення для примушування решти людей до обслуговування їх інтересів.

Анархізм кваліфікує інститути держави як незаконні. Тому метою анархізму є негайне знищення держави, її силових та фіскальних (податкових, контрольно-ревізійних) інститутів.

Зброя урівнює слабких з сильними.

Ксенофонт (430–354 рр. до н.е.). «Кіропедія».

Бунт – стихійні, неорганізовані масові виступи громадян проти існуючого порядку правління, що проявляються у фізичній і нерідко кривавій формі.

Заколот – озброєний, організований внаслідок таємної змови виступ певної групи громадян проти існуючої влади, з метою повалення або насильницької зміни конституційного ладу держави.

Поняття «заколоту» вживається, здебільшого, для позначення безуспішного опору владі.

Повстання є відкритим озброєним масовим спротивом певних соціальних груп (повстанців) чинній державній владі. Поштовхом до повстання можуть стати економічний визиск населення, репресії влади.

Класичні ліберальні теорії обґрунтовують право громадян на повстання проти влади, яка нехтує їх права і законні інтереси.

У сучасних конституціях право на повстання (опір гнобленню) вилучене. Держава позбавляє законної бази для можливості її силового усунення. Повстання, в якому бере участь більшість населення, називається *народним повстанням*. Історія зафіксувала успішно проведені повстання, а також подавлені владою виступи людей, що спричиняли масові страти, ув'язнення.

Альтернативою повстанським формам політичної боротьби законодавство сучасних держав проголошує правомірними інші політичні права громадян – право на участь в управлінні державними справами та місцевому самоврядуванні, виборчі права, свобода думки і слова, право на об'єднання громадян, право на звернення та інформацію, право проводити мирні збори, мітинги, походи, демонстрації, згідно визначеного законом порядку.

Соціальні наслідки збройної конкуренції

Війна є батьком всього. Вона зробила одних багатими, інших людьми, одних рабами, інших вільними.

Геракліт (кінець VI – початок V ст. до н.е.). «Про природу».

Партизанська боротьба – це збройна народна боротьба проти іноземних загарбників, що проводиться самостійно створеними військовими загонами, які знищують в тилу ворога його живу силу і техніку.

Партизани діють у складі добровільних загонів, що спираються на підтримку місцевого населення. Істотною характеристикою партизанської боротьби є те, що основою партизанських загонів є сам народ, а збройні формування виражають його волю та інтереси.

Війна – це оголошена збройна боротьба між державами, що намагаються досягти своїх політичних цілей насильницькими засобами. Це військові дії, спрямовані проти збройних сил ворога і тих сил, що здатні чинити більш або менш рівновеликий опір. У

«класичних» війнах беруть участь лише воюючі армії і сила застосовується лише щодо збройних формувань ворога. При цьому дотримуються правил ведення війни, забезпечуються права поранених, військовополонених, медичного персоналу і не вчиняють насильство проти мирного населення.

У сучасних умовах для визнання збройного насильства війною застосовують «Гаагське право» (1907), «Женевське право» (1949), «Гаагську конвенцію» (1954). Юридично війна регулюється трьома групами норм:

- Порядок оголошення війни, театр війни, склад озброєних сил, припинення війни.
- Захист цивільного населення, поранених, хворих, військовополонених, культурних цінностей.
- Заборона хімічної і бактеріологічної зброї.

У рамках чинного міжнародного права «стан війни» відмежовують від «стану миру», «злочинного насильства», «заходів з наведення порядку».

Диверсія (sabotage – відхилення, відволікання) – це злочин проти безпеки ворожої держави, який вчиняють спеціальні підрозділи у тилу супротивника. Акти диверсії спрямовані на виведення з ладу важливих промислових та військових потужностей, систем комунікації та життєзабезпечення населення та війська з метою підризу економічної безпеки ворога. Диверсійні дії вчиняють професійні диверсанти (агенти), партизани, представники «п'ятої колони», працівники та службовці підприємств та силових відомств.

Підризна діяльність (subversive activity) – це діяльність спецслужб, спрямована на спричинення збитків інтересам уряду ворожої держави, скидання законного уряду іншої держави із застосуванням зброї і насильства.

Немає звіра жорстокішого за людину, якщо пристрасті її поєднуються з владою.

Плутарх (46–127 рр. н.е.). «Ціцерон».

Терор є політикою масового фізичного, ідеологічного, морально-психологічного насильства над громадянами, що здійснюється державними та іншими політичними структурами, які володіють переважаючою владою над суспільством.

Політика терору, який виявляється у вчиненні державними інституціями фізичного насильства щодо політичних супротивників, є засобом змусити до покори решту громадян.

Поняття «терор» у перекладі з латинської мови означає страх, жах. У

словниках іноземних слів «терор» визначається як «...політика залякування, придушування політичних противників насильницькими заходами». Як свідчить історичний досвід, одним лише фізичним насильством сутність терору не вичерпується. Це дало змогу дослідникам розмежувати терор «фізичний» і «психологічний».

Залежно від міри втягування у каральні операції різних структур влади терор розмежовують на *судовий, адміністративний, ідеологічний, зовнішньополітичний*.

Судовий терор виявляється у кримінальному переслідуванні силовими структурами держави та органами прокуратури політичних супротивників і масовим застосування судами щодо них вищої міри покарання (смертної кари). Видами судового терору є **тероризування** та **репресія**. *Тероризування* означає переслідування, залякування особи, тримання її в стані страху під погрозами розправи насильством, за умов, що людина не може захистити себе чи протистояти цьому насильству. В кримінальному законодавстві тероризування описується як глум і знущання над засудженими з метою їх залякування і перешкоджання виконанню покарання. *Репресія* (з латин. *represso* – поновлення тиску) – каральні заходи (ув'язнення, утиски, переслідування) щодо осіб та груп, що виходять за рамки закону з нехтуванням загальнолюдських цінностей та прав людини і базуються на адміністративному свавіллі влади.

Адміністративний терор ґрунтується на прийнятті на законодавчому рівні держави радикальних змін у внутрішній політиці та втілення їх в життя. Ці радикальні зміни стосуються, передовсім, позбавлення громадян прав власності, а також інших економічних, політичних прав і свобод.

Ідеологічний терор. Державна політика фізичного насилля стосовно громадян здійснюється разом з ідеологічним терором. Потужна і постійна пропаганда, жорстка цензура ЗМІ скеровується на усунення найменших проявів інакодумства. Метою ідеологічного терору є цілеспрямоване намагання влади нав'язати громадянам офіційно схвалені ідеї, що зроблять їх лояльними до будь-яких дій влади, зокрема насильницьких. При цьому жорсткій цензурі піддається система освіти, культури і мистецтва. Неудодні для влади ідейні течії в літературі, художній творчості забороняються, а їх прихильників та творців піддають репресіям.

Зовнішньополітичний терор є державною політикою ліквідації опозиційних діячів та груп, що емігрували за кордон. За його допомогою здійснюється агресивна колоніальна політика загарбання та пограбування чужих територій. При цьому заперечують елементарні

права громадян поневолених народів та нехтують нормами міжнародного права.

Расизм є політикою національної та соціальної нерівності людей у суспільстві та ідеологією, що обґрунтовує і виправдовує таку нерівність з огляду на належність людей до так званих «вищих» і «нижчих» рас, верств. Утиски представників «нижчих рас» стають офіційною політикою держави. Расистська державна політика може мати також прихований характер і втілюватися у дискримінації представників певних рас чи етнічних груп. Однією з форм расизму є *апартеїд* – політика і практика обмеження місця проживання людей тих-чи-інших народів та етнічних груп і ущемлення їх прав та свобод.

Геноцид – фізичне винищення окремих груп населення за расовими, національними чи релігійними ознаками. При геноциді винищення певних груп населення є самоцілью, заради досягнення якої вчиняється насильство.

Запитання для самоперевірки

- Дайте тлумачення поняття «громадянська непокора», які форми її виявлення.
- Охарактеризуйте особливості «посадової непокори», «саботажу», «страйку», «ненасильницького бунту» як форм громадської непокори.
- Дайте визначення «бунту» як форми громадянської непокори.
- Охарактеризуйте особливості «заколоту» та «повстання» як форм громадської непокори.
- Охарактеризуйте особливості «війни», «диверсії», «підривної діяльності» як державних форм силових дій.
- Охарактеризуйте особливості «судового», «адміністративного», «ідеологічного, «зовнішньополітичного» терору.

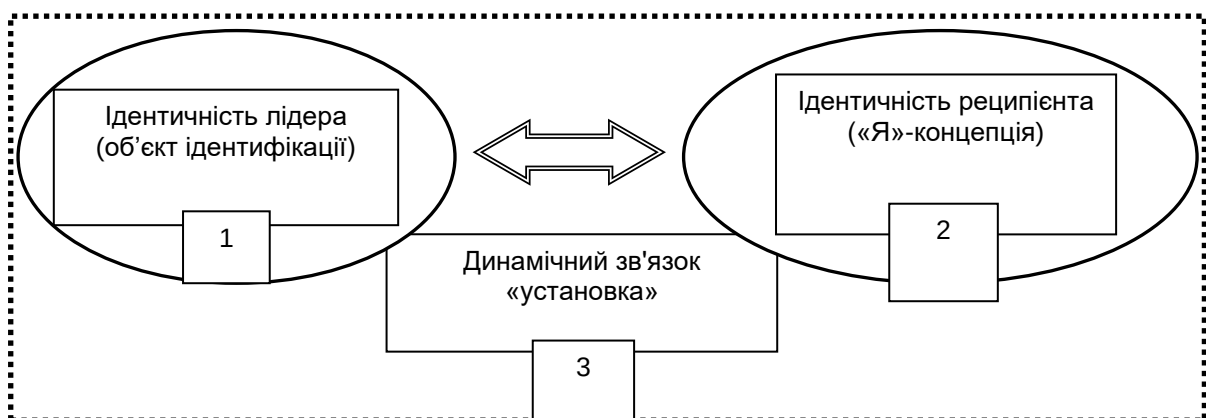
Додатки

Методика дослідження соціальних установок «Ідеальний лідер»

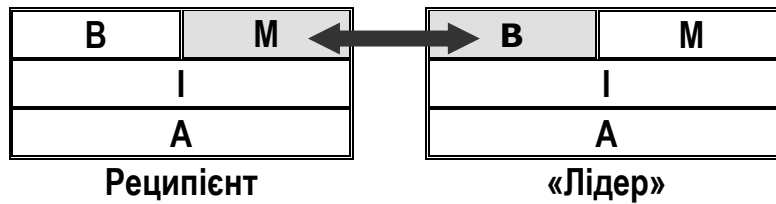
Проективна методика «Ідеальний лідер» дає можливість вивчати соціально-політичні установки та очікування особистості. Явним об'єктом інтерв'ю в «Ідеальному лідері» є стороння особа – лідер. Це може бути реальна людина, чи вигаданий персонаж. Під час тестування із запропонованих характеристик реципієнт творить образ значимого партнера, висловлює власні побажання щодо його індивідуальних рис, соціальної поведінки, ціннісних пріоритетів.

Витворений в уяві образ «значимого іншого» не є відірваним від людини, яка його формує. Цей образ «лідера» конструюється з огляду на індивідуальні ціннісні орієнтації інтерв'юера. Завдяки проєкціям індивідуальних фантазій на зовнішній об'єкт особа реалізує «принцип задоволення», наділяючи «іншого» такими рисами та якостями, що інтерпретуються інтерв'юером як «цінність». Внаслідок такого експерименту особа і «фантомна фігура» стають взаємопов'язаними, зумовлюючи характеристики одне одного.

З огляду на це методика «Ідеальний лідер» дозволяє вивчати три типи об'єктів, які входять до соціальної системи (діади), витвореної реципієнтом в уяві (див. рис.10). «Явним» об'єктом дослідження є образ лідера (1), а два інші – «Я-концепція» і соціальна установка є «прихованими» об'єктами дослідженнями (2;3).

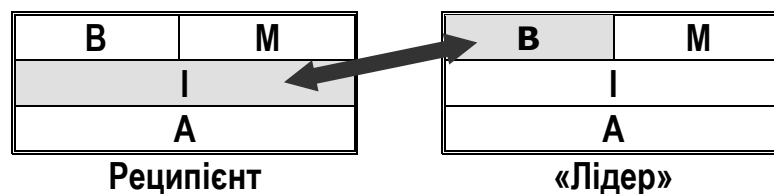
Сценарій «М – В»: очікування рівноправних стосунків.

Сценарій «М – В» передбачає рівноправний статус сторін, паритетні стосунки владного, компетентного лідера, який залишає простір для проникливого, далекоглядного партнера, що, з свого боку, уникає конфронтації.

Реципієнт з такою настановою створює передумови, аби не підпасти під вплив лідера, прагне зберегти особисту незалежність, розраховує винятково на власні сили та здібності, критично сприймає спроби нав'язування йому зовнішніх авторитетів. Такі особи виявляють піддатливість у не надто суттєвих питаннях. Така «гра» може створювали враження, що особа є конформною і безпринципною. Однак там, де справа торкається її суверенності, її переконань характер соціальної поведінки раптово змінюється, виявляючи жорсткість і здатність спровокувати конфлікт. Зовнішня м'якість тут є ілюзорною і приховує психологічну консолідованість. Відчуття особистої гідності таких осіб робить проблемними намагання «вписати» їх в ієрархічні відносини. Люди з такою установкою проявляють активність у створенні середовища, де б могли проявитись їх лідерські здібності.

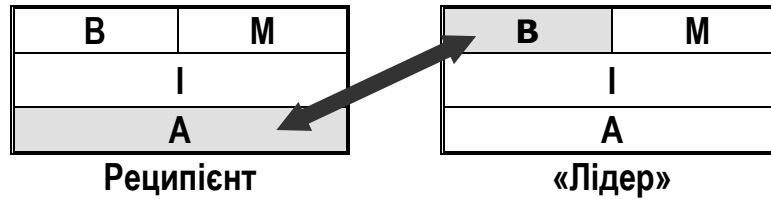
Сценарій «І – В»: очікування змагальних відносин.

Сценарій «І – В» передбачає владного, налаштованого на досягнення результату «лідера» та партнера, який прагне активної суспільної діяльності, соціального успіху.

Реципієнт з такою установкою самовпевнений, з посередніми самоконтролем та радикалізмом. Водночас виявляє дипломатичність та обережність. Потреба у владному, ефективному лідерстві у цьому випадку мотивується потребою у досягненні чітко окреслених прагматичних цілей. Реципієнт постійно випробовує лідера на «міцність», бо приховано змагається з ним.

Сценарій «А – В»: очікування стосунків з «харизматичною» особистістю.

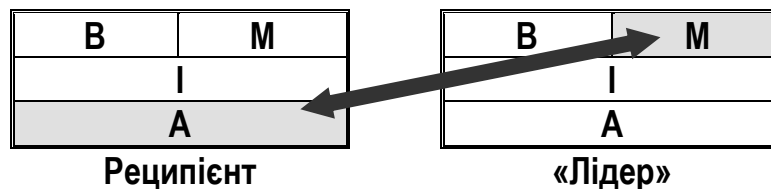

Сценарій «А – В» передбачає лідера цілеспрямованого, владного, «харизматичного» та неконфліктного партнера, схильного уникати відповідальності, що захоплюється «лідером» і відчуває водночас невпевненість, страх перед його персоною.

Особа, яка має таку установку, через брак упевненості, загальної інтернальності проектує особисті нереалізовані політичні бажання на «лідера».

Реципієнт переживає благоговіння перед образом «лідера», це зумовлює істеричну імпульсивність поведінки та висловлювань, необачну сміливість, невмотивовану прямолінійність. Особу тримають в напруженні суперечливі мотиви – «бажання впливати на оточуючих людей» і «відчуття неспроможності це здійснити». Таке психологічне напруження виявляється у її тривожності.

Сценарій «А–М»: очікування допомоги.

Сценарій «А–М» передбачає дбайливого, м'якосердого «лідера» і партнера, що очікує допомоги, опіки, емпатії.

Цей сценарій певним чином нагадує попередній – «А–В». Однак відмінність полягає у тому, що стан невпевненості «реципієнта» домінує над «бажанням влади». Це має позитивні психотерапевтичні наслідки. Особа з такою установкою зосереджена на собі та найближчому соціальному оточенні й не «рветься за хмари»; вона виявляє товариськість, комунікабельність, комфортно почувається в колективі, не претендує на владу. Підвищена прямолінійність її поведінки поєднується з обережністю, вплив тривожності нейтралізують консервативні уподобання. Стан фрустрації долається цілковитою довірою до «лідера».

Бланк відповідей			
П.І.П			
стать		вік	

Таблиця

	А	Б	В
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			

Таблиця результатів 1

I	А-М	І-В	М-В
II	А-В	І-В	М-В
III	А-М	А-В	М-В

Таблиця результатів 2

А-М	А-В	І-В	М-В

Бланк відповідей			
П.І.П			
стать		вік	

Таблиця

	А	Б	В
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			

Таблиця результатів 1

I	А-М	І-В	М-В
II	А-В	І-В	М-В
III	А-М	А-В	М-В

Таблиця результатів 2

А-М	А-В	І-В	М-В

Бланк відповідей			
П.І.П			
стать		вік	

Таблиця

	А	Б	В
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			

Таблиця результатів 1

I	А-М	І-В	М-В
II	А-В	І-В	М-В
III	А-М	А-В	М-В

Таблиця результатів 2

А-М	А-В	І-В	М-В

Бланк відповідей опитувальника «Ідеальний лідер»
(для трьох реципієнтів).

ІНСТРУКЦІЯ: Із запропонованих тверджень виберіть ті, які насамперед повинні бути притаманні лідерам. Обрані твердження зафіксуйте у бланку відповідей.

1	A	У його присутності (думаючи про нього) відступають усякі хвилювання
	Б	Його присутність додає енергії
	В	Співпраця з ним активізує приховані здібності
2	A	Він чітко схоплює цілі та не дає схибити на манівці
	Б	Миттєво оцінює ситуацію і енергійно координує спільні дії
	В	Він здатний вловити всі тонкощі перебігу подій
3	A	Він заради справи здатний поступитись власними інтересами
	Б	Разом з ним забуваєш про особисті інтереси
	В	Заради справи не шкодує часу на самовдосконалення
4	A	Його приклад додає сил попри все залишатись людяним
	Б	Приваблює чіткою позицією з багатьох питань навколишнього життя, рішучістю та активністю
	В	Заохочує розвивати і реалізувати власні здібності
5	A	Я знаю, що він ніколи не підведе
	Б	Мене активізує відчуття причетності до спільної справи
	В	Співпраця економить час і сили для досягнення важливих справ, цілей
6	A	Він не вимагатиме від мене того, що вище від моїх сил
	Б	З ним у небезпечній ситуації зможу зробити те, чого вимагатиме від мене сумління та обов'язок
	В	У скрутних обставинах з ним зможемо віднайти найдоцільніше рішення
7	A	Його товариство створює атмосферу захищеності, емоційного комфорту
	Б	Його присутність мимоволі активізує, окрилює, організовує
	В	Його відсутність не впливає суттєво на результати моєї праці
8	A	Коли виникне проблема, він виявить щире співчуття і допомогу
	Б	Будь-яку проблему вдасться розв'язати, якщо звернутись до нього
	В	Обговорення проблем – звичний стан співпраці
9	A	Хороші стосунки вважає ціллю співпраці
	Б	Добрі взаємини сприймає першою сходинкою до успіху
	В	Він не байдужий до того, які стосунки складаються в колективі
10	A	Радий усім, хто прагне працювати разом
	Б	Оточує себе сильними особистостями, однодумцям
	В	Дбає про високий рівень усього колективу
11	A	Вміє так сказати завдання, що хочеться виконати
	Б	Коли необхідно – вимогливий, може дати розпорядження або наказ
	В	Висловлює завдання, попередньо обговоривши проблему з виконавцем

12	А	Його знання, життєвий досвід, широта погляду не залишають байдужими
	Б	З питань, в яких недостатньо обізнаний, надолужує брак знань самостійно
	В	Якщо він недостатньо компетентний у деяких питаннях то не боїться показати це і звертається за порадою до партнерів
13	А	У критичних ситуаціях бере всю відповідальність на себе
	Б	Несподіваних ситуацій для нього не існує
	В	За спільну справу кожен у колективі несе частину відповідальності
14	А	Його зауваження рідко бувають несправедливими
	Б	Самокритичний, завжди стежить за своїми словами і вчинками
	В	На критику не ображається, прислухається до неї
15	А	Управління здійснює за допомогою команди заступників
	Б	Вчасно завантажує колег проблемами, які слід розв'язати
	В	Кожний у колективі знає обсяг власної роботи, сам планує її з попередньо погодженої програми
16	А	Подбає, щоб вирішення справи не обернулось шкодою для колег
	Б	Прагне, аби справа поєднала усіх в єдиний міцний колектив
	В	Сприяє, щоб колеги працювали індивідуально і знайшли в роботі можливість самоствердитись
17	А	Не схильний демонструвати свій особливий статус у колективі
	Б	Власне положення підтверджує компетентністю
	В	Захоплено займається справою, не зважаючи, що про нього говорять, як оцінюють
18	А	Як лідер організації прагне з неприяте́лів робити союзників
	Б	Компроміси можливі лише в питаннях, які не стосуються життєвих інтересів людей, суспільних груп, яких презентує
	В	Організація в його особі не шукає ворогів, а прагне знайти своє місце в загальному спектрі суспільних рухів, виконувати певну частину практичної роботи

Він вважає:

19	А	Мистецтво політики – це вміння робити так, щоб кожному вигідно було ставати добродійним (Гельвецій)
	Б	Слова хвилюють, а вчинки ведуть за собою (Антична мудрість)
	В	Керування – це самовдосконалення. Хто ж не посміє виправитись, коли не очистились ви самі (Конфу-цзи)

Він керуєтьсядумкою:

20	А	Не будь слугою одного або небагатьох. Стаючи слугою усіх ти станеш другом усіх (Ціцерон)
	Б	Благородна і сильна людина не боїться ворогів, зате остерігається друзів (Акутагава Рюноске)
	В	Благородний муж відає лише обов'язок, низький – лише вигоду (Конфу-цзи)

Ключ

Варіант I

А	Б
А – М	І – В

	А	Б	В
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			

Варіант II

А	Б
А – В	І – В

	А	Б	В
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			

Варіант III

А	Б
А – М	А – В

	А	Б	В
1			
2			
3			
4			
5			
6			
7			
8			
9			
10			
11			
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
20			

Затоновані прямокутники
вирізають у вигляді
«віконечок»

Таблиця стенів 1

«сірі бали»	«Стени»
1	1,7
2	3,3
3	5,0
4	6,7
5	8,3
6	10,0

Таблиця стенів 2

«сірі бали»	«Стени»
1	2,5
2	5,0
3	7,5
4	10,0

Таблиця відсотків 1

«Стени»	%	«Стени»	%	«Стени»	%
1	4	8	32	15	60
2	8	9	36	16	64
3	12	10	40	17	68
4	16	11	44	18	72
5	20	12	48	19	76
6	24	13	52	20	80
7	28	14	56		

Таблиця відсотків 2

«Стени»	%	«Стени»	%	«Стени»	%	«Стени»	%	«Стени»	%
1	3	7	19	13	34	19	51	25	67
2	5	8	21	14	37	20	53	26	69
3	8	9	24	15	40	21	56	27	72
4	11	10	27	16	43	22	59	28	74
5	13	11	29	17	45	23	61	29	77
6	16	12	32	18	48	24	64	30	80

Ключ опитувальника «Ідеальний лідер».

Сценарії практичних занять

Презентація передвиборчих партійних програм

Учасники відтворюють ситуацію передвиборчої презентації на телебаченні партійними лідерами політичних програм.

Структура ділової гри: студенти діляться по троє, формують партійний актив і готують короткі програми партій.

Розподіл ролей: лідери партійних організацій; партійний актив (2 осіб), пресслужба (2 осіб).

Приклади партій:

- Партія, яка представляє інтереси великого бізнесу.
- Партія, що відстоює інтереси молоді.
- Партія, метою якої є підтримка середнього та малого підприємництва.
- Партія, яка відстоює культурні інтереси національних груп (національну групу вибрати самостійно).
- Партія, метою діяльності якої є захист екології.
- Партія, метою якої є соціальний захист вразливих категорій громадян (категорію громадян вибрати самостійно).

Під час підготовки програм необхідно визначитися щодо того, якою є ідеологія партії: консервативною, ліберальною, «лівою».

Програмні цілі необхідно сформулювати для двох рівнів:

- загальнодержавні завдання: 2-4 головні завдання, що необхідно вирішувати завдяки ухваленню законів у парламенті;
- завдання для вирчого округу: 2-4 головні завдання, що покращать життя мешканців конкретного виборчого округу (району, міста, селища).

На підготовку до виступу відводиться 15 хвилин. Після завершення підготовки партійним активістам надається час для презентації партійної програми.

Регламент виступу – до 7 хв.

Порядком презентації керує пресслужба. Керівник пресслужби оголошує про початок прямого телефіру і запрошує по черзі до слова партійних лідерів для презентації програм.

Передвиборча програма партії

- Назва партії
- Лідер партійної організації:
- Партійний актив:
- Ідеологія (потрібно підкреслити): консервативна, ліберальна, «ліва».
- Партійне гасло:
- Основні програмні цілі (обіцянки):
- Загальнодержавні завдання:
- Завдання для виборчого округу (села, міста, району):

Підготовка та проведення прес-конференції

Структура ділової гри: студенти діляться по двоє і отримують завдання придумати подію від імені громадської, політичної організації чи фірми та підготувати про неї прес-реліз. Прес-реліз є офіційною письмовою інформацією про подію, яку готують для представників ЗМІ. На основі прес-релізу журналісти готують текст новини про подію. Тому у прес-релізі повинні бути відповіді на головні запитання: *Що сталося (станеться)? Хто є в центрі події? Де і Коли сталася (станеться) подія? Чому це трапилось? Що є причиною? Хто є джерелом інформації?*

Прес-реліз

Назва події (заголовок публікації для ЗМІ):

яка відбудеться (відбулася) «_____» _____ 201_ р.

Суть події:

Подробиці про подію (в який час?, в якому місці?, що саме повинно відбутися?, хто підтримує?):

Передісторія і контекстні зв'язки (чим спричинена подія?, яка її мета?):

Оргкомітет (імена організаторів):

Контакти (№ телефону, E-mail контактних осіб):

На підготовку прес-релізу відводиться 15 хвилин.

Порядком прес-конференції керує пресслужба в кількості 2-х студентів. Підготувавшись, студенти оприлюднюють прес-релізи про події.

Вихід фірми за межі регіону

Для розвитку постала необхідність розширити географію діяльності. Фірма 5 років працювала у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях.

Якщо це туристична фірма, то її діяльність охоплювала організацію туристичних турів в ближнє зарубіжжя – Болгарія, Чехія, Словаччина, Угорщина, Польща.

Директор фірми проводить нараду з керівництвом фірми. Предмет наради:

- На які географічні території розширювати діяльність фірми : на які області в Україні, або на закордонні країни ?
- Що саме потрібно для такого розширення ?
- Скільки людей потрібно прийняти і яких спеціальностей?
- Де шукати нових спеціалістів і якими методами їх відвирати?
- Які туристичні тури можна запропонувати ?
- Яка ціна на схожі тури фірм-конкурентів і яким методом відвоювати частину клієнтів (ціна, якість, і т.п.) ?

Ролі : а) Директор фірми, б) Заступник директора з логістики (транспорт), в) Заступник директора з реклами, г) Заступник директора з ціноутворення, д) Заступник директора з планування екскурсій, е) Заступник директора з поселення клієнтів.

Учасники обирають назву і місце знаходження турфірми і обговорюють обрані питання.

Вкладення прибутку фірми в оздоровлення

Фірма отримала додаткові прибутки і планує літнє оздоровлення персоналу з програмою підвищення кваліфікації.

Бюджет оздоровлення 900 тис. гривень.

Менеджер проводить нараду з заступниками та профспілкою. Питання наради:

- В якій країні провести оздоровлення співробітників?
- Яка вартість видатків на житло і харчування на 1 добу, а також вартість переїзду в дві сторони на 1 співробітника?
- Скільки співробітників можливо оздоровити?
- Вибрати скільки днів (5-7 днів) триватиме оздоровлення.
- Яку тематику тренінгів для підвищення кваліфікації обрати?

Ролі : а) Директор фірми, б) Заступник з персоналу, в) Головний бухгалтер, г) Заступник директора з розвитку, д) Голова профспілки.

Учасники обирають назву і профіль діяльності фірми і обговорюють обрані питання.

Публічні дебати претендентів під час обрання на керівну посаду

Викладач пропонує учасникам заняття провести *публічні дебати* претендентів на посаду *директора коледжу (училища, технікуму і т.п.)*.

Мета ділової гри: Засвоїти знання про переговори у формі суперечки (дискусії, полеміки, сварки). Завданнями є:

- навчитися аргументовано відстоювати свою позицію під час дебатів, з використанням сильних/слабких доказів;
- використовувати в полеміці різні види запитань (коректні/некоректні, складні, прості, уточнюючі, риторичні, провокативні, софістичні);
- вчасно виявляти слабкі аргументи опонента і спростовувати їх («зведення до абсурду», «доведення істинності антитези»);
- використовувати «дозволені» та «некоректні» полемічні прийоми.

Стиль переговорів – дистрибутивний. **Стратегія** – принципова.

Ролі учасників: спікер (голова конкурсної комісії), члени конкурсної комісії (2 особи), члени лічильної комісії (2 особи), претенденти на посаду (2-3 особи), члени педагогічного колективу.

Учасники на початку заняття обирають спікера, членів конкурсної комісії, членів лічильної комісії, претендентів на посаду. *Функції спікера* – вербалізувати предмет обговорення, керувати процесом дискусії, надавати слово претендентам, слідкувати за регламентом, вчасно перейти до підбиття підсумків і завершити засідання.

Члени конкурсної комісії займають місце за столом, а для претендентів надається місце для виступу за трибуною.

Структура ділової гри. Претенденти з своїми помічниками повинні впродовж 15 хв. підготувати програми діяльності навчального закладу на наступні 2 роки в яких коротко розкрити такі питання:

- «Засоби підвищення навчальної успішності в коледжі»;
- «Засоби мотивування викладачів до ефективної діяльності».

Дискусійний етап (45 хв.). Після завершення підготовки претенденти впродовж 5-7 хв. представляють свої програми, дають відповіді на питання членів конкурсної комісії.

Після презентації програм претендентам надається можливість по черзі поставити 2-3 запитання своїм опонентам і відповісти на їх запитання та зауваження.

Завершальний етап (15 хв.). Спікер припиняє дебати за 15 хв. до завершення заняття. Члени конкурсної комісії висловлюють свої враження від запропонованих програм та поведінки претендентів. Робота завершується «таємним» голосуванням усіх членів педагогічного колективу та оголошенням підсумків голосування членами лічильної комісії.

Програма діяльності навчального закладу

- Засоби підвищення навчальної успішності в коледжі
- Шляхи мотивування ефективної діяльності викладачів коледжу

Тривалість – до 80 хв. **Мета:** прийняти рішення з названих питань, визначити стиль, стратегію переговорів.

Нарада про шляхи налагодження позитивного психологічного клімату в колективі

Новий директор професійно-технічного училища приступає до виконання посадових обов'язків. Він призначений в колектив, в якому має місце конфлікт між педагогами. Попередній керівник не зумів впоратися з цим протистоянням, що спричинило заміну керівництва закладу.

Новопризначений керівник зібрав на нараду психолога та заступника з навчальної роботи.

Предмет наради: причини існуючого конфлікту (наприклад - між викладачами старшими за віком та молодими викладачами), шляхи розв'язання конфлікту, програма покращення психологічного клімату в колективі.

Ролі учасників: керівник коледжу, психолог, заступник з навчальної роботи.

Структура ділової гри. Керівник займає місце за столом, психолог та заступник з навчальної роботи сідають справа та зліва. Керівник по черзі надає їм можливість висловитися з приводу: *причин конфлікту, форм в якій він відбувався, якими шляхами енергію учасників конфлікту можливо перевести в більш конструктивне русло, які реорганізації можна запропонувати для покращення психологічного клімату в колективі.*

Вислухавши своїх підлеглих, керівник має прийняти певні рішення, а також поставити завдання психологу та заступникові з навчальної роботи до наступної наради.

Тривалість наради – до 30 хв. **Мета:** прийняти рішення з названих питань, визначити стиль, стратегію переговорів.

Ситуація визначення принципів скорочення персоналу банку

Виконавчий директор банку проводить нараду з менеджером з персоналу та заступником з інформаційної безпеки.

Предмет наради: підготовка планової атестації працівників; визначення принципів скорочення чисельності працівників банку на 10%.

Чисельність штатних працівників – 500 осіб. Банк має 25 філій в різних містах.

Ролі учасників: виконавчий директор банку, менеджер з персоналу, заступник з інформаційної безпеки.

Структура ділової гри. Виконавчий директор займає місце за столом, менеджер з персоналу та заступник з інформаційної безпеки сідають справа та зліва. Керівник дододить до своїх заступників, що через економічні причини доведеться впродовж наступних 3-х місяців скоротити персонал банку на 10%.

Менеджер з персоналу та заступник з інформаційної безпеки по черзі повинні запропонувати керівникові: а) яким чином підготуватися до планової атестації персоналу?; б) які критерії оцінки персоналу слід обрати, щоб скоротити чисельність штату на 10%?; в) які ризики можуть виникнути внаслідок тих чи інших рішень (незадоволення працівників, недовіра до банку вкладників, витік конфіденційної інформації і т.п.)? г) як уникнути небажаних наслідків?

Вислухавши своїх підлеглих, виконавчий директор має прийняти певні рішення, а також поставити завдання менеджеру з персоналу та заступнику з інформаційної безпеки до наступної наради.

Тривалість наради – до 30 хв. **Мета:** прийняти рішення з названих питань; визначити стиль, стратегію переговорів.

Врегулювання посередником сімейного конфлікту

Ситуація: У військовій частині працюють чоловік (офіцер) і дружина (медсестра). Конфлікт між ними (на основі ревнощів) триває вже декілька місяців. Плітки про цей конфлікт збурюють колектив. Начальник військової частини викликає психолога і доручає йому з'ясувати: в чому причини цього конфлікту, чим можливо нормалізувати стосунки між подружжям, як зменшити вплив сімейного конфлікту на колектив? Психолог зустрічається з подружжям.

Ролі учасників: психолог, дружина-медсестра, чоловік-офіцер.

Структура ділової гри. Психолог запрошує подружжя, пропонує сісти. Він просить кожному по черзі оцінити їх подружні стосунки, чи можливо і яким чином їх нормалізувати щоб зменшити вплив їх сімейного конфлікту на колектив.

Вислухавши подружжя, психолог має запропонувати подружжю спосіб виходу з ситуації, що склалася. Зокрема, він може запросити чоловіка та дружину окремо зустрітися з ним через тиждень для індивідуальної психологічної консультації.

Тривалість співбесіди – до 30 хв. **Мета:** визначити стратегію роботи з членами подружжя під час індивідуальних психологічних консультацій з метою нормалізації ситуації; визначити стиль, стратегію переговорів, а також роль посередника.

Посередництво під час розлучення

Ситуація: психолога запросили як посередника на переговори чоловіка та дружини, які розлучаються. Подружжя прожило спільно 16 років.

Предмет консультації: а) поділ спільного майна; б) визначення з ким мають залишатися двоє дітей – донька (5 років), син (15 років).

Ролі учасників: психолог, дружина, чоловік.

Структура ділової гри. Психолог зустрічається з подружжям. Він просить кожному по черзі висловити власне бачення наслідків розлучення, а саме як вони бажають поділити спільне майно (2-х поверховий будинок біля міста, автомобіль, гараж, заощадження в банку розміром 20.000 \$), а також з ким мають залишатися їх діти – донька (5 років), син (15 років).

Вислухавши кожного з членів подружжя, психолог може запропонувати власний спосіб розв'язання конфлікту їх інтересів. Психолог також може запропонувати зустрітися з подружжям ще раз.

Тривалість гри – до 30 хв. **Мета:** визначити знайти варіант розв'язання конфлікту інтересів подружжя; визначити стиль, стратегію переговорів, а також роль посередника.

Посередництво на переговорах про співпрацю між підприємствами

Ситуація: виконавчий директор парфумерної компанії веде переговори з дирекцією склозаводу для налагодження співпраці та укладення договору про виготовлення склотари для нової лінії парфумів.

Предмет переговорів: а) умови виготовлення та постачання нової нетипової пляшки для нової лінії парфумів; б) узгодження параметрів нетипової пляшки – її форми, об'єму, кольору скла, ціни за 1 штуку, ціни за партію пляшок (200 тис. штук).

Ролі учасників: виконавчий директор парфумерної компанії, заступник директора парфумерної компанії з маркетингу, директор склозаводу, дизайнер склозаводу.

Структура ділової гри. Виконавчий директор парфумерної компанії прибув на переговори з директором склозаводу. Заступник директора парфумерної компанії з маркетингу розповідає особливості нової лінії парфумів: їх колір, ціна, категорія споживачів (молодь, середнього віку і т.п.), дата презентації. Виконавчий директор парфумерної компанії пропонує керівництву склозаводу запропонувати орієнтовний дизайн нетипової пляшки ціну за 1 штуку, ціну за партію пляшок (200 тис. штук).

Дизайнер склозаводу надає власний варіант дизайну цього замовлення (її форму, об'єм, колір скла). Директор склозаводу називає початкову ціну 1 штуку та початкову ціну за партію пляшок (200 тис. штук).

Тривалість гри – до 30 хв. **Мета:** узгодити ціну за склотару, визначити дату представлення проекту дизайну пляшки для парфумів, а також дату поставки партії; визначити стиль, стратегію переговорів.

Переговори для розв'язання трудового конфлікту та укладення колективного договору

Ситуація: За останні місяці до керівництва профспілки фірми систематично звертаються працівники з наріканнями про те, що керівництво фірми систематично порушує їх трудові права та інтереси. Працівники звернулися до керівництва профспілки підготувати переговори з керівництвом фірми і підписати з **Колективний договір** в якому врегулювати спірні питання.

Керівництво профспілки має виконати роль посередника під час узгодження інтересів працівників і працедавців, запросивши професійного медіатора для організації переговорів сторін.

Ролі учасників: а) офіційний медіатор (1 особа); б) керівництво профспілки (2-3 осіб), в) керівництво фірми (2-4 особи), члени трудового колективу (кожен обирає посаду, яку він виконує в колективі і визначає, що саме у нього як працівника викликає невдоволення).

Учасники гри визначають який профіль фірми (туристична фірма, готельний заклад, навчальна установа, ІТ-компанія і т.п.).

Структура ділової гри. Переговори з сторонами підготував професійний медіатор (*узгодив час, місце і триваність переговорів 80 хвилин*, при цьому він запросив усі залучені сторони).

На переговори вчасно з'явилися керівники профспілки, керівники фірми, члени трудового колективу. Медіатор просить присутніх розпочати переговори і завершити їх впродовж 70 хвилин. Медіатор надає слово усім присутнім.

До слова запросили Керівників профспілки, ті висловлюють керівництву фірми причину переговорів, а також головні претензії членів трудового колективу. Пропоную укласти і підписати Колективний договір, в якому знайти та ухвалити компромісні зобов'язання працедавця та колективу.

Вислухавши профспілкових діячів, директор фірми висловлюється з приводу почутого, наводить свої аргументи за зауваження. Вносить власні пропозиції щодо тексту Колективного договору.

Тривалість гри – до 80 хв. **Мета:** узгодити текст Колективного договору та підписати його; визначити стиль переговорів.

Претензії членів трудового колективу:

- систематичне затримування заробітної плати;
- нарахування зарплати працівникам за висококваліфіковану роботу на рівні мінімальний ставок, не враховуючи рівня їх кваліфікації, стаж;
- вимоги виконувати завдання у вихідні дні та під час відпусток без додаткової оплати.
- незабезпечення працівників усіма необхідними засобами, що змушує працівників купувати їх за власний кошт;
- порушення умов безпеки праці;
- необґрунтовані звільнення працівників (зокрема молодих, або кваліфікованих), що деморалізує трудовий колектив і не сприяє довірі працівників до подібних кадрових рішень керівництва.

Аргументи та зауваження керівництва фірми:

- установа переживає етап свого становлення (криза розвитку), що вимагає додаткових зусиль від його працівників;
- працівники порушують виробничу дисципліну, не виконують на якісному рівні свої професійні обов'язки;
- ротація кадрів (звільнення) відбувається для підвищення показників діяльності фірми;

- о на закупівлю засобів праці та створення безпечних умов не вистарчає коштів і т.ін.

Тривалість гри – до 30 хв. **Мета:** узгодити текст Колективного договору та підписати його; визначити стиль, стратегію переговорів.

Колективний договір

_____, «___» _____ 201_ р.

Назва підприємства (установи):

юридична адреса:

I. Сторони угоди:

Керівництво в особі директора

Профспілка в особі

II. Зобов'язання:

Зобов'язання керівництва:

Зобов'язання трудового колективу:

III. Відповідальність за порушення і невиконання колективного договору: Сторони несуть юридичну відповідальність згідно до Закону України «Про колективні договори і угоди».

V. Термін дії угоди з «___» _____ 201_ р. до «___» _____ 201__ р.

Підписи уповноважених представників Сторін:

Керівник фірми:

Керівник профспілки:

Наради в умовах обмеженого часу

Мета: В умовах обмеженого часу проаналізувати інформацію про надзвичайну подію у форматі наради антитерористичного центру.

Ролі учасників: голова антитерористичного центру, четверо заступників.

Учасники наради скликаються керівником антитерористичного центру з метою визначити особливості терористичної події, мету терористів, а також запропонувати план антитерористичних заходів, зокрема, з метою підготовки до переговорів з терористами.

Структура ділової гри. Керівник отримує текст, в якому подано короткий опис терористичної події й зачитує його учасникам надзвичайної наради. Керівник повинен організувати конструктивну роботу учасників наради так, щоб в процесі обговорення був укладений «висновок надзвичайної наради».

Учасники повинні швидко та всебічно проаналізувати почуту інформацію. Керівник надає по черзі слово заступникам, щоб ті висловилися з приводу: мотивів терористів, цілей терористичного акту; запропонували необхідні дії в ситуації, яка склалася.

Тривалість наради – до 20 хвилин.

Надзвичайна подія 1.

Ситуація: до силових структур держави надійшла письмова петиція такого змісту: «Організація «Основа» вимагає від влади припинити гоніння та утиски політичних діячів в провінції «Південь» та сісти за стіл переговорів. Наші вимоги наступні: 1. Протягом 2 днів випустити з під арешту затриманих членів організації «Основа»; 2. Керівництву держави впродовж 15 днів розпочати на території нейтральної держави переговори про надання статусу Автономної республіки провінції «Південь» з правом: а) приймати власну конституцію, б) обирати президента і парламент, в) самостійно встановлювати мову спілкування, г) проводити автономну міжнародну діяльність.

Якщо протягом 2 днів влада не виконає першу вимогу, Організація «Основа» почне підбив потужних вибухових пристроїв, які встановлені в урядових будівлях столиці країни.

Якщо протягом 15 днів влада не виконає другу вимогу, Організація «Основа» почне підбив вибухових пристроїв, які встановлені в громадських місцях столиці країни».

Надзвичайна подія 2.

Ситуація: до силових структур держави надійшла письмова петиція такого змісту: «Організація «Мученики віри» бере на себе знищення Патріарха «Філона», яке здійснене 6 січня цього року, як непримиренного фанатика, що своїми провокативними діями брутально нагнітав недовіру і ненависть до людей іншого світогляду. Організація «Мученики віри» неодноразово і терпляче публічно закликали його припинити аморальну політику. Однак сили, які стоять за Патріархом «Філоном» брутально відкидали всі заклики щодо порозуміння і поміркованості. Цим дієвим кроком організація «Мученики віри» застерігає усіх, хто досі прагне загострювати ситуацію від зверхності і утисків людей з іншим світоглядом».

Надзвичайна подія 3.

Інформація: «За тиждень до офіційного відкриття олімпійських ігор в столиці однієї з європейських країн підірвано бомбу. В метрополітені на місці вибуху знайдено фрагменти тіла терориста. Від теракту загинуло 37 випадкових жертв. Ще 83 отримали травми різного ступеня важкості. Відеокадри з місця вибуху шокували мільйони телеглядачів.

На стіні неподалік від місця інциденту було знайдено напис такого змісту: «Організація «Годи» відповіла уряду країни за участь у загарбницькій війні на території Іраку та Афганістані».

Надзвичайна подія 4.

Інформація: «Учора ввечері за 35 км. від столиці в однієї з прибалтійських держав знайдено підірваний автомобіль з рештками тіл відомого політичного діяча, а наприкінці 1980-х років керівника національного Фронту Фелікса Рупа. Водій та охоронець також загинули на місці. Вибухівка з дистанційним керуванням, як стверджують попередні висновки слідства, була прикріплена до днища автомобіля під заднім сидінням, де переважно знаходився Ф. Руп. Трагедія сталася напередодні запланованих переговорів керівництва держави з керівництвом Російської Федерації, на яких сторони мали намір укласти Великий договір про нормалізацію стосунків».

Надзвичайна подія 5.

Інформація: «Сьогодні вночі о 9.45 було захоплено літак Боїнг-747, що вилетів за маршрутом Стамбул–Мадрид–Нью-Йорк. На борту лайнера перебуває 520 пасажирів і 5 членів екіпажу. Літак було

захоплено над територією Греції шістьма терористами, яким вдалося пронести на борт судна пластикові вибухові пристрої. Як стало відомо, у захопленому літаку перебуває донька одного з відомих американських політиків. На даний час злочинці ще не висунули своїх вимог».

Висновок надзвичайної наради

Дана проведення наради « ____ » _____ 201_ р.	
Час проведення наради: початок ____ год. ____ хв. завершення ____ год. ____ хв.	
Мотиви терористів:	
Національні мотиви	
Релігійні мотиви	
Мотиви помсти політичним супротивникам	
Мотиви самоствердження, самоуславлення	
Мотиви молодіжної романтики та героїки	
Психопатичні мотиви, мотиви некрофільї (вбивства)	
Кримінальні мотиви (вбивство на замовлення, отримання викупу)	
Мета тероризму:	
Політична дестабілізація, повалення влади в державі	
Вирішення територіальних проблем	
Провокування влади зміни політики	
Забезпечення контролю над суспільством	
Унеможливлення суспільних змін	
Відволікання уваги	
Вид тероризму:	
Світський тероризм	
Релігійний тероризм	
Національний тероризм	
Самогубний тероризм	
Дії, які слід здійснити в ситуації, що виникла:	
Як інформувати громадськість ?	
- давати всю інформацію через ЗМІ	
- давати часткову інформацію через ЗМІ	
- не давати жодних повідомлень через ЗМІ	
Яку інформацію слід терміново знайти?	
Який план дій щодо терористів?	
Керівник наради	

Довідник персоналій

Аврелій Марк (121–180 рр. н.е.) – римський імператор, філософ-стоїк.

Адлер Альфред (1870–1937) – австрійський психіатр, засновник *індивідуальної психології*. Унікальність кожної людини визначається її способом «прикрашування» реальності, в якій вона перебуває, а також схильністю людини проектувати бажане майбутнє й скеровувати свої думки і зусилля до його здійснення. Дослідник робив акцент на *соціальних мотивах* особистості, її бажанні налагоджувати стосунки з іншими людьми. «Соціальний інтерес» («С») та «міра активності» («А») є психологічними чинниками, завдяки яким, згідно А. Адлера, особистість реалізує себе в праці, дружбі, любові. Внаслідок названих аспектів виникають декілька типів особистості. *Керуючий тип* (низький «С», високий «А»), *паразитуючий тип* (високий «С», низький «А»), *унікаючий тип* (низький «С», низький «А»), *соціально корисний тип* (високий «С», високий «А»). Окремим типом є *невротична особистість* (низький «С», низький «А», егоцентричне прагнення домінувати над іншими). Прагнення до зверхності над іншими є головним стимулом індивіда з заниженою самооцінкою, віддзеркаленням його слабкості – *комплексів меншовартості, манії величчя*. *Твори*: «Невротична конституція» (1917), «Соціальний інтерес: виклик людству» (1939).

Арістотель (384–322 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, учень Платона. Людина, згідно Аристотеля, вміщує в собі *рослинну і тваринну* природу. Рослинні і тваринні якості пов'язуються в людині *душею*. Лише завдяки *інтелекту* людина виокремлюється з світу природи, досягаючи доброчесностей і щастя. Арістотель трактував людину як «суспільну істоту» («*zoon politicon*»), до сфери життя якої входить сім'я, суспільство, держава. Державний діяч, на думку Аристотеля, змушений керувати громадянами такими, якими вони є, докладати зусиль для морального виховання молоді. Кращими формами державного устрою він визнавав *монархію, аристократію, політію* (поміркована демократія). Гіршими – *тиранію, олігархію, охлократію* (владу натовпу), *плутократію* (владу грошей). *Твори*: «Метафізика», «Фізика», «Нікомахова етика», «Політика», «Риторика», «Поетика».

Берн Ерік (1910–1970) – видатний американський психолог і психіатр. Народився у Канаді в сім'ї лікаря. Закінчив університеті Макгілла, відвідував курси при психіатричній клініці в Йелі (1936–1938), потім вчився в інститутах психоаналізу Нью-Йорка (1941–1943) і Сан-Франциско (1947–1956). У 1943 році отримав американське громадянство. З початку 1960-х р. проводив семінари групової терапії. Ним була заснована Міжнародна асоціація трансперсонального аналізу. *Твори*: «Ігри, в які грають люди».

Васютинський Вадим – український психолог, завідувач лабораторії масової психології Інституту соціальної та політичної психології АПНУ, д-р психологічних наук, професор. *Твори*: «Чоловіче і жіноче в дискурсі владної взаємодії» (2003); «Демократичні цінності в структурі масової політичної свідомості: психосемантичний аналіз» (2003); «Психологія влади в інтерактивному дискурсі» (2003).

Вебер Макс (1864–1920) – німецький соціолог, філософ, історик, культуролог. Досліджував вплив релігійних, політичних ідей та уявлень на суспільне життя. Вирішальне значення при цьому він надавав релігійним ідеям. Вважав, що релігія активно впливає на формування *картини світу* суспільства, його ціннісних систем і норм, визначає господарсько-економічний напрям розвитку спільноти. *Твори*:

«Протестантська етика і дух капіталізму», «Господарська етика світових релігій», «Соціальні причини падіння античної культури».

Волькан Вамік (1932 р.н.) – американський професор психіатрії турецького походження. Стажувався в Е. Еріксона. Був Президентом Міжнародного товариства політичної психології. Очолював Центр дослідження людської свідомості та соціальної взаємодії. Брав участь у веденні неофіційних переговорів з ворогуючими сторонами в гарячих точках. *Твори*: «Депресивні держави і їх лікування» (1985); «Психодинаміка міжнародних відносин: неофіційна дипломатія в дії» (1991); «Сліпа довіра: Великі групи та їх лідери в часи кризи і терору» (2004); «Вбивство в ім'я ідентичності: вивчення кривавих конфліктів» (2006).

Вундт Вільгельм (1832–1920) – німецький психолог, філософ, культуролог. Засновник першого в світі інституту експериментальної психології (Лейпциг). Досліджував міфологію і фольклор етносів, здійснював психологічну інтерпретацію міфу як явища культури. *Твори*: «Лекції про душу людини та тварин» (1894), «Психологія народів», «Етика» (1886), «Фантазія як основа мистецтва».

Ганді Мохандас Карамчанд (1869–1948) – індійський духовний та політичний діяч. Отримав юридичну освіту в Лондоні (1888-1891). Створив вчення *сат'яграхи* («наполегливе утримання в істині»), що опиралось на погляди Просвітництва про добру природу людини та ідею духовної єдності всіх людей (атман). Вважав, що політика є невіддільною від культури суспільства. Важливим внеском Ганді є ідеологія *ненасильницької боротьби* за національне визволення Індії з під впливу Англії. Засобами такої боротьби стали: *відмова співпрацювати з колоніальною владою, громадянська непокора, загальний страйк, бойкот товарів* (1919–1944). Загинув внаслідок політичного вбивства у 1948 р. *Твори*: «Історія моїх експериментів» (1927), «Сат'яграха у Південній Африці» (1938).

Гейзінга Йоган (1872–1945) – нідерландський культуролог, структураліст. Досліджував явище *гри*. Ігрова установка («ігровий інстинкт») виявляється в політичному житті, правосудді, військовій справі, торгівлі, бізнесі, спорті, філософії, мистецтві. *Твори*: «Осінь середньовіччя» (1919), «У тіні завтрашнього дня» (1936), «Розтлінний світ» (1945), «Ното Ludens» («Людина, яка грається»).

Геродот (приблизно 490–420 рр. до н.е.) – давньогрецький історик, уродженець міста Гелікарнас (південно-західне узбережжя Малої Азії). Збираючи відомості про важливі історичні події своєї батьківщини та навколишніх земель, мандрував містами Персії, Єгипту, Лівії, Італії, о.Сіцилії, Греції. *Твір*: «Історії».

Джеймс Уільям (1842–1910) – американський філософ, засновник прагматичної течії у філософії.

Добровіч Анатолій (1933–...) – лікар-психіатр, психолог, письменник, поет, літературний критик. Народився в Одесі, проживав до 1988 р. у Москві. Емігрував до Ізраїлю. Запропонував класифікацію спілкування в рамках семи рівнів (*примітивний, формально-рольовий, маніпулятивний, конвенційний, ігровий, діловий, духовний*).

Донченко Олена – доктор псих. наук, професор, українська дослідниця масової психології.

Епікур (341–270 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ.

Еріксон Ерік (1902–1994) – австрійсько-американський психолог, засновник «Его»-психології. Навчався в Мюнхені в Академії мистецтв, у віці 25 років зайнявся психологією. У 1933 році емігрував у Данію, а згодом у США. Запропонував у науковий обіг поняття «ідентичність» особистості – духовно-психологічний феномен, що

переживається людиною як власна тотожність, справжність, автентичність, яку людина намагається досягти або зберегти всупереч перепонам. Запропонував теорію про вісім стадії становлення Его-ідентичності. Виділяв такі рівні розвитку ідентичності, як: «дифузна ідентичність», «неоплачена ідентичність», «ідентифікаційний мораторій», «досягнута ідентичність». Твори: «Ідентичність: криза юності» (1968), «Ідентичність та життєвий цикл» (1982).

Жижек Славой (1949-...) – словенський психолог, культуролог, політолог, професор Інституту соціальних наук, президент товариства теоретичного психоаналізу. Стажувався у Франції в Жака Лакана. Досліджує вплив ідеологій та культури (літератури, кінематографу, телебачення) на людську свідомість. Твори: «Вступ до Жака Лакана крізь популярну культуру» (1981); «Ласкаво просимо до пустелі Реальності: роздуми про руйнування Всесвітнього торгового центру» (2001).

Ісократ (436–338 рр. до н.е.) – афінський ритор.

Девід Кентер (1944 р.н.) р. – англійський соціальний психолог, спеціаліст з проблем юридичної психології, відповідальний редактор «Журналу дослідницької психології та профілювання правопорушників» (Journal of Investigative Psychology and Offender Profiling). Автор 20 книг («Кримінальні тіні» та ін.) та 150 публікацій з юридичної психології. Вперше використав метод психологічного профілювання для розкриття важких злочинів, провів понад 150 досліджень різних видів злочинів на прохання поліції. Нагороджений премією «Золотого кинджалу» (Великобританія) та премією «Ентоні» (США). У 1986 р. організував створення комп'ютерної бази даних про злочини, пов'язані із вбивствами на сексуальних підставах, викрадення дітей. Виявив, що злочинці, які вчинили такі злочини, мають схожі соціально-демографічні характеристики. Розробляючи кримінальний профіль злочинця, беруть до уваги: особливості вибору жертви, часу та місця вчинення злочину; характеристики особистості злочинця, його репутація; кримінальна кар'єра особистості, її кримінальне минуле (судимість); методи маскування та приховування слідів злочинів (знання методів та судово-медичних процедур), просторове розсіювання епізодів серії злочинів для визначення найбільш вірогідного середовища проживання злочинця. <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80,%D0%94%D1%8D%D0%B2%D0%B8%D0%B4>

Камю Альбер (1913–1960) – французький філософ-екзистенціаліст, лауреат Нобелівської премії. Головним лейтмотивом філософії Камю є ідея *абсурдності* людського існування в сучасну епоху. На думку Камю, людина «сподівається», що зможе знайти смисл свого існування. Однак людина має прийняти безсенсовність свого існування як факт і полюбити життя навіть при відсутності смислу. Твори: «Міф про Сізіфа: Есе про абсурд» (1940), «Творчість і свобода. Критичні есе», «Людина, яка бунтує».

Кемпбелл Джозеф (1904 – 1987) – відомий американський психіатр, політичний психолог ірландського походження. Досліджував психологію міфологічної свідомості. Твори: «Герой з тисячею облич» (1949), «Міфи, в яких нам жити» (1972), «Сила міфу» (1988).

Кульчицький Олександр (1895–1980) – український психолог, професор Українського Вільного Університету, дійсний член НТШ. До 1939 р. вчителював у гімназіях Галичини. В 1940 р. емігрував до Німеччини, згодом Франції. Представник цілісноструктурної психології в етнопсихології та педагогічній характерології. Твори: «Egocentryczne type» (1938), «Риси характерології українського народу», «Les aspects de la formation de l'ame ukrainienne» (1953), «Геопсихічний аспект в характерології української людини» (1956).

Лакан Жак (1901–1981) – французький психіатр, психолог, засновник структурного психоаналізу. Досліджував вплив стереотипів уяви, культури, мови на соціальну поведінку людей. Розвивав концепцію трьохрівневої структури психіки людини: «символічне»–«уявне»–«реальне». *Твори:* «Агресивність в психоаналізі» (1948), «Невротичні індивідуальні фантазії» (1953).

Лассвелл Гарольд (1902–1978) – американський політичний психолог, теоретик комунікації. Представник біхевіористської теорії. Очолював Американську академію політології. Досліджував методи пропаганди гітлерівської Німеччини. Вказав на спільну для більшості політиків потребу у визнанні, а також поділяв політичних персон на *лідерів-адміністраторів, лідерів-агітаторів, лідерів-теоретиків*. *Твори:* «Методи пропаганди у Світовій війні» (1927); «Світова політика і слабкість особистості» (1935); «Гарнізонна держава» (1941).

Ле Бон (Лебон) Густав (1841–1931) – французький психолог, лікар, антрополог. Прихильник *елітаризму*. Доводив, що в ХХ ст. бунти і революції спричинять загальний занепад культури, повернення до варварства. *Твори:* «Психологія народів і мас» (1895), «Цивілізація арабів» (1899), «Психологія соціалізму» (1908).

Леві-Стросс Клод (1908–...) – французький антрополог, соціолог, один з засновників структуралізму. Досліджував етнокультурні шаблони соціальної поведінки людей, зокрема поведінкові норми та заборони (табу) в малих соціальних групах – в сім'ї, родині. *Твори:* «Структурна антропологія».

Лейбніц Готфрід (1646–1716) – німецький філософ, математик, дипломат, ввів у психологію поняття *аперцепції* та *безсвідомого*, відкинувши ідею Р.Декарта про тотожність психіки та свідомості.

Ліщинська Олена Альбертівна – доктор психологічних наук, професор; українська дослідниця соціально-психологічних механізмів культової психічної залежності особистості.

Макіавеллі Ніколо (1469–1527) – італійський політичний мислитель епохи Відродження. Розробив політичну теорію, зважаючи на *егоїстичну* природу людської істоти, що зумовлює необхідність існування централізованої державної влади. *Твори:* «Володар», «Історія Флоренції».

Маркузе Герберт (1898–1979) – німецько-американський філософ, соціолог, культуролог. Запропонував концепцію *афірмативної* культури, що понижує критичність людини до суспільства, створює в неї ілюзію щастя, робить її мислення «одномірним», конструює *споживацький* тип її мотиваційної скерованості. *Твори:* «Розум і революція» (1941), «Ерос і цивілізація» (1955); «Одномірна людина» (1964), «Есе про звільнення» (1969), «Контрреволюція і бунт» (1972), «Людина у постіндустріальному світі».

Маслоу Абрагам (1908–1970) – американський психолог, представник гуманістичної трансперсональної психології, що акцентувала увагу на психологічно здоровій, зрілій особистості, пошуки нею власної сутності, утвердження автономності, її творчих прозріння, можливостях для духовного зростання. Самоактуалізація, згідно А. Маслоу, полягає у щирому переживанні життя; самопізнанні; саморозвитку; чесності; готовності брати на себе відповідальність; довірі до власних ідей; нонконформізму; уважності до «вершинних» переживань (просвітлень); постійній праці над собою; цінуванні найменших досягнень. *Твори:* «Мотивація і особистість» (1954), «Релігії, цінності та вершинні переживання» (1964).

Мід Джордж Герберт (1863–1931) – американський соціолог, соціальний психолог. Представник *символічного інтеракціонізму*. Розробляв теорію соціалізації особистості, згідно якої людське «Я» має соціальну природу. Вирішальне значення в процесі соціалізації індивіда відіграє засвоєння ним соціальних *символів*, здатність до *перевтілення*, прийняття на себе *ролі іншого*. Процес соціалізації завершується формуванням «Я»-концепції особистості, здатної до самоаналізу та самоконтролю. Своєрідність і багатство «Я» особистості залежить від різноманітності усіх міжіндивідуальних стосунків, в яких людина бере участь. *Твори*: «Розум, самість і суспільство» (1934), «Філософія дії» (1950), «Соціальна психологія» (1956).

Мілош Чеслав – польський дисидент, якому дозволили в 1950-х р. емігрувати до США. У публіцистичних творах розкрив репресивні засоби і методи психологічного тиску сталінської тоталітарної системи на людину в країнах «соціалістичного табору». Розкрив механізми дії *страху* на людину перед репресивними органами держави – тотальним стеженням і контролем за можливостями, діями та зв'язками людей. *Твори*: «Поневолений розум» (1953) та інші.

Моска Гаetano (1858–1941) – італійський соціолог, автор теорії *політичних еліт*. *Твори*: «Теорія урядів і парламентська система», «Основи політичної науки».

Нанді Ашвіс (1937–...) – індійський психіатр, політичний психолог, директор Центру вивчення розвитку суспільства (Делі). Досліджував механізми взаємовпливу колоніальної політики Великої Британії і поневолених народів. *Твори*: «Варварський Інший: ідеологія Західного расизму» (1993 р.), «Інтимний ворог: втрата і оновлення себе під колоніалізмом» (1988 р.).

Ніцше Фрідріх (1844–1900) – німецький філософ, розробник «філософії життя», в основі якої естетика античності та етика «надлюдини» (героя), як альтернатива нігілістичним тенденціям XIX ст. *Твори*: «Людське, надто людяне», «Так казав Заратустра», «До генеалогії моралі».

Парето Вільфредо (1848–1923) – італійський соціолог та економіст. Запропонував теорію *зміни елітарних груп*. Зазначав, що політична еліта рекрутується з осіб, які досягли найвищих професійних показників. Зміна еліт може відбуватися мирним шляхом, однак нерідко в історії відсторонення від влади відбувається у формі переворотів та революцій. Причиною є те, що кожна правляча еліта рано чи пізно заспокоюється на досягнутому, втрачає свої найкращі якості й творчу енергію.

Паркінсон Сіріл (1909–...) – англійський соціолог, політолог, економіст. Досліджував принципи діяльності державних установ, а також явища, які їм притаманні (бюрократизм, приписки, зловживання службовим становищем). *Твори*: «Як замінити одного службовця сімома» (1955), «Закони Паркінсона, або дорогою прогресу» (1957).

Пірен Марія Іванівна – доктор соціологічних наук, професор, українська дослідниця соціології еліти, конфліктів та управління.

Платон (427–347 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, учень Сократа. *Твори*: «Держава», «Закони», «Політик», «Протагор», «Апологія Сократа».

Руссо Жан-Жак (1712–1778) – французький філософ, просвітник. Запропонував теорію про «*договірне*» походження держави.

Саллівен Гаррі (1892–1949) – американський психіатр, психолог, представник неофрейдизму. Досліджував внутрішньо особистісні конфлікти. Засновник «міжособистісної теорії психотерапії», згідно якої головним чинником розвитку індивіда є його відносини з іншими людьми («індивід» – «значимий інший»). Ці відносини можуть бути не лише реальними, але також уявними. Особистість

розвивається завдяки позитивним установкам з «авторитетними персонами», які є для неї емоційно привабливими, інформативно значущими, з вагомою соціальною позицією.

Сартр Жан-Поль (1905–1980) – французький філософ, публіцист, представник атеїстичного екзистенціалізму, лауреат Нобелівської премії з літератури (1964), від якої відмовився. Головними темами творчості Сартра були: криза сучасної культури, проблеми відчуження людини, її самотність, абсурдність її існування. Філософ вбачав, що шлях до абсолютної свободи пролягає через віру людини в спроможність «творити» саму себе, заново народжуватися, усуваючи приклеєні до себе соціальні маски та егоїстичні ілюзії. *Твори*: «Буття і ніщо» (1943), «Шляхи свободи» (1949), «Диявол і Господь Бог» (1951).

Скінер Беррес (1904–...) – американський психолог, соціолог, представник біхевіоризму. Вказав, що людину можна привчити до певного типу поведінки завдяки багаторазовому повторенню. Звернув увагу на те, що особа схильна повторювати таку поведінку, яка винагороджується. Дуже швидко винагорода знецінює дії в очах виконавця; якщо ж поведінка не отримує очікуваної винагороди, то можливі прояви агресії. *Твори*: «По той бік свободи та гідності».

Сократ (бл. 470–399 рр. до н.е.) – давньогрецький філософ, засновник діалогічного методу пізнання істини – «*майєвтики*» (від гр. *μαίευτις* – повивальне мистецтво). Був свідком політичного розквіту та занепаду Афін. Зазнав репресій: у 399 р. до н.е. Сократа було притягнуто до суду, звинувативши у державній зраді, невизнанні існуючої релігії та присуджено до страти.

Тард Габріель (1843–1904) – французький соціолог, криміналіст, професор, розробник теорії *соціалізації*. Використав психологічні підходи в соціології. Стверджував, що завдяки наслідуванню, пристосуванню, конфліктам особа засвоює норми та цінності, а також запроваджує нововведення. Вважав *наслідування* (традиції, мода) та *ініціативу* (нововведення) головними чинниками соціального життя особистості. *Твори*: «Законои наслідування» (1890), «Соціальна логіка» (1894).

Узнадзе Дмитро (1886–1950) – грузинський психолог, засновник теорії *установки*. Експериментально досліджував закономірності розвитку та функціонування психіки в процесі цілеспрямованої діяльності, закономірності зміни установок, зв'язок установок з мовою індивіда.

Франклін Бенджамін (1706–1790) – американський просвітник, політик, вчений. Брав участь у підготовці Декларації незалежності США (1776) і Конституції США.

Фрейд Зігмунд (1856–1939) – австрійський психіатр, засновник *глибинної психології*, що розглядала людину як поле змагання різних частин її особистості: інстинктів, бажань, розуму, сумління. Запропонував поділяти психіку на конкуруючі між собою інстанції *несвідомого* (Ід), *свідомого* (Его), *надсвідомого* (Супер-Его). У своєму розвитку особистість, згідно З. Фрейда, зазнає трансформацій: «*оральна*» особистість (бажання брати), «*анальна*» особистість (бажання контролювати – охайність, ощадність, впертість), «*фалічна*» особистість (прагнення добиватися поваги, успіху, впливу на людей), «*генітальна*» особистість (зріла, творча, відповідальна особистість). Був засновником Віденського психоаналітичного товариства, членами якого в різні роки були К.-Г. Юнг, А. Адлер та ін. *Твори*: «Тлумачення сновидінь» (1900), «По той бік принципу задоволення» (1920), «Я і Воно» (1923), «Цивілізація та невдоволення нею» (1930)

Фромм Еріх (1900–1980) – німецько-американський філософ, психолог-неофрейдист, засновник «гуманістичного психоаналізу». Критикував фрейдизм за ігнорування культурних та етичних орієнтирів, навколо яких індивід вибудовує власне буття. Вважав,

що в основі *неврозів* нерідко захований моральний конфлікт, який особа не може розв'язати. *Твори*: «Втеча від свободи» (1941), «Мати чи бути» (1976).

Хорні Карен (1885–...) – американський психолог, розвивала ідеї неофрейдизму. Головним мотивом особистості вважала *прагнення до безпеки, самореалізації*, однак коли суспільне оточення блокує задоволення названих мотивів, то виникає *невроз*. Розмежовувала *здорові* і *невротичні* соціальні мотиви. Невротичне *жадання влади* в особі з'являється як захисна реакція людини на відчуття власної слабкості та безпорадності.

Юнг Карл-Густав (1875–1961) – швейцарський психіатр, психолог, засновник *аналітичної психології*. Поширені серед більшості людей стереотипні ідеї пояснював «колективним досвідом» людства у формі *праобразів* – архетипів, який індивід успадковує і зберігає на підсвідомому рівні. *Твори*: «Психологічні типи» (1921), «Архетипи та колективне несвідоме» (1936).

СЛОВНИК ПОНЯТЬ

Абсентеїзм (з *англ.* absent – відсутній) – ухилення громадян від участі в голосуванні на виборах. Причиною абсентеїзму може бути: низький рівень політичної культури, безвідповідальність громадян, усвідомлення даремності участі в виборах, неспроможність завдяки голосуванню впливати на політичний процес, недовіра до політичного режиму та політичних інститутів.

Альтернатива (з *франц.* alternative; з *латин.* alter – один з двох) – вибір між можливостями, що взаємно виключають одна одну.

Анархізм (з *грец.* Anarchia – заперечення влади) – ідейно-політична течія, яка ставить своєю метою побудову суспільних відносин на засадах рівності волі людей та усунення державної влади. Ідеї анархізму існували з античних часів в філософів-кініків, ранніх християн, відродились в середньовіччі. Теоретичні узагальнення анархізм отримав в працях мислителів У. Годвіна («Дискусія навколо політичної справедливості», 1793), М. Штірнера («Особа та її власність», 1845), Прудона, М. Бакуніна («Бог і держава, 1871). Спільним для теоретиків анархізму є заперечення держави як інструмент примусу одними людьми інших. Однак висновки з цієї спільної тези є різними, тому виділяють три основні течії анархізму: *анархо-індивідуалізм, анархо-комунізм, анархо-синдикалізм.*

Анексія – насильницьке приєднання (захоплення) державою території іншої держави, що суперечить нормам міжнародного права. Анексія може мати прихований характер у формі створення країною-агресором на анексованій території маріонеткового уряду, введення туди військ під виглядом миротворчих сил, надання їй економічної «допомога» на кабальних умовах і т.п. Аншлюс є німецькомовним синонімом анексії.

Апартеїд (від афр. «роздільність») – офіційна політика расової дискримінації, сегрегації та гноблення в 1948–1991 рр. урядів Південно-Африканської Республіки проти місцевого чорношкірого населення. Внаслідок застосування норм апартеїду більшість населення ПАР була позбавлена більшості громадянських прав, зокрема виборчих. У міжнародному гуманітарному праві апартеїд визнається злочином проти людяності, здійснюється свідомо шляхом широкомасштабного, систематичного гноблення і панування однієї расової групи над іншою расовою групою.

Арбітраж – передання сторонами переговорів своїх доказів третій стороні, яка має прийняти рішення з даної суперечки.

Архетипи – поняття аналітичної психології К.-Г. Юнга, що позначає успадковані образи, уявлення або типові способи розуміння світу, що виявляються в уявленнях, поширених серед людей різних культур.

Бар'єри спілкування – це різноманітні «зовнішні» та «внутрішні» перешкоди, що спричиняють опір людини впливам з боку співрозмовника. До зовнішніх зараховують *фізичний, соціальний, естетичний бар'єри*. До внутрішніх належать: *емоційний* (вплив колишніх образ); *мотиваційний* (несумісність цілей і потреб співрозмовників); *психологічний* (несумісність характеру і темпераменту співрозмовників); *морально-психологічний* (вплив принизливо-насильницьких дій стосовно співрозмовника); *смисловий* (нерозуміння слів, які вживає співрозмовник через брак знань та досвіду); *стилістичний бар'єр* (невідповідність стилю мови комунікатора до ситуації або психологічного стану співрозмовника).

Блокада – акт обмеження суверенітету однієї держави, її економічних та інших стосунків з світом, силами іншої держави чи міжнародних організацій (наприклад

Радою Безпеки ООН), що є формою примушення до виконання певних вимог. Блокада є засобом політичної, економічної ізоляції та тиску.

Виборчі системи – це сукупність передбачених законом виборчих процедур та принципів, пов'язаних з формуванням влади.

Влада – здатність і можливість реалізувати свою волю, чинити вирішальний вплив на діяльність, поведінку людей завдяки засобам: авторитету, праву, насильству. Влада передбачає наявність двох сторін – суб'єкта та об'єкта владних відносин. Політична влада виявляється в спроможності суб'єкта влади впливати на процес прийняття політичних рішень, їх впровадження, визначаючи політичну поведінку об'єктів влади – підлеглих, громадян.

Влада державна – система державних органів, діяльність якої спрямована на управління найважливішими сферами суспільного життя шляхом ухвалення нормативно-правових актів та контролю за їх дотриманням.

Війна – це оголошена збройна боротьба між державами, що намагаються досягти своїх політичних цілей насильницькими засобами. Стан війни в XX-XIX ст. регулюється трьома групами норм міжнародного права: а) оголошення війни, воюючих сторін, збройних сил, припинення війни; б) заборона застосовувати хімічну і бактеріологічну зброю; в) обмеження свобод мирних громадян, захист життєво важливих прав цивільного населення, поранених, хворих, військовополонених, правовий режим військової окупації, заходи по захисту культурних цінностей. Початок війни змінює ставлення інших держав до учасників конфлікту. Одні можуть стати на сторону тієї чи іншої воюючої держави, решта дотримуються «нейтралітету». Стан війни між сторонами може тимчасово бути розряджений *перемир'ям* або *капітуляцією* (складання зброї без всяких умов). За таких умов держава (держави), яка виграла війну перебирає владу на ворожій території.

Військові злочини – порушення загальновизнаних законів та звичаїв війни, які сформульовані в Статуті Міжнародного військового трибуналу (1945) для суду над головними військовими злочинцями нацистської Німеччини. До військових злочинів зараховують, зокрема: жорстоке поводження з пораненими та хворими; використання заборонених засобів війни; безпідставне руйнування населених пунктів; грабіж суспільної та особистої власності; вбивство, тортури, депортація цивільного населення; взяття заручників.

Вільнодумство – скептичне або негативне ставлення до панівної офіційної релігії, існуючого політичного ладу.

«Вічні образи» – герої міфів та художніх творів, чи реальні люди, що є відображенням загальнолюдських культурних уявлень. «Вічними» є образи Прометея, Фауста, Дон Кіхота, Гамлета, Сократа (мудрого вчителя, наставника, життя і навіть смерть якого є моральним ідеалом багатьох поколінь людей) і т.п.

Громадянське суспільство – сукупність громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій (які пов'язані суспільними відносинами). Люди в таких суспільствах перебувають за межами безпосереднього впливу держави, а свої законні права та інтереси спроможні захистити, зокрема в органах судочинства. Громадянське суспільство є суспільною опозицією бюрократичному управлінню. Воно є формою самоорганізації суспільних інтересів, реалізації ініціатив окремих громадян та груп. До інститутів громадянського суспільства зараховують: виробничі (професійні) об'єднання та спілки; громадські організації; політичні партії; ефективні інститути правосуддя та правоохоронних органів; незалежні засоби масової інформації.

Громадські організації – це добровільні об'єднання громадян, які спільними зусиллями утверджують свої професійні, світоглядні права та інтереси. Загальна декларація прав людини і Конституція України гарантують право громадянам утворювати об'єднання (ст. 36): «Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації».

Дезінформування (з *англ.* misinformation, misinform – невірно інформувати; дезорієнтувати, вводити в оману) – комунікативна стратегія учасника спілкування, що ґрунтується на цілковитому спотворенні інформації, яка подається слухачеві з метою цілеспрямованого маніпулятивного впливу на його свідомість, поведінку та діяльність.

Денонсація – належним чином оформлена відмова держави від укладеного нею міжнародного договору.

Депозитарій – орган (державна або міжнародна організація), якому віддається на зберігання оригінал міжнародного договору.

«Добрі послуги» – назва засобу мирного розв'язання суперечки між двома державами завдяки залученню третьої держави, що не бере участі в конфлікті. «Добрі послуги» відрізняється від «посередництва» як схожого способу врегулювання спору тим, що держава-посередник у другому випадку починає впливати на результати переговорів, а при «добрих послугах» третя держава не визначає наслідків переговорів. Місію «добрих послуг» можуть виконувати також спеціально створені погоджувальні комісії, Комітети (наприклад для припинення расової дискримінації чи порушення прав людини).

Езопова мова (від імені давньогр. байкаря Езопа) – замасковане оприлюднення автором власних думок, «непряме» засудження ним негативних проявів в суспільних стосунках. Алегоричне зображення під виглядом тварин характерів і взаємовідносин людей. До такого прийому маскуванню вдаються для пом'якшення конфлікту під час публічного спілкування промовця з слухачами під контролем носіїв офіційної влади.

Етатизм (з *франц.* etat– держава) – засилля держави в більшості сфер суспільного життя – економіці, науці, культурі, громадських відносинах та ін. Це один з проявів політизації суспільства, коли політика намагається надмірно регулювати діяльність людей в найважливіших суспільних сферах, що не спричиняє їх розвиток, а занепад.

Ефект збільшення завдяки ЗМІ символічно статусу індивіда – виявлений соціальними психологами ефект, який полягає у тому, що демонстрація людини в ЗМІ збільшує її «символічний капітал». Змінюється ставлення до неї з боку оточення, вона отримує додаткові можливості впливати на інших людей. Чим частіше особа з'являється в програмах теле-, радіо передачі, тим вагоміша її репутація.

Жаргон (з *франц.* jargon) – мова певної соціальної або професійної групи, яка зрозуміла лише в певному середовищі і відрізняється від літературної мови особливим лексичним складом, формою слів. Розрізняють жаргон злочинців, молодіжний, лікарський жаргон.

Життєва ситуація – сукупність особистісних передумов (психічних станів, соціокультурних орієнтацій, способу життя) та соціальних обставин (форм, можливостей та проблем життєдіяльності), в яких опинилася людина.

Журналістські жанри – форми для висвітлення інформації. Їх умовно поділяють на *інформаційні* (такі, які спираються передовсім на факти) та *аналітичні* (такі, в яких головна увага скеровується на висвітлення поглядів, оцінок, тлумачень фактів). До інформаційних зараховують: *новини; повідомлення; репортаж; нарис; інтерв'ю*. До аналітичних жанрів зараховують: *коментар; фейлетон; передова стаття*.

Захист психологічний – психологічні засоби стабілізації психіки особистості, збереження сформованих нею позитивних Я-уявлень та самооцінок, які спрямовані на

зменшення тривоги, психологічного дискомфорту. В психоаналітичній теорії виокремлюють такі механізми психологічного захисту як: гальмування, витіснення, регресія, ізоляція, інтроекція, проєкція, ідентифікація, раціоналізація, сублімація.

Звичаї – нормативи поведінки в певних ситуаціях, які певною спільнотою людей визнаються вірними і які повторюються незмінними впродовж тривалого часу (історичного періоду), передаючись із покоління в покоління. Звичаї є засобом регуляції активності людей в типових ситуаціях (прийоми праці, сімейно-побутові відносини) з боку суспільства. Звичаї неофіційно «схвалені» та «узаконені» громадською думкою. Порушення людиною звичаю спричиняє негативну оцінку її дій з боку інших людей. Звичаї існують незалежно від офіційних законів, моралі, релігії, їх заборона породжує спротив людей ініціаторам змін.

ЗМІ як засіб соціального навчання теорія – біхевіористське тлумачення впливу ЗМІ на громадську думку. Теорію розроблено в 1960-х роках А. Бандурою. Згідно цього підходу глядачі засвоюють ті моделі та сценарії поведінки, які демонструють ЗМІ. Такі багатократно розрекламовані ЗМІ взірці соціальної поведінки глядачі стануть відтворювати у своїй поведінці, якщо появиться внутрішнє або зовнішнє їх підкріплення (справляє враження на інших людей, приносить задоволення, приносить фінансову вигоду). Теорія розроблялася в контексті досліджень впливу на поведінку демонстрованих в ЗМІ проявів насильства, сексуальної, соціальної або купівельної поведінки.

ЗМІ як засіб соціального навчання теорія – біхевіористське тлумачення впливу ЗМІ на громадську думку. Теорію розроблено в 1960-х роках А. Бандурою. Згідно цього підходу глядачі засвоюють ті моделі та сценарії поведінки, які демонструють ЗМІ. Такі багатократно розрекламовані ЗМІ взірці соціальної поведінки глядачі стануть відтворювати у своїй поведінці, якщо появиться внутрішнє або зовнішнє їх підкріплення (справляє враження на інших людей, приносить задоволення, приносить фінансову вигоду). Теорія розроблялася в контексті досліджень впливу на поведінку демонстрованих в ЗМІ проявів насильства, сексуальної, соціальної або купівельної поведінки.

Ідеалізація (з грец. ideal) – в різних напрямках культури зображення чогось (когось) кращим, більш досконалим ніж воно (він, вона) є, наділення людини якостями, які мали б бути притаманні ідеалу.

«Ідентифікаційний мораторій» – один з станів его-ідентичності особи згідно Е. Еріксона, що проявляється в напружених пошуках людиною «себе», свого соціального шляху, нонконформізму, збентеженості. При цьому людина гостро переживає «кризу самототожності», докладає значних сил для прийнятного для себе самовизначення. Для оточуючих така людина видається нестабільною, напруженою, самозаглибленою, на яку не можна опертись.

Ідентичність (з латин. identicus – тотожний, однаковий) – тотожність, співпадіння одного явища з іншим. Ідентичність в психології тлумачать як достовірність виявів особистості до своєї глибинної сутності (світовідчуття, покликання, сумління). Ідентичність залежить від міри розуміння людиною самої себе, сили волі долати власні слабкості (лінощі, страх, захланність) та спроможності долати опір соціального оточення (заздрощі, недовіру, ворожість). Ідентичність людини виявляється у індивідуальному і неповторному творчому вкладі людини в культуру, повноті відносин і щирості її спілкування з іншими людьми як індивідуальностями (духовне спілкування), пасіонарних зусиллях для відновлення справедливості в суспільних відносинах.

Ідентичність дифузна – найнижчий рівень психологічної інтеграції особистості, сплутаність особистої totoжності (Е. Еріксон). Людина при цьому втрачає сенс свого існування, не знає для чого вона існує, чого вона прагне, чим має займатися, чому чинити опір.

Ідентичність досягнута – продуктивна, цілісна особистість (Е. Еріксон).

Ідентичність неоплачена – один з станів его-ідентичності особи згідно Е. Еріксона (як альтернатива *ідентифікаційному мораторію, досягнутій ідентичності*), який є несправжньою, псевдо-інтеграцією особистості. Такими є особи, які займають доволі престижне соціальне становище завдяки протекції, корупції тощо, а не доклавши для цього відповідних зусиль (як мовиться у приказці: «з грязі у князі»). Особа відчуває, що є «не на своєму місці», однак зовнішніми атрибутами вдає з себе «значущу персону» (завдяки стилю спілкуванню, одягу, матеріальним атрибутам).

Ієрархія культур (з грец. hieros – священний, archi – влада) – поняття з теорії культури, згідно якої різноманітність культурних течій в світі не усуває їх різної значимості: одні культури є більш життєдайні, мають потенціал для подальшого розвитку, інші культури – патріархальні, застарілі, що гальмують розвиток спільнот та людей, що їх плекають.

Ідеологія (з грец. idea – ідея; logos – вчення) – система понять, теоретично осмислених ідей, які виражають інтереси певного класу, чи відображають політичну й культурну ситуацію. Ідеологія опирається *суспільну свідомість* – буденні погляди, звички, почуття, настрої на суспільне буття, що виникли стихійно. Ідеології можуть бути науково обґрунтованими чи спекулятивними (не опиратись на докази), прогресивними або консервативними, національно орієнтованими або інтернаціональними.

Ідеологія національна – теоретично узагальнена система понять та ідей, що відображає національну свідомість, інтереси, перспективи розвитку певного етносу, народу. Елементами національної ідеології є історія формування нації, її духовно-релігійна самобутність, мета існування, культурна місія, політична роль на світовій арені.

Ізоляція – позбавлення людини, соціальної групи зв'язків з іншими людьми, спільнотами, іншими культурами. Ізоляція за певних умов є захисною реакцією на надмірний вплив навколишнього середовища. Однак надто тривала ізоляція може спричинити занепад, застій внутрішніх ресурсів, деградацію.

Ілюзія (з латин. illusio, illudo – обманюю, насміхаюсь) – викривлене, фантастичне, недостовірне уявлення про те, що є; мрія, яку неможливо здійснити.

Імідж (з англ. image – образ, зображення) – образ суспільного чи політичного гравця (персони, організації), який цілеспрямовано витворений в уяві громадян засобами масової інформації, і який відповідає його престижному, впливовому статусу. Метою формування іміджу є покращенню репутації людини (групи), довіри до неї з боку громадськості. Через втрату інтересу громадян до ідеологій (когнітивний аспект комунікації) політичні гравці вдаються до нарощення своєї популярності завдяки засобам масової культури. Під час формування іміджу головна увага акцентується на особистості лідера партії, враховують *консервативні та ліберальні тенденції* в громадській думці. Імідж лідера-консерватора вибудовується завдяки демонстрації його професійних якостей та дій. Ліберальний імідж «олюднює» політичного лідера. За певних умов громадська думка відгукується на імідж політиків «господарників», «популістів», «ультрарадикалів», «молодих і перспективних», «дисидентів» і т.п.

Імітація (з латин. imitatio – наслідування) – підроблення, копіювання певного стилю поведінки, перевтілення особи в прототип (об'єкт наслідування), намагання завдяки зовнішнім атрибутам (одяг, зачіска, моторика рухів, інтонація голосу) справити таке враження на оточуючих людей, яке вони б отримали від спілкування з автентичною певному стану людиною. Людина може імітувати невідповідний для неї *фізіологічний стан* (хвороба, бадьорість), *емоційну схвильованість* (радість, гнів, розпач, здивування), *вольові характеристики* (рішучість, розгубленість), *риса характеру* (відважність, креативність), *мотиви поведінки* (законослухняність, великодушність, емпатичність, корисливість), *професійний рівень* (компетентність, необізнаність), *соціальний статус* (впливовість, безпорадність) тощо.

Ініціація (з латин. initiatio – посвята, здійснення таїнств) – система звичаїв та ритуалів родового суспільства, пов'язаних з прийняттям юнаків і дівчат в повноправні члени племені, з підготовкою їх до сімейного і виробничого життя. Нерідко ініціації супроводжувались фізичними, іноді жорстокими випробуваннями (обрізанням, обпіканням, татуванням).

Інтелігентність (з латин. intelligens – розуміючий, мислячий) – сукупність індивідуальних якостей людини, що свідчать про її спрямованість на загальнолюдські культурні цінності, справедливість, порядність, співчуття, терпимість до інакодумців.

Інфляція психічна – уявне поширення особистості себе на архетипний образ (роль, фігуру), ототожнення з ним, завдяки чому індивід переживає приплив духовних сил, натхнення, появу «сенсу» свого існування.

Імплементація (з англ. implementation – утілення в життя) – аналіз результатів переговорів і виконання досягнутих зобов'язань.

Комплекс психологічний – набута індивідом впродовж життя система усвідомлених та неусвідомлених емоційно забарвлених Я-уявлень, що спричиняють динамічний вплив на його мислення і поведінку. У психоаналітичній теорії звертають увагу на *комплекс Едіпа* (бунт проти «батька») і *комплекс кастрації* (страх втратити потенцію, чи соціальний вплив), на які звертав увагу З.Фрейд. Натомість А.Адлер дослідив *комплекс меншовартості* (так званий «садомазохізм»), який може проявлятися або в заниженій самооцінці особистості (самостримування, агресивність стосовно самого себе), або *манія величчя* (невротична зверхність та агресивність особи щодо певних людей – підлеглих, пацієнтів тощо).

Ком'юніке (з латин. communico – повідомляю) – офіційне повідомлення про хід або результати міжнародних переговорів.

Консенсус (consensus – з латин. згода, однастайність) – процедура ухвалення рішення, шляхом узгодження позицій без проведення голосування.

Контркультура (з латин. contra – альтернативна культура, «протикультура») – загальна назва явищ художньої творчості та суспільного життя ХХ ст., що заперечували загальноприйняті норми і стандарти «масової культури» та суспільні відносини, які їх породжують. Цей термін також позначає молодіжний неформальний рух розчарування та протесту проти типових вартостей сучасного комерціалізованого, споживацького суспільства, який виник в 1940–50-х рр. в США і поширився згодом у 1960–90-х рр. в Європі (хіппі, рокери, панки, металісти, байкери, репери тощо). Виявами контркультури є: музична рок-музика, епатажний постмодернізм у мистецтві, нетрадиційні релігійні культи.

Конформність – зміна поведінки людини під впливом реального або уявного тиску соціальної групи з метою отримати її схвалення або уникнути санкцій. Конформність

може проявлятися у прихованні індивідом власної згоди чи незгоди з цінностями та рішеннями групи (публічна конформність), або підлаштування власного світогляду до групових норм (внутрішня конформність).

Конфронтація – протиставлення, зіткнення, зіставлення.

Конфуціанство – вчення видатного давньокитайського мислителя, педагога Конфуція (551–479 до н.е.). Характерною рисою вчення Конфуція є антропоцентризм. Філософом була розроблена концепція *ідеальної людини* – «шляхетного чоловіка», який культивує в собі найважливіші якості: *гуманність, справедливість, розум, наслідування ритуалу, повага до пам'яті предків*. Соціальні погляди Конфуція – консервативні. Він вважав, що доля кожної людини визначена Небом, тому поділ людей на «благородних» і «звичайних», як і весь суспільний порядок, неможливо змінити. Релігійні погляди Конфуція виявлялися у вшануванні Неба, як верховного божества, у визнанні невидимих сил, які впливають на життя людини (духів), культ предків. За життя Конфуція його вчення не знайшло належного застосування. Інтерес до спадщини філософа відродився лише в перших століттях нашої ери, а у III ст. конфуціанство було визнане національною релігією Китаю.

Криптолалія (з латин. *схрут* – таємно) – втаємничене, конспіративне мовлення комунікативна стратегія учасника спілкування, завдяки якій ініціатор приховує від сторонніх свої знання та наміри.

Легальність влади (законність) – здійснення влади відбувається згідно законодавчо-правових норм.

Легітимність влади – добровільне визнання громадянами законності існуючої влади, здатність політичної системи створювати та підтримувати у людей переконання у тому, що існуючі політичні лідери та інститути є найвпливовішими у суспільстві. Легітимність влади згідно М.Вебера: а) традиційна легітимність (влада діє згідно історичних взірців, звичаїв); б) легальна легітимність (підпорядкування усіх дій влади вимогам закону); в) харизматична легітимність (віра громадян у надзвичайну обдарованість лідера). Легітимність влади згідно Дж. Істона: а) ідеологічна легітимність (влада функціонує згідно ідеологічних уявлень громадян); б) структурна легітимність (прихильність влади до демократичних норм, традицій, цінностей парламентаризму); в) персональна легітимність (віра громадян в особисті та професійні якості лідера, його спроможність належно здійснювати управління).

Лібералізм (з латин. *liberalis* – вільний) – ідейно-теоретична течія і суспільно-політичний рух, що виник наприкінці XVII–XVIII ст. Соціальним середовищем ліберальних ідей була буржуазія. Лібералізм оперся на ідеї мислителів епохи Просвітництва Ш. Л. Монтеск'є, Д. Локка, Т. Гоббса, А. Сміта, Т. Джефферсона, Дж. С. Мілля та ін. Головними принципами лібералізму стали *свобода особистості, її самоцінність* у відношенні до суспільних інститутів, *відповідальність* особистості як перед самою собою, так і перед суспільством, визнання права на самореалізацію всіх людей.

Лібідо (з латин. *libido* – захоплення, бажання, пристрасть, потяг) – психічна енергія, в основі якої лежить сексуальна потреба, яка може трансформуватися в різні види психічної активності. Одне з основних концептуальних понять психоаналізу.

Мажоритарна виборча система (з франц. *majorite* – більшість) передбачає обрання того кандидата, який набрав більшість голосів виборців: абсолютну (більше 50%), або відносну (хто випередив інших претендентів).

Макіавеллізм (від імені італійського мислителя Н. Макіавеллі) – політика, що ґрунтується на нехтуванні нормами моралі, підступності, віроломності за для

утримання політичним керівництвом ініціативи, влади, контролю над централізованою державою.

Манівцеві версії – хибні ідеї, припущення, прогнози, переконання, під впливом яких людина втрачає об'єктивність, стає упередженою, вперто ігнорує реальність та підлаштовує ті чи інші факти до «ідеологеми». Хибні ідеї з'являються в людській уяві спонтанно (через брак інформації, її спотвореність, запізнілість тощо), або ж можуть «підкидатись» гравцями, яким вигідно тримати людей (як об'єктів маніпулювання) в стані невігластва.

Маргінальність (з латин. *margo* – край) – особливість свідомості та поведінки людини (групи), що прив'язує її до непрестижних соціально-політичних ролей. Маргінальний статус людини може бути наслідком, зокрема: психічних розладів, алкогольної, наркотичної залежності; низького рівня освіти, культури, професійної підготовки; безробіття, нестабільності матеріального становища; еміграції; скоєння злочину; залежності від інших осіб (працедавців), обмеження прав людини (групи), неможливості підтримувати важливі суспільні зв'язки і т.ін. В суспільній свідомості існують стійкі стереотипи ставлення до представників маргінальних груп. За ними не визнається право мати власну позицію, право її висловлювати та відстоювати.

Манкуртизм – цілеспрямоване позбавлення людини її історичної, національної, родової пам'яті, з метою унеможливити природне формування її цілісного «Я», позбавити її людської гідності, індивідуальної волі, а отже поривів до свободи. «Людина, позбавлена пам'яті та історичного досвіду свого та інших народів, опиняється поза історичною перспективою і живе лише сьогоднішнім днем» (Чінгіз Айтматов). Поняття *манкуртизм*, *манкурт*, *манкуртство* вживають у значеннях: а) прагнення тоталітарних режимів позбавити людей індивідуальності й перетворити їх на покірних «гвинтиків» системи; б) втрата представниками етносу своєї родової пам'яті; в) гіперболізований космополітизм, запобігання перед всім іноземним.

Масова комунікація (з латин. *communicatio* – повідомлення, передача) – процес виробництва і поширення інформації через пресу, радіо, телебачення, популярну культуру, кіно, звукозапис тощо. *Масова комунікація* багатьма сучасними дослідниками (Т. Адорно, М. Хоркхаймер та представники франкфуртської школи) оцінюється негативно, здебільшого як засіб маніпуляції суспільною свідомістю, формування в громадян вигідних для «замовників» масових настроїв, установок, потреб, стереотипів поведінки, як засіб поширення недобросовісної реклами та пропаганди.

Масове суспільство – сукупність громадян, яких влада намагається перетворити на об'єкт політичного управління. Масове суспільство є наслідком цілеспрямованої державної політики в тоталітарних, авторитарних державах, в суспільствах з низькою політичною культурою, з різким розмежуванням громадян за майновою, статусною, освітньою ознаками. У масовому суспільстві людина (громадянин) перебуває в матеріальній і духовній залежності від держави, державної бюрократії, олігархічних груп. Владна верхівка намагається зруйнувати «горизонтальні» (партнерські) зв'язки між людьми (зокрема на рівні сім'ї, дружніх стосунків), нав'язуючи домінування «вертикального» підпорядкування людини начальнику, лідерові, ідеології, державі.

Мерітократія (з латин. *merito* – по заслугі, заслужено; з грец. *kratos* – сила, влада) – політичний устрій, при якому становище людини у суспільстві визначається її здібностями і заслугами.

Мислення художнє – вид інтелектуальної діяльності, яка спрямована на творення і сприйняття творів мистецтва з цілісно-образним відображенням реальності. *Художнє мислення* спрямоване на емоційно-чуттєве, образно-практичне відображення та освоєння світу. Емоції впливають на весь процес художньої творчості: вибір об'єктів, їх

естетичне осмислення, пошук істини. Характерні риси *художнього мислення* – естетична вибірковість, асоціативність, метафоричність, гіпотетичність, здатність оперувати ймовірностями. Велике значення при цьому займає *продуктивна уява* та *фантазія*, завдяки яким людина проявляє фрагменти «невидимої» реальності, заповнює «порожнечі незнання». Важливим компонентом *художнього мислення* є підпорядкування продуктів творчості естетичним критеріям (гармонія, краса, ідеали, смаки).

Мистецтво – це сфера духовно-практичної діяльності людей, яка спрямована на художнє осягнення і освоєння світу, задоволення людської потреби у відтворенні дійсності (предметної, соціальної, духовно-психологічної), в розвинутих формах людської чуттєвості, згідно законів *естетики* та *краси*. У результаті художньої творчості створюються твори мистецтва, котрі оцінюються з огляду на їх оригінальність, новизну, концептуальність. Мистецтво класифікують за видами, жанрами, напрямками, стилями.

Міжнародний договір – міжнародна угода, укладена між державами у письмовій формі у відповідності до міжнародного права.

Міфологема – поняття отримало поширення у ХХ ст. з огляду на зростання запозичень сучасною літературою та культурою образів та мотивів з античної міфології. Політична міфологема – вживається в значенні емоційно-образного пропагандистського засобу впливу на свідомість громадян.

Міфологія соціальна (політична) – у політичній культурі ХІХ–ХХ ст. це поняття вживається в значенні системи ілюзорних, фіктивних, деструктивних соціально-політичних уявлень та ідей, що «запускаються» політичними маніпуляторами і циркулюють в масовій свідомості. Створення та поширення політичних міфів є метою *пропаганди* зацікавленими політичними гравцями. Громадяни, які некритично сприймають інформацію, стають носіями так званої *міфологічної псевдосвідомості*. Мета поширення в суспільстві політичної міфології – зробити прогнозованою поведінку людей, ідеологічно підготувати їх пасивно ставитись до волюнтаристських, незаконних рішень та дій політичних замовників.

Мода (з *латин.* *modus* – зразок, спосіб, припис) – часткова зміна естетичних форм матеріальної культури, що періодично виникає і повторюється під впливом економічних, соціально-психологічних, моральних, естетичних факторів. Психологічною передумовою періодичних змін в моді є потреба людини у новизні та змагальні спонуки. Людське тіло є головним предметом стилізації моди. Поширення моди відбувається завдяки «наслідуванню» престижних естетичних взірців в суспільстві, а також толерантності людини до естетичних потреб інших людей.

Модерн (з *франц.* *moderne* – новітній, сучасний) – стан культури в розвинутих країнах Європи та Північної Америки, який склався на кінець ХІХ- початок ХХ ст. внаслідок реалізації модерністського проекту епохи Просвітництва, з її акцентом на: визначальній ролі науки, освіти (з їх положенням про *істину* як критерій правильності та доцільності); прагненні побудувати єдину систему культурних норм; спроб досягти суспільного порозуміння, злагоди, порядку; пріоритеті суспільного над індивідуальним; намаганні будувати життя на очевидних, зрозумілих і твердих основах об'єктивної дійсності. В політиці модерністський проект має завершення у легалізації боротьби за побудову «національних держав».

Моральні норми – правила поведінки, що склалися в суспільстві відповідно до загальноприйнятих уявлень про добро і зло, які виконуються через внутрішнє переконання людини.

Наука – форма людських знань, складова духовної культури суспільства; система понять про явища і закони дійсності; особлива сфера цілеспрямованої діяльності людини. Метою наукової діяльності є дослідження на основі наукових методів законів розвитку природи, суспільства, людини для прогнозування та досягнення практичних суспільно значущих результатів.

Націоналізм (з латин. – народ) – теорія і практика етнічних і соціально-політичних відносин у суспільстві, що ґрунтується на державній, політичній, економічній, соціально-культурній самоідентифікації нації, як спільноти людей з спільною територією, історією, долею. Психологічною основою націоналізму є протиставлення «Ми» («свої») та «Інші» («чужинці»). Націоналізм є теорією та стратегією виживання нації, в його основі лежить любов до свого народу, його свобода та державна незалежність. На шляху саморозвитку націоналізм проходить два етапи – *етнічний націоналізм* і *політичний націоналізм*. Етнічний націоналізм – є ідеологією захисту етносом своєї культурної самобутності – мови, віри, традицій, способу життя. Він може бути реалізований у формі територіально-культурної автономії етнічної групи в складі федеративної держави. Політичний націоналізм має за мету державну самостійність нації, її верховенство в політичній, економічній, духовній сферах в межах власної держави. Здоровий (демократичний) націоналізм ґрунтується на засадах поваги до своєї нації та до інших народів як рівноправних суб'єктів державотворення. Крайньо агресивним та експансивним проявом націоналізму є *шовінізм*.

Непоко́ра громадянська – відкрите навмисне правопорушення особи або групи осіб з метою привернути суспільну увагу до того, що влада (уряд, місцеві органи влади, посадовець, працедавець) намагається здійснити незаконні або етично невинуватдані дії (норми, вимоги) щодо громадян. Як політична дія громадянська непоко́ра адресована політичній верхівці, що утримує владу. Право на мирні форми громадянської непоко́ри гарантується конституціями сучасних демократичних держав. Форми громадянської непоко́ри: *посадова непоко́ра, саботаж, страйк, бунт, ненасильницький бунт, заколот, путч, повстання*.

Новина – різновид журналістського жанру, форма стислої і чіткої висвітлення інформації про події, обставини справи. Структура новини нагадує «перевернуту піраміду»: спочатку висвітлюється «суть новини»; далі розповідається про «джерела інформації та подробиці»; на останок подається «передісторія та контекстні зв'язки». Найважливіша інформація висвітлюється нагорі тексту. Чим далі донизу – інформація уточнюється, однак читач може обійтися без таких подробиць, бо головну ідею він вловив на початку. У новинах читач має знайти відповідь на головні запитання: *Що сталося? Хто є в центрі події? Де і Коли сталась подія? Чому це трапилось? Що є причиною? Хто є джерелом інформації?*

Нонконформізм – стратегія поведінки особи (меншості) у відповідь на тиск соціальної групи, що полягає у намаганні діяти всупереч позиції пануючої більшості. Це протилежна стратегія поведінки до *конформності*. Наслідком нонконформістської стратегії є конфлікт, однак його перебіг залежить від стилю поведінки особи (меншості) – її послідовності, наполегливості, а також від того, як більшість сприймає рівень компетентності, значимості особи (меншості). Нонконформістська позиція особи стосовно групової думки може за певних обставин змусити більшість переосмислити свої «постулати» та прийняти «норми» меншості.

Нормативний акт – письмовий документ, створений в результаті правотворчої діяльності компетентних державних органів або всього народу, який встановлює, або змінює норми права.

Обмовки – помилки, ляпсуси в розмові, читанні або письмовому викладенні думки, невдалі мовні вчинки, «малі нещасні випадки», на які майже не звертають уваги. Такого роду факти, згідно Фрейда З., є демонстрацією *несвідомого* за трьох наступних умов: вони не переходять певну межу, визначену нашою думкою, «межу нормальності дій»; вони спричиняють негайну тривогу; їх можна характеризувати як мотиви, які вислизують з під контролю індивіда, а тому їх зачисляють до «гри випадку» або до «неуважності».

Пародія (з *грец.* *parodia* – наживоріт) – елемент сміхової культури; жартівливе наслідування, смішна подібність до чогось; відтворення у перебільшеному вигляді особливостей оригіналу. Пародія є мистецьким засобом у літературі, музиці, образотворчому мистецтві.

Пасіонарність – генетично успадкована підвищена здатність окремих людей акумулювати в собі значну енергію, скеровуючи її на здійснення важливих індивідуальних чи суспільних діянь. Термін вжив Л. Гумільов, обґрунтовуючи теорію етносу в праці «Етногенез і біосфера Землі» (1979).

Патетика – якісна характеристика мистецького твору, що відштовхується від категорії *величного, піднесеного*. При цьому світ зображується в урочистих, оптимістичних барвах, а в людині підкреслюється героїчне, багатирське, благородне начало. Бурхливий розвиток патетичне світобачення отримало в мистецькому напрямі *романтизму* (друга половина XVIII– перша половина XIX ст.). Патетична стилістика особливо яскраво проявляється в музичній культурі, зокрема в музиці Бетховена. Твори композитора культивують благородні якості, а енергетика «вулканного» духовного переповнення «висікає вогонь із грудей» слухачів (Бетховен).

Патріотизм (з *грец.* *patris* – вітчизна) – емоційне відношення до Батьківщини, почуття любові і відданості, готовність служити їй та захищати від зазіхань.

Пакт – назва міжнародних договорів особливого політичного значення, що стосуються питань колективної безпеки, взаємодопомоги, ненападу.

Парафування – остаточне підписання договору ініціалами уповноважених сторін, що свідчить про те, що текст договору відповідає їх намірам.

Паритет – рівність, однакове становище учасників політичних взаємин.

Пафос (з *грец.* – страждання, пристрасть) – особливий психологічний стан, який переживає особа під впливом трагічних обставин (наприклад, скорбота за втратою близької людини). Цим поняттям в античній естетиці зображались душевні переживання «героя» під впливом немилосердних ударів долі, його страждання та відчай. Пафос протиставлявся *етосу* – стійким рисам характеру людини. Арістотель розглядав *пафос* як необхідний елемент трагедії.

Персона нон грата (небажана особа) – дипломатичний представник або публічна особа іншої держави, що офіційно оголошені таким через їх негативне ставлення до уряду країни перебування, втручання в її внутрішні справи, неповагу до її законів та звичаїв, зловживання дипломатичними привілеями, порушення загальновизнаних норм дипломатичної поведінки. Стосовно персон нон грата застосовують санкції – видворення їх за межі держави, або заборона на в'їзд на її територію.

Персоналізація (з *латин.* – особистість) – комунікативний процес, внаслідок якого особа починає сприйматися іншими людьми як авторитетна відома персона. Завдяки персоналізації особа здобуває в очах оточення моральне право впливати на суспільно важливі рішення. Передумовою персоналізації є суспільно важливі вчинки, результати діяльності людини, або її маніпуляція – приписування собі неіснуючих якостей або заслуг.

Песимізм (з латин. *pessimus* – найгірший) – світовідчуття, пройняте тугою, безнадійністю, зневірою в краще майбутнє; схильність в усьому бачити лише погане. Протилежним до песимізму є *оптимізм*.

Пізнання соціальне – особлива духовно-психічна здатність та діяльність особистості, що спрямована на розуміння суті суспільних явищ та подій, тенденцій розвитку політичних процесів та власної ролі в них.

Плюралізм (з латин. *Pluralis* – множинний) – принцип побудови правової держави, що утверджує необхідність багатоманітності суб'єктів економічного, політичного та культурного життя суспільства.

Політична еліта – сукупність осіб, які виділяються з політичного середовища більшим політичним впливом, ресурсами, організаційними здібностями, соціальним походженням.

Політична культура – типові для даного часу шаблони та нормативи мислення і поведінки політичних гравців. Політична культура є складовою духовної культури народу, що формується в процесі політичного життя суспільства. У її структурі виділяють *світоглядний, громадянський, політичний* рівні. Вона охоплює: знання про політику; *ціннісні орієнтації*: традиції, норми, ідеї (критерії оцінювання політичних явищ та вчинків, уявлення про те, як повинна діяти влада); *зразки політичної поведінки*: політичний досвід та звички індивідів, груп, інститутів. Основними є *авторитарна* і *ліберально-демократична* моделі політичної культури. Політична культура оцінюється з огляду на міру цивілізованості її носіїв і може ставати вагомим бар'єром у налагодженні стосунків з іноземними представниками.

Політична партія – організована частина суспільства, члени якої об'єднуються з метою вибороти владу в державі та утримати її. Політичні партії згідно українського законодавства це «зареєстроване згідно чинного законодавства добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» (Закон України Про політичні партії в Україні).

Політичні вибори – процедура висунення та обрання певних осіб для виконання громадських та державних функцій; це демократичний спосіб формування, або зміни (чергової, дострокової) персонального складу органів державної влади шляхом вільного, таємного волевиявлення громадян.

Популізм (з латин. *populus* – народ) – загравання з народними масами, яке ґрунтується на легковажних обіцянках, догматичних гаслах і т.п.

Посередництво – процес, при якому неупереджена третя сторона допомагає конфліктуючим сторонам знайти взаємно прийнятне рішення (угоду).

Постмодерн (з латин. *post* – далі, після; з франц. *moderne* – новітній, сучасний) – стан культури в розвинутих країнах Європи та Північної Америки, що виник приблизно після 70-х р. XX ст., внаслідок вичерпання ідейного потенціалу *модерну* та поширення відцентрових ціннісно-світоглядних тенденцій, таких як: відмова від побудови єдиної системи культурних норм на користь плекання багатьох часткових нормативних систем; легалізація соціальних відмінностей і протистоянь замість злагоди і порядку; суб'єктивація змісту, його метафоричність замість зрозумілості; пріоритет в культурній свідомості мистецького інтуїтивізму замість наукового об'єктивізму і т.п.

Потерпілий – фізична особа, якій злочином заподіяно моральну, фізичну або майнову шкоду. Права і обов'язки потерпілого виникають в особи з моменту подання

заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого. Статус потерпілого можуть отримати близькі родичі та члени сім'ї людини, яка померла внаслідок злочину або перебуває в критичному стані. Шкоду завдану кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням відшкодовує підозрюваний, обвинувачений.
<https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%B8%D0%B9>

Потік свідомості – висловлення людиною (в підтримуючій присутності психотерапевта) думок, асоціацій, вражень, які спонтанно з'являються в її свідомості з метою зняти блокаду внутрішньоособистісних бар'єрів (заборон, сорому, страхів) з душевного світу (Ід). Потік свідомості змальовують як намагання висловити те, що людина уявляє, переживає в стані недіяння та за відсутності обмежень будь-якими умовностями.

Право – система загальнообов'язкових норм поведінки, які встановлені або визнані державою, порушення яких карається державою. З огляду на свої джерела право буває *позитивним* (права та свободи надає громадянам держава, або виникає внаслідок прецедентів) та *природним* (людина має такі права від природи, від самого факту свого народження, в теологічних концепціях – від Бога). Розрізняють галузі права: конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне, цивільне, сімейне, трудове, екологічне, земельне, цивільно-процесуальне, кримінально-процесуальне право.

Правонаступність – зафіксований в юридичному акті перехід прав та обов'язків від однієї держави до іншої, що виникає внаслідок об'єднання декількох держав в одну, або розпаду держави на окремі частини.

Прецедент – випадок, який мав місце раніше, що служить прикладом або виправданням для подальших випадків подібного роду.

Пролонгація – продовження дії договору до закінчення терміну його дії з метою забезпечення його безперервності.

Прометей (з грец. – той, хто передбачає) – персонаж грецької міфології, що в західній культурі став символізувати заступництво мудрого та мужнього героя над людьми та його жертвність перед сваволею верховної влади. Прометей, викравши з Олімпу вогонь, віддав його людям, за що Зевс звелів прикувати його до скелі і піддавав щоденним і тривалим фізичним тортурам. Образ Прометея – захисника людей, поборника справедливості – один із найвеличніших у світовій літературі, образотворчому мистецтві, музиці.

Пропорційна виборча система – обрання депутатів за партійними списками і розподіл мандатів між партіями (виборчими блоками) пропорційно до кількості голосів виборців, відданих за політичні партії. Виборці при цьому голосують не за конкретну особу, а за програму партії, її лідера та виборчий список.

Просвітництво – ідейна та філософська течія в європейських країнах XVIII ст., пов'язана з переходом до капіталістичних суспільних відносин та боротьбою новонародженої буржуазії і народних прошарків проти феодалізму. Діячі Просвітництва боролися за встановлення «царства розуму», відновлення політичних свобод і громадянської рівності з огляду на «природну рівність» людей, поширення знань.

Протестантизм – течія в християнстві (поряд з католицизмом і православ'ям), що з'явилася внаслідок Реформаційного руху за оновлення християнства в Європі у XVI ст. під проводом Мартина Лютера і Жана Кальвіна. Протестантизм, заперечивши

посередницьку роль католицької церкви та Папи Римського між людиною і Богом, проголосив особисту віру єдиним шляхом духовного спасіння, а Біблію – єдиним джерелом божественного откровення.

Псевдосвідомість політична – хибне, помилкове розуміння, неадекватне, недостовірне відображення в уяві індивіда суспільно-політичних явищ та процесів, що зумовлене дефіцитом інформації, упередженістю особи.

Ратифікація – спосіб прийняття країною міжнародного нормативного акту, або договору. Ратифікація відбувається шляхом затвердження його в парламенті.

Раціоналізм (з латин. *rationalis* – розумний) – світоглядна система, в якій джерелом і двигуном пізнання, етики, політики визнається «розум». Одним з фундаторів раціоналізму в Європі вважається Рене Декарт, філософія якого започаткувала європейський тип суб'єктивності на основі домінування розуму та раціональності. Раціоналізм вважає, що кожна людина може і повинна діяти розумно, а суспільство повинно бути влаштоване раціонально.

Редукція (з латин. *reductio* – повернення, зворотній рух) – зведення складних явищ, процесів до більш простих.

Рефреймінг (з англ. *re* – зміна, *frame* – обрамлення) – м'яка форма комунікативної гри одного з учасників спілкування, що виявляється в підміні оповідачем смислу повідомлення завдяки багатозначності використаних слів та аргументів.

Ритуал (з латин. *ritualis, ritus* – урочиста церемонія, обрядовий) – система внормованої поведінки людини, що історично склалася для проведення типово-церемоніальних ситуацій. Ритуальна поведінка має стійку стандартизованість, послідовність (сценарій) та характер дій. Ритуальним діям приписується символічний зміст, а здійснюватися вони повинні в ситуаціях, які передбачені культурною традицією. Ритуали здійснюють переважно в урочистій публічній обстановці. Він відіграє важливу роль у залученні індивідів до колективних форм життєдіяльності.

Самобутність суспільна – неповторність історичного досвіду та актуальних досягнень суспільства, культурна його своєрідність і духовна самодостатність, завдяки яким стає можливим самостійний розвиток спільноти.

Світогляд – цілісна система поглядів на світ, на місце і призначення у ньому людини. У структурі світогляду є: *емоційно-психологічний, пізнавально-інтелектуальний та пізнавально-образний рівні*. На основі світогляду формуються установки людської життєдіяльності: *пізнавальні установки* – спрямованість на пізнання явищ світу та самопізнання; *ціннісні установки* – оцінка явищ, визначення своєї ролі та ціннісних орієнтацій; *спонукальні установки* – створення життєвих стратегій, спрямованих на здобуття чи формування бажаного майбутнього. В своєму історичному розвитку світогляд видозмінювався і втілювався у формах міфології, релігії, філософії, науки.

Свобода – одна з фундаментальних цінностей європейської ментальності, що визнає за будь-якою людиною можливість та право вільного вибору. Свобода як цінність або ідеологема є складовою багатьох філософських вчень, ідеологій, релігій.

Сеньйор (з латин. *senior* – старший) – титул феодалного землевласника у західноєвропейських державах починаючи з середньовіччя; в ширшому значенні сеньйор – це сюзерен (пан) стосовно його підданих.

Символізм (з франц. *symbolism* – символ, знак) – течія у мистецтві (літературі, поезії, живописі, музичній творчості, театрі) другої половини ХІХ– початку ХХ ст., яка проголошувала символи головними художніми засобами вираження прихованої і незбагненої сутності явищ. Смысл символічного образу чи твору не є очевидним,

необхідні значні знання та духовні зусилля глядачів щоб розгадати його багатозначність. Виник символізм у розпал суспільно-духовної кризи і протиставив себе класицизму, реалізму, натуралізму.

Синтоїзм (з япон. синто – шлях богів) – національна релігія японців, яка сформувалася в VI–VII ст. Адепти поклоняються богині сонця Аматарасу, а також іншим божествам, духам (камі), які оживляють всю природу та кожне створіння. Об'єктом поклоніння є імператор, завдяки якому, як вважається, здійснюється зв'язок людей з богами, душами предків. Метою життя в синтоїзмі є здійснення ідеалів предків, з якими японці пов'язують надії на краще земне життя.

Скепсис, скептицизм (з грец. skeptomai – недовіра, сумнів) – спосіб мислення, при якому незгода з твердженням (висновком) опирається на раціональні докази або методологічні постулати. У науці критика є засобом розвитку ідей, теорій, необхідним поштовхом для формування нових знань.

Слов'янофільство (з грец. philia – любов) – соціально-політична ідеологія, що виникла в 30-х р. XIX ст., в основі якої є ідея духовно-історичної самобутності та особливої творчої спроможності слов'янських народів спільними силами творити власну соціокультурну перспективу, альтернативну до західно-європейської культури та способу життя. Слов'янофільство переплітається з ідеями християнсько-православного вчення та великодержавними ідеями експансивного залучення інших слов'янських народів в цивілізаційну орбіту Росії.

Соціалізація політична – це процес засвоєння соціально-політичних знань, цінностей, норм, досвіду, накопиченого попередніми поколіннями, що дозволяє людині (або групі) орієнтуватися в складних суспільних процесах, робити свідомий вибір у політиці, ставати повноправним учасником політичного життя.

Совість (те, що сприяє знанню) – духовно-психологічне джерело людської моральності та культури, регулятор і стимулятор людської поведінки, який оберігає людину від неправди, негідних, егоїстичних вчинків стосовно інших людей. Совість є здатністю людини здійснювати самоконтроль, самостійно брати на себе моральні зобов'язання, вимагати від себе їх виконання.

Спілкування – багатоплановий процес розвитку контактів і взаємин людини з іншими людьми, суспільством та світом, породжений потребами спільного буття. Процес спілкування стає можливим за наявності відповідного настрою, моральної готовності, відкритості людини до взаємодії з іншими людьми. Дослідження Дж. Міда встановили важливу роль інтеракційної сторони спілкування у формуванні «Я-концепції» особистості.

Стиль (з грец. stylos – паличка для письма) – сукупність спільних властивостей та прийомів вираження людиною певної ідеї в різних сферах культурного та суспільного життя. Вирізняють *стиль мислення, стиль життя, стиль мистецтва, стиль мовлення, стиль одягу, стиль поведінки* і т.п.

Сублімація (з латин. sublimatio – піднесення) – в психоаналізі З. Фрейда один з механізмів психологічного захисту, внаслідок якого сексуальна енергія трансформується і скеровується на соціально значимі цілі та культуротворчу діяльність. За допомогою поняття сублімації здійснена спроба пояснити джерело потенціалу вищих психічних функцій. Так художня творчість, наукова діяльність, філософські та релігійні пошуки енергетично живляться спрямованою в творче русло енергією лібідо.

Табу – соціальна заборона на вербальні та інші дії та вчинки. Заборонятися можуть контакти з певними речами, людьми, місцями. Недозволеними можуть ставати певні

дії, слова, їжа. Виділяють *комунікативні табу* – вимога уникати певних слів, торкатися певних тем під час спілкування. *Інтерактивні табу* – заборона на певні види спілкування між представниками різних соціальних ролей.

Творчість – різновид людської діяльності, яка спрямована на створення якісно нових, неповторних, оригінальних матеріальних і духовних творів. Завдяки творчості людина реалізує себе як індивідуальність, змінює себе і навколишній світ. Сутність творчості полягає не у відтворенні вже існуючих явищ та форм, а у виході за досі відомі межі. Спільними рисами, характерними для будь-якої творчості (без огляду на галузь діяльності) є *ідея, задум, підготовча робота і реалізація задуму*.

Тероризм – цілеспрямоване застосування насильства або погрози вчинення злочинних дій окремою особою або групою, шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення з метою змусити органи влади до певних дій (бездіяльності).

Теорія «спіралі мовчання» – теорія впливу ЗМІ на громадськість. В її центрі – явище *конформізму*. ЗМІ озвучують пануючу позицію, а більшість людей – конформісти, вони уникають відповідальності і надають перевагу тим ідеям, які поділяє соціальне оточення. Якщо індивід помічає, що його ідеї не є поширеними, то швидше за все він не висловлюватиме їх публічно. Якщо ж людина не висловлює своїх ідей, то швидше за все так само буде чинити її найближче оточення. У результаті думка людини та її одностайність нівелюється під домінуючим тиском ЗМІ. У цьому проявляє себе наростання «спіралі мовчання».

Тоталітаризм – ідеологія та стратегія державної політики, що прагне до повного контролю над усіма сферами життєдіяльності суспільства та громадян. Засобами здійснення тоталітарної політики є усунення багатопартійності, насильство щодо опозиційно налаштованих людей та груп, жорстке державне управління економікою, введення цензури в ЗМІ, ущемлення політичних, громадянських, економічних прав та свобод людей. Тоталітарна держава намагається змінити людську природу, взяти під жорсткий контроль її свідомість, думки, прагнення, внутрішній світ. Для цього урізає громадські свободи, усуває прояви вільнодумства, (в системі освіти, науки, культури тощо).

Трікстер (з *англ.* *trickster* – брехун, спритник) – міфологічний комічний персонаж, двійник *культурного героя* або *деміурга*, наділений рисами, зловмисника, хитруна, бешкетника. У деяких народів трікстер є супротивником деміурга. Зусилля трікстера спрямовані на те щоб завадити деміургу творити, доводити справу до успішного завершення. В карнавальній культурі трікстер трансформується на паяца-невдаха, клоуна, об'єкта для висміювання. Усі його дії і намагання є невдалим, кумедним наслідуванням «позитивного» героя і врешті зазнають невдачі.

Фасилітація соціальна (з *латин.* – полегшувати) – підвищення швидкості та продуктивності праці особи внаслідок актуалізації в її свідомості образу іншої людини (або групи), що виступає в ролі спостерігача або суперника. Політичний лідер є фігурою, яка стимулює своїх послідовників, підлеглих, конкурентів і суперників до активної діяльності, змагання, боротьби.

Фасцинація (з *англ.* – зачарованість) – спеціально організований вербально-інформаційний вплив, який використовує промовець для повнішого засвоєння слухачами інформації. Йдеться про комунікативну компетентність політичного лідера, його здатність впливати на слухачів інтонацією та ритмом промови, вмінням емоційно зачепити громадян, звертаючись до життєво важливих для слухачів тем, проблем.

Фундаменталізм (fundamentalis – з латин. той, що лежить в основі) – політична ідеологія, яка опирається на «цінності» традиційної для спільноти релігії. На перший погляд є позитивним те, що мораль і традиції підтримуються владою. Однак в дійсності сподівання на моральне оздоровлення не справджуються. Фундаменталізм перетворює державу та її керівництво в об'єкт релігійного поклоніння.

Ультиматум (з латин. ultimus – досконалий, вища міра покарання, помста) – комунікативний прийом в дистрибутивних переговорах, завдяки якому сильніша сторона висуває категоричні *вимоги* до опонента, за невиконання яких погрожує застосувати санкції.

Установка – психологічна готовність, схильність (здебільшого неусвідомлена) людини сприймати інформацію та реагувати на неї певним прогнозованим чином.

Установка соціальна (attitude) – це *налаштованість* особи як члена групи до певного способу ставлення та реагування щодо інших соціальних об'єктів (осіб, груп, спільнот, інституцій; соціально-політичних ідей, цінностей); це *ставлення* особи до інших людей, груп, соціальних спільнот. Соціальні установки можуть бути *позитивними* (схвалення, довіра, симпатія, захоплення), *негативними* (недовіра, заздрість, ворожість), *індиферентними* (байдужість).

Цинізм (з грец. – вчення кініків) – презирливе ставлення до культури суспільства, до його духовних і особливо моральних цінностей та загальноприйнятих норм поведінки.

Шантаж (з франц. chantage) – це *протиправне вимагання* дій (поступок, бездіяльності) від опонента, вигідних *ініціатору*, шляхом погроз завдати опоненту значних збитків. Ініціатор шантажу розраховує, що опонент, розуміючи вкрай негативні наслідки від санкцій в разі опору, погодиться на виконання невігідних або незаконних вимог, як на менше зло.

Шовінізм – ідеологія і практика гноблення однією нацією інших народів, в основі якої зверхність, зневага до представників інших національностей, поширення імперської влади на територію інших народів. Ідеологія шовінізму спрямована на обґрунтування насильницького присвоєння територіальних, природних, матеріальних, суспільних, культурних ресурсів на надбань інших націй.

Modus vivendi – тимчасова угода.

Pacta sunt servanda – угоди повинні виконуватися.

Перелік рекомендованої літератури

1. Апіш Нанді. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D1%88%D0%B8%D1%88_%D0%9D%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8
2. Бандурка О., Литвинов О. Злочинна поведінка: норма, аномалія чи патологія?/ Вісник Кримінологічної асоціації України. 2013. № 5. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9844f652-91ea-4e60-b550-84c273087019/content>
3. Бартол Курт. Психологія кримінальної поведінки. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=0lAFwAgNdxMC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
4. Бедь В.В. Юридична психологія. Навч. посібник. Львів: «Новий Світ», 2006. 376 с.
5. Берн Е. Ігри, в які грають люди. Харків, Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. <https://ridmi.com.ua/contents/igri-u-yaki-grayut-lyudi.pdf?srsId=AfmBOooQMxb5zOS5Fa1okLjqcW0zcrkyWpLoTfX7e1DVzYG-BnCEcLUA>
6. Бондаренко Л.О. Тема 10: Кримінальна психологія, 2023. URL: <file:///C:/Users/User/Downloads/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D1%8F%20%E2%84%96%2010%20%D0%AE%D1%80%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%20%D0%9F%D0%94.pdf>
7. Бондаренко Є. Діти – свідки воєнних злочинів: як працювати з ними в судах та під час розслідувань, щоб не травмувати повторно. 21.08.2023. URL: <https://zmina.info/columns/dity-svidky-voyennyh-zlochyniv-yak-praczuuvaty-z-nymy-v-sudah-ta-rozsliduvannyah-shhob-ne-travmuvaty-povtorno/>
8. Бочелюк В. Й. Юридична психологія : навч. посібник. Київ : Центр учбов. літ., 2010. 336 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/CUL/50_1-uridichna_psihologiya-Bocheluk.pdf
9. Васюта Ю.В. Особливості тактики огляду місця події під час розслідування воєнних злочинів спільними слідчими групами. URL: <https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/acce2e51-cef6-4627-8f87-acafdec06626/content>
10. Вашека Т.В. Психологія спілкування : навч.-метод. комплекс / Т.В. Вашека, І.С. Гічан. К.: Книжкове вид-во НАУ, 2006. 184 с.
11. Величенко Л.О. Психологія особистості злочинця як суб'єкта незаконного обігу зброї та боєприпасів. // Юридична психологія. 2022. N2 (31). URL: <https://psychped.naiau.kiev.ua/index.php/psychped/article/view/1530/1524>
12. Воєнний злочин. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B0
13. Гарькавець С. О. Психологічні основи віктимології. Навчально-методичний посібник. Київ: Вид-во ЧНУ ім. В. Даля, 2023. 170 с. URL: <https://dspace.snu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a051faa4-6b3b-4178-8105-3123caf758c3/content>
14. Гарковець С. Психологія підліткової віктимності: монографія. Луганськ: «Ноулідж», 2013. URL: https://www.researchgate.net/publication/371138763_PSIHOLOGIA_PIDLITKOVOI_VIKTIMNOSTI
15. Гейзінга Й. Homo ludens / Й. Гейзінга. К. : Основи, 1994. С. 177.
16. Грібов М.Л., Сухачов О.О. Конспірація як система заходів забезпечення негласності... кримінально-процесуальної... та оперативно-розшукової діяльності оперативних підрозділів правоохоронних органів // Вісник кримінального судочинства. № 4/2019.

- URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/4_2019_HRIBOV_SUKHACOV.pdf
17. Гордієнко В. Психологія особистості в біографіях, подіях, портретах. В. Гордієнко, Л. Копець К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. 312 с.
 18. Гросс Г. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Z3QtDzH_eGw
 19. Гуменюк Б.І. Дипломатична служба : правове регулювання : навч. посібник / Б.І. Гуменюк. К. : Либідь, 2007. 224 с.
 20. Гура С.О. Психологічні особливості віктимної поведінки молодих людей. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/6062/1/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F%20%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C_%D0%B3%D1%83%D1%80%D0%B01.pdf
 21. Джонсон Д. Соціальна психологія : тренінг міжособистісного спілкування / Д. Джонсон; пер. з англ. В. Хомика. К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2003. 288 с.
 22. Дмитрієва С.М., Самусь І.І. Психологія злочинної групи та її лідера. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/28896/1/%d0%a1%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%8f%20%0%94%d0%bc%d0%b8%d1%82%d1%80%d1%96%d1%94%d0%b2%d0%b0%20%d0%a1.%d0%9c,%20%d0%a1%d0%b0%d0%bc%d1%83%d1%81%d1%8c%20%d0%86.%d0%86.pdf>
 23. Дюмезіль Ж. Верховні боги індоевропейців / G. Dumézil. Les Dieux Souverains Indo-Européens. Editions Gallimard. Paris, 1977. URL: <https://www.klex.ru/11n7>
 24. Експеримент Стенлі Мілгрема. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%95%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82_%D0%9C%D1%96%D0%BB%D2%91%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%B0
 25. Експеримент Стенлі Мілгрема на підкорення авторитету (слухняність, підпорядкування). URL: <https://www.youtube.com/watch?v=S4At1kckn8w>
 26. Етика кініків. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%96%D0%BD%D1%96%D0%BA%D0%B8>
 27. Європейська конвенція про відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів. URL: https://zakon.cc/law/document/read/994_319
 28. Жижек С. Погляд скося : вступ до Лакана крізь популярну культуру / С. Жижек; пер. з англ. М.А. Тсомпаніс, С.А., Антонюк. Львів : «Каменяр», 2007. 198 с.
 29. Жорстокий експеримент Стенлі Мілгрема, Спецслужби. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=d9T7wo6tLoY>
 30. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
 31. Зменшення можливостей вчинення злочинів: стратегічний підхід : монографія / за заг. ред. В. В. Голіни. Харків : Право, 2020. 287 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2021/09/%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D0%BE_%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F-%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%88%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F-%D0%BC%D0%BE%D0%B6%D0%BB%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%B9.pdf
 32. Зразки процесуальних документів / Укладачі: Лядецький М.М., Хавронюк М.І., Кравчук В.М. Стратегія і тактика цивільного процесу. Практичний посібник. К.: Атіка, 2004. 352 с.
 33. Кантер Девід. Кримінальна психологія. URL: https://soulbooks.com.ua/ua/p1285977299-kriminalnaya-psihologiya-devid.html?srsId=AfmBOopFrdgeofXoqmJCPVC0MXHiP_7waSxoOq-pmG60tY50iJMjf72y
 34. Карпман Стівен. Життя вільне від ігор. URL: <https://mcmk.su/sites/default/files/inline/files/books/Karpman-Stephen-Zhizn-svobodnaia-ot-igr.pdf>
 35. Кваліфікація злочинів проти громадської безпеки. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/kval-ok-zlochuniv-25-04-207/lectures/lecture_7.html
 36. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III. URL :

- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
37. Коваленко Л.А. Віктимність як психологічна категорія. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_03_2017/pdf/44.pdf
38. Комаринська Ю. Б. Психолого-криміналістична характеристика особи потерпілого в кримінальних правопорушеннях, пов'язаних із домашнім насильством. URL: <https://elar.naiau.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/91a74ad1-5295-40e1-bbcd-d3c76695eb93/content>
39. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: Підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Х.: Право, 2008. 240 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Konvalova_Violetta/Yurydychna_psykholohiia.pdf
40. Конфліктологія : навч. посіб. : практикум / за ред. М.П. Гетьманчука, П.П. Ткачука. Львів : ЛІВС, 2007. 307 с.
41. Костенко М. В. Психологічні аспекти структури організованих злочинних груп корисливо-насильницької спрямованості. URL: <https://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8338/1/24.pdf>
42. Кримінологічна характеристика жертви злочину. Віктимність і її основні характеристики. віктимізація. URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/kryminoloh_viktyum/files/t2.pdf
43. Лозинський О.М. Навчальні матеріали з політичної психології : політичні установки, символізм у політиці / О.М. Лозинський. Вид. друге, випр. і доп. Львів : ЛДУВС, 2007. 102 с.
44. Лозинський Р. Простір, влада і дисципліна у творах Мішеля Фуко // Міждисциплінарні інтеграційні процеси у системі географічної, туризмологічної та екологічної науки: матер. II-ї міжнародної наук.-практ. конференції (Тернопіль, 15.10.2020). Тернопіль: Вектор, 2020. 364 с. URL: https://www.academia.edu/46072975/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96%D1%80_%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0_%D1%96_%D0%B4%D0%B8%D1%81%D1%86%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D1%96%D0%BD%D0%B0_%D1%83_%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D0%B0%D1%85_%D0%9C%D1%96%D1%88%D0%B5%D0%BB%D1%8F_%D0%A4%D1%83%D0%BA%D0%BE_Space_power_and_discipline_in_the_works_of_Michel_Foucault
45. Ломброзо Ч. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A7%D0%B5%D0%B7%D0%B0%D1%80%D0%B5_%D0%9B%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%BE
46. Ломброзо Ч. Злочинна людина. URL: <http://dot.kostacademy.kz/bible/files/864868164.pdf>
47. Лук'янюк С.В. Поняття та сутність екстремізму // Юридичний науковий електронний журнал. № 7/2021. URL: http://lsej.org.ua/7_2021/59.pdf
48. Мандзик П. І. Віктимна поведінка жінок-жертв домашнього насильства // Правова позиція, № 2 (39), 2023. ISSN 2521-6473. URL: <https://legalposition.umsf.in.ua/archive/2023/2/31.pdf>
49. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів. Київ : Атіка, 2004. 368 с.
50. Медведєва О. В. Психологічний зміст воєнних злочинів в Україні // Злочинність і протидія їй в умовах війни: глобальний, регіональний виміри. Вінниця, 2023. URL: <https://dSPACE.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8987a9e7-d402-454f-8254-c1d94324ab0f/content>
51. Мене вербують. Що робити? 30.01.2019. URL: <https://meduza.io/feature/2019/01/30/menya-verbuyut-cto-delat>
52. Методи впливу на потерпілих з боку злочинців: психологічні аспекти. URL: <https://dSPACE.oduvs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/bc91d296-17cc-480d-91c0-82f872db167a/content>
53. Методи спецслужб. Як вербують людей? 11.04.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TIDd7QMcp0>
54. Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

55. Мілош Ч. Поневолений розум / Ч. Мілош. Мюнхен : Сучасність, 1985. 340 с.
56. Навчально-методичний посібник «Психологічні основи віктимології» / Укладач С. О. Гарькавець. К.: вид-во СНУ ім. В. Даля, 2023. 170 с. URL: <https://dspace.snu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a051faa4-6b3b-4178-8105-3123caf758c3/content>
57. Ободовський О.В. Триваючі злочини у кримінальному праві України. Автореферат дис. на здобуття наук. ст. канд. юридичних наук, Одеса, 2015.
58. Одайник В.В. Психология политики : политические и социальные идеи К.-Г.Юнга / В.В. Одайник. СПб., 1996.
59. Озерський І. В. Актуальні проблеми юридичної психології : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 300 с. URL: https://document.kdu.edu.ua/info_zab/081_2045.pdf
60. Пасічник О. Особливості зображення людини у в'язниці (за творами в'язнично-таборової тематики). URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/7354/1/26.pdf>
61. Пенітенціарна система Джеремі Бентама: нереалізований проєкт «ідеальної в'язниці». URL: <http://pbz.nlu.edu.ua/article/view/237697>
62. Пірен М.І. Основи політичної психології: навчальний посібник / М.І. Пірен. К.: Міленіум, 2003. 418 с.
63. Права потерпілого. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%B8%D0%B9>
64. Психопатії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BF%D0%B0%D1%82%D1%96%D1%8F>
65. Політологічний енциклопедичний словник. К., 1997. С. 478.
66. Полюхович О. Санаторійна зона як приклад паноптикону. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/fe6f01ce-3a51-427d-88d7-653f66d49fec/content>
67. Порта Д. Брудні оборудки : учасники, ресурси та механізми політичної корупції / Д. Порта, А. Ванучі; пер. з англ. С. Кокізюка. К. : К.І.С., 2006. 302 с.
68. Права потерпілого. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BF%D1%96%D0%BB%D0%B8%D0%B9>
69. Про діалог Платона «Закони». URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8_\(%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8_(%D0%9F%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD))
70. Психологія масової політичної свідомості та поведінки / відп. ред. В.О. Васютинський. К. : ДОК-К, 1997. 164 с.
71. Севрук І.І. Дисципліна як універсальна технологія влади. URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/philosophy/article/view/975>
72. Стенфордський тюремний експеримент. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%B4%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%82%D1%8E%D1%80%D0%B5%D0%BC%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82
73. Стенфордський тюремний експеримент. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=LyUiRpsFNtk>
74. Столітній А. В. Розмежування правової природи понять «заявник» та «потерпілий» за кримінальним процесуальним законом України. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc13/part_2/28.pdf
75. Стрілко Д. Правовий нігілізм та шляхи його подолання в сучасних умовах // Теорія держави і права. N 3. 2021. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/3/36.pdf>

76. Ткаченко В.І. Природне та позитивне право: концепція єдності та боротьби протилежностей в праві. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/34160/1/%D0%9F%D0%A0%D0%98%D0%A0%D0%9E%D0%94%D0%9D%D0%95%20%D0%A2%D0%90%20%D0%9F%D0%9E%D0%97%D0%98%D0%A2%D0%98%D0%92%D0%9D%D0%95%20%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%9E.pdf>
77. Торо Генрі Девід. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D0%BD%D1%80%D1%96_%D0%94%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B4_%D0%A2%D0%BE%D1%80%D0%BE
78. Федчак І. А. Основи кримінального аналізу : навчальний посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 288 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3723/3/%D1%84%D0%B5%D0%B4%D1%87%D0%B0%D0%BA%20%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%20%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%20%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D1%83.pdf>
79. Фуко Поль-Мішель. Наглядати й карати: народження в'язниці. (1975). URL: <https://tocit.ru/static/files/19c9da06abe88a2190fa70e2b21d880a53d0814186a33ec7a0dcc528aa9e7e11.pdf>
80. Харитонов О.В. Примусове годування: правові запобіжники катуванню і посягання на людську гідність. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2023/117.pdf
81. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/380/1/%D0%A5%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83%D0%BA%20%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%20%D0%B4%D0%B5%D0%B2%D1%96%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%B4%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B8.pdf>
82. Цюрупа М. Основи конфліктології та теорії переговорів : навчальний посібник / М. Цюрупа. К. : Кондор, 2004. 172 с.
83. Шазель Целія. Покарання без в'язниць. URL: <https://kontur.media/shazel-pokarannia-bez-viaznyts/>
84. Штромайєр Г. Політика і мас-медія / Г. Штромайєр; пер. з англ. А. Орган. К. : ВД «Києво-Могилянська академія», 2008. 303 с.
85. Що робити жертвам домашнього насильства? Поради біженкам в Польщі. URL: <https://www.sestry.eu/statti/shcho-robiti-zhertvam-domashnogo-nasilstv>
86. Як російські спецслужби вербують українців? 15.09.2022. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/rossiyskie-spetssluzhby-verbuyut-ukraintsev-1663232723.html>
87. Яковець А.В. Телевізійна журналістика. Теорія і практика / А.В. Яковець. 2-ге вид., доповнене і перероблене. К. : ВД «Києво-Могилянська Академія», 2009. 262 с.

Навчальне видання

Олег Михайлович ЛОЗИНСЬКИЙ

Основи юридичної та політичної психології

Навчальний посібник

Редактор

І.І. Кожушко-Лозинська

Макет, комп'ютерна верстка

ГО «Львівський аналітичний дім»

E-mail: lviv-forum@ukr.net

Підписано до друку 01.03.2025 р. Формат 60х84/16.
Папір друк. Друк на різнографі. Гарнітура Palatino Linotype.
Ум. друк. арк. 15,9. Обл. вид. арк. 15,4. Тираж 300.

Видавець – Львівський державний університет внутрішніх справ
Україна, 79007, м. Львів, вул. Городоцька, 26.
тел.: (032) 233-61-95.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК №2541 від 26.06.2006 р.

Віддруковано ПП «Марусич М.М.»
Свідоцтво про державну реєстрацію №1252 від 30.12.1996 р.
Львівська обл., Пустомитівський р-н, с. Зубра,
вул. Сагайдачного, 17
(м. Львів, пл. Я. Осмомисла, 5, тел.: (032) 261-51-31).
E-mail: interprint-m@rambler.ru